

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184421

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ श्री ॥

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र.

हें

अनेक प्रतीवस्त्र शुद्ध करून अर्थनिर्णायक व अवांतर

माहितीच्या विपुल टोपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणी

प्रकाशित केले.

वृत्ति दुसरी.

उद्धृता यवनाः सर्वे राज्यं च ब्रह्मसात्कृतम् ।

वत्त सुनिहितं साध्वे किं कर्तव्यमतःपरम् ॥

पुणे येथे “ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिलें.

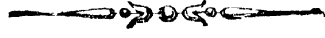
[सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकांनीं आपलेकडे ठेविले.]

शके १८१५.

॥ श्री ॥

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र.

हें

अनेक प्रतीवरून शुद्ध करून अर्थनिर्णायक व अवांतर

माहितीच्या विपुल टापांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणी

प्रकाशित केले.

आवृत्ति दुसरी.

उद्धृता यवनाः सर्वे राज्यं च ब्रह्मसात्कृतम् ।

चित्तं सुनिहितं साम्बे किं कर्तव्यमतःपरम् ॥

। सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकांना आपलेकडे ठेविले आहेत. ।

शके १८१५.

हा ग्रंथ

महाराष्ट्राच्या भाषेचा आणि इतिहासाचा

आस्थापूर्वक अभ्यास करूं इच्छि-

णान्या सज्जनांस प्रेमपूर्वक

अर्पण करितों.

ग्रंथप्रकाशक.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
शिवावतार-बालपण-कैद ...	२—३
शाहू व राजाराम यांचा संकेत	४
शाहूच्या लग्नाचा विचार.....	४
बादशाही दरबारांत शाहूचें वर्तन	४—५
शाहूचीं लमें-विस्वाई ...	५
ताराबाई-औरंगजेबाचें मरण.	५—६
मराठ्यांचा दंगा-शाहूस सोड- ण्याचा विचार-नेमणक-बेगम व शाहू-राजेरजवाडे व शाहू- शाहू नर्मदापार होतो.....	६—९
मराठे सरदारांचें अनुकूलत्व-त्यां- स बक्षीस.....	९—१०
ताराबाईचा विरोध व तयारी...	१०—११
पारदची गांवगडी-फत्तेसिंग भों- सले	१२
घनाजी व प्रतिनिधि-खेडची लढाई-शाहूचा जय-बक्षीस...	१२—१४
साताच्यावर चाल-सचिवाचा मृत्यु-शेखमिरा-सातारा हस्त- गत ...	१४—१५
राज्याभिषेक	१५
परळी संस्थानची व्यवस्था ...	१५
ताराबाईशीं विघाड-शेखमिरा व चिठणीस यांची हुशारी-घना- जीचा मृत्यु...	१५—१६
बाळाजी विश्वनाथ	१६—१७
पन्हाळ्याकडील हकीकत-राम- राजाची उत्पत्ति.....	१७
प्रधानपदांची व्यवस्था-सातारा राजधानी-सचिव-शाहूचा मन- मिळाऊपणा...	१७—१९
जाधवराव व बाळाजी विश्वना- थ यांमध्ये बखेडा-शाहूकडे फिर्याद ...	१९—२३
जाधवराव मोगलाकडे जातो...	२३—२४

विषय.	पृष्ठ
प्रतिनिधीवर शेष-चिठणिसांचें स्तुत्य वर्तन	२४—२५
दिल्लीकडील वृत्त व संकाजी मल्हार...	२५—२६
दमाजी थोरात-सचिवाची सुटका	२६
दमाजी थोराताचा धर्मलंडपणा	२७
खटावकर-प्रतिनिधीचा बहुमान.	२७—२८
कान्हेजी आंग्रे व त्यांच्याशा तह	२८—३०
बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधान	३०—३१
सेनापति-इतर अष्टप्रधान व द- रकदार ...	३१—३२
राज्यव्यवस्था-कारखाने	३२—३४
फत्तेसिंग भोंसले-प्रांतांची वांटणी	३४—३६
दिल्लीचें वर्तमान व सव्यदाचें राजकारण ...	३६—३९
सव्यदाशीं तह.....	३९
बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस-तहा- ची मंजुरी...	३९—४१
बाळाजीचा सन्मान-निजामाशीं कटकट ...	४१—४२
कान्हेजी आंग्रेचा सन्मान- रंग ...	४२—४३
बाळाजीपंत नानांचा मृत्यु-बा- जिराव ...	४३
खेडराव दाभाळ्याचा मृत्यु-त्रि- बकराव दाभाडे व पिलाजी गायकवाड ...	४३—४४
परशुराम त्रिंबक यांचा काळ- श्रीपतराव प्रतिनिधि.....	४४
बाजीराव यांची हिंदुस्थानांत स्वारी-जाण्याचा वेत-राजसभे- त त्यांचें हिमतीचें भाषण ...	४४—४६
बाजीरावाची रवानगी-शिंदे व होळकर-सोन्याच्या दांडीची चवरी.....	४६—४७

विषय.	पृष्ठ.
कर्नाटकांत मराठ्यांची स्वारी... ४७-४८	
बुंदेलखंडची पत्रे व त्यांची त- जवीज ... ४८-४९	
त्रिंबकराव व बाजीराव ४९-५०	
दक्षणा ... ५०-५१	
दाभाडे व पेशवे यांचा समेट ५१	
यशवंतराव महोदय पोतनीस... ५२	
निजामाचें तहाचें बोलणें-प्रति- निधींचा सल्ला..... ५२-५३	
संभाजीची खऱपट-त्याचा निजा- माशीं एकोपा..... ५३-५४	
संभाजीस शाहूचें पत्र..... ५४-५६	
शाहूच्या प्रधानांची तयारी-बा- जीरावाचें सेनाधिपत्य..... ५६-५७	
मराठी कावा-निजामाची हैराण- गत-त्याच्या मेळ्यांत फूट-तह ५७-६०	
उदार्जी चव्हाण-शाहूचा उदार स्वभाव ... ६०	
शाहू अजातशत्रु..... ६०-६१	
चव्हाण व संभाजी यांचा एको- पा-प्रतिनिधीचा जय ... ६१	
कान्होजीचें मरण-त्याचे पुत्र... ६१	
रघुजी भोंसले सेनासाहेबसुभा... ६१-६२	
खंडो बल्लाळ यांचा काळ-चि- टणीशीची व्यवस्था ६२	
संभाजीचें सल्ल्याचें बोलणें-दोन राजाची भेट ६२-६५	
चव्हाण ... ६५	
जंजिऱ्याचा शिंदी व तिकडील मसलत ... ६५-६७	
मानाजी व तुळाजी आंध्रे..... ६७-६८	
बादशाही थाटाची स्वारी ६८-७१	
संभाजीची पुनः भेट ७१	
आंग्रयाकडील हकीकत-सचिव ७१	
साष्टी व वसई..... ७१-७२	
अंतर्व्यवस्था ... ७२-७३	
मानाजी आंग्रयाची मर्दुमकी ७३	
नादिरशहा-मराठ्यांची तयारी- बाजीरावाचा मृत्यु ७३-७७	
कोंकणांतील वर्तमान-व बाळा-	

विषय.	पृष्ठ.
जीराव यास वखें..... ७७-७८	
बाळाजीची हिंदुस्थानांत स्वारी- सदाशिव चिमणाजी..... ७८-७९	
सेनासाहेबसुभा व पेशवे यांचा समेट ... ७९	
जिवाजी खंडेराव चिटणीस ... ७९-८०	
बाबूजी नाईक जोशी बारामती- कर ... ८०-८२	
निजाम उल्मुल्क यांचे पुत्र ... ८२	
गुजराथ प्रांताचा बंदोबस्त-द- माजी गायकवाड ... ८२-८३	
चिटणीशी व दुसरे दरखांची व्यवस्था ८३-८४	
महाराजांचा पुण्यप्रताप ... ८४-८६	
बाळाजीपंताची नम्रता व राज- निष्ठा..... ८६-८८	
शाहूची अप्रतिहत आज्ञा..... ८८	
राण्या व नाटकशाळा..... ८८-८९	
खंड्या कुत्रा-महाराजांची उदा- सवृत्ति... ८९-९०	
शाहूचें आणखी एक लग्न ... ९०	
संभाजीची आणखी एकदां भेट- श्रीपतरावाचा मृत्यु..... ९०	
मदारी हत्ती-संततीची दुराशा- सगुणाबाईचा काळ ९०-९१	
राजतीर्थाचा महिमा ९१	
गोविंदराव चिटणिसावर मर्जा- दत्तक घेण्याचा विचार ९१-९२	
चाफळ संस्थानचा बंदोबस्त... ९२-९३	
मंत्रीपदाची व्यवस्था ९३	
शाहूचें दुखणें-दत्तक निवडण्या- चा विचार-सकवारबाईचा बखेडा ९३-९५	
सकवारबाईचें प्राबल्य-चिटणीस व प्रधान यांच्या जिवास धोका- तारानाईचा नातू-राज्य करूं म्हणणाऱ्यांची विल्हेवाट-शा- हूचें देहावसान ... ९५-९७	
सकवारबाई सती-प्रतिनिधि व त्यांचे कारभारी यांस बंधन- रामराजाचें आगमन ९७-९८	

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	२ (खालून)	मागानगर	भागानगर
१०	५	चांकी	चौकी
१०	४ (खालून)	गगां	गंगा
११	१९	दूतभातावर	दधभातावर
११	२८	केलें	केल
२५	१५	तोपखाना	तोफखाना
३४	२३	यांजकडे	यांजकडे,
३५	४	पदके	पथके
३७	४	त	ते
३९	४	घेण	घेणे
५९	१६	राहिलेला आमचा	राहिले अमलाचा
५९	१७	आमची	आमचा
७१	१९	धरिले	धरिले
७१	२९	सांगतली	सांगितली
७३	८-९	मजमदार	मजमुदार
८४	१९	लाक	लोक
८४	१९	वागवन	वागवून
८४	शेवटची	१७४५८	१७५८
८७	४	हजरे	हुजरे
९२	२६	आधिपति	अधिपति

उपोद्घात.

हे चरित्र सातारकर महाराजांचे चिटणीस मल्हार रामराव यांनी दुसरे शाहूराजे यांचे आज्ञेवरून लिहिले. मल्हार रामराव व त्यांचे पूर्वज हे मोठे हुद्देदार असून महाराजांच्या अति निकट वागणारे असल्यामुळे सर्व कागदपत्र त्यांच्या ताब्यांत होते व त्यांस परंपरागत आंतील बारीक बारीक माहितीही इतरांपेक्षा विशेष होती. ह्या सर्वांच्या आधारे त्यांनी शककर्ते शिवाजी महाराज याजपासून ते दुसरे शाहू यांच्या अखेरीपर्यंत हा चरित्ररूपी इतिहास लिहून ठेविला. त्यांतील हे योरले शाहू महाराजांचे चरित्र होय. चिटणिसांच्या घराण्याची हकीगत मागे प्रसिद्ध झालेल्या “ कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाची साधने ” या नांवाच्या मासिक पुस्तकांत बरीच दिली आहे. तेव्हां येथे तिजबद्दल विशेष लिहिणे नको. तिजपेक्षा अधिक सविस्तर माहिती मिळाल्यास पुनरावृत्तीचा प्रसंग आलाच तर तीत दाखल करितां येईल.

ह्या चरित्राच्या आम्हांस एकंदर तीन प्रती मिळाल्या. एक तर चिटणीस यांजकडील आहे. तिचे वर्णन संभाजी महाराज यांचे चरित्राच्या उपोद्घातांत दिले आहे. दुसरी प्रत कोल्हापुराहून रा० रा० विष्णु थोंडदेव वीरमाडकर यांनी पाठविली. ही राजाज्ञा यांचे प्रतीवरून लिहून घेतलेली आहे असे तिच्या शेवटी लिहिले आहे यावरून समजते. हिला ‘कोल्हापूर प्रत’ असे पुढे म्हणूं. ही खर्ची कागदावर सुवाच्य अक्षराने लिहिली आहे. हिचे उभे बंद पाठपोठ ८३ आहेत. शके १७८४ दुंदुभीनाम संवत्सरी ही लिहिली गेली. शेवटी “ यादशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशी [शं] लिखित [तं] मया ” हा श्लोक लिहिला आहे. हिच्या व चिटणीस यांच्याकडील पुस्तकाच्या पाठांत जागोजाग फरक दृष्टीस पडले, परंतु अर्थांत अंतर क्वचितच दिसले. तेव्हां जेथे जेथे अर्थांत फरक दृष्टीस पडला तेथे तेथे मात्र तो दर्शविला आहे. तिसरी प्रत ‘इंदुरची’ ही प्रत राव बहादूर नी० ज० कीर्तने यांनी पाठविली. ती कोल्हापूर येथून इंदुरकर किवे यांनी तयार करून आणविली असेही रावबहादुरांनी आम्हांस कळविले आहे. हल्ली ही प्रत व कोल्हापूर येथील प्रत ह्या ताडून पाहतां त्यांचा एकमेकींशी इतका मेळ पडला की, त्या दोन्हीही ‘राजाज्ञा’ यांच्या प्रतीवरून उतरून घेतल्या असाव्या अशी खात्री होते. कोठे कोठे ‘इंदुरप्रत’ करणारास मूळ बखर चांगली लागली नसावी असे दिसते, पण अशी स्थळे फार नाहीत. इंदूर येथील प्रतीचे वर्णन संभाजी महाराज यांच्या चरित्राच्या उपोद्घातांत दिले आहे.

प्रथमतः हे चरित्र आम्ही काव्येतिहास-संग्रहांत प्रसिद्ध केले. त्या वेळीं नजरचुकीने राहून गेलेलीं अशुद्धे काढून व जागोजाग विशेष उपयुक्त माहिती देऊन ही निराळी आवृत्ति तयार केली आहे. ती लोकाश्रयास पात्र होवो.

का० ना० साने.

श्री.

मल्हार रामरावकृत थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र.

श्रीमंत महाराज राजश्री शाहू छत्रपति यांचे चरित्र. शिवाजी महाराज यांनी "पुनः शिव नामे करून [राजा] जन्म घेऊन उत्तर-दिग्विजय करणे राहिला तो होईल," ऐसी संभाषण समयी ओता केली. त्या अन्वये जन्म जाहला. शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १०. या नंतर बालचरित्र जाहलें. पुढे प्रसंगेकरून औरंगजेब याजपाशी जाणें घडलें, तेथून पुन्हा नष्टचर्य दिवस गेलियावरि राज्यावरि येणें घडलें, त्यांतील चरित्र जाहलें तें लिहिलें. सर्व राजचिन्हें लक्षणेकरून युक्त, आजानुबाहु, रूपे-करून परम सुंदर, ऐसे होऊन वयें करून आठ वर्षांचे जाहले. त्यांत सर्व शास्त्र विद्या व घोडी फेंकणें ऐसे गुणसंपन्न जाहले. संभाजी महाराज औरंगजेब यांणी नेऊन विजैर प्रसंग गुजरला. राजाराम साहेब चंदीस निघोन गेले. ते समयी शिवाजी राजे व त्यांची मातुश्री येसूबाई साहेब व आणखी कबिले मैदनसिंग सर्व रायगडावरि संभाजी राजे यांचा इलाखा राहिला. तेथे जुल्लकौरखान व हबशीची वेढा बसोन नऊ महिने किष्ठा

१. संभाषण समयी=संभाषि-समयी=चैत्र शुद्ध १५ शके १६०२ (इ. सन १६८०) ते दिवशीं दोन प्रहरी रायगडी शिवाजी महाराजांनी कैलासवास केला.

२. मरणाचे पूर्वी शिवाजी महाराज सर्व भंडळीशीं बोलत असता " एक घटिका-पर्यंत नेत्र झांकून स्तब्ध जाहले आणि मुखांतून अक्षर भाळें कीं, संभाजी दगा पावेल. राजाराम चंदीकरून पुन्हा राज्य रक्षील. मोरोपंडित, निराजी रावजी, रामचंद्र झोळकर, संताजी घोरपडे, छनाजी जाधव पुन्हा राज्यवृद्धीस कारण होतील. पुढे शिवनाम राजा होईल तो दिल्लीपर्यंत राज्य करील. इतकें बोलोन सर्वाकडे पाहिलें. " असे मल्हाररामरावकृत शिवाजी शाककर्ते यांच्या चरित्रांत लिहिलें आहे.

३. विजय=आति कडक, प्राणांताचा.

संभाजीस तुळापुरी, शके १६१० (इसवी सन १६८९) साली मारिलें.

४. कबिला=कुटुंब, व्री—हा फारसी शब्द नेहमी पुष्णिगी आहे संस्कृत ' दाराः ' याजप्रमाणें पुष्णिगी आहे मराठीत मात्र ' दारा ' शब्दाचा व्रीलिङ्गी प्रयोग करितात.

५. मदनसिंग—हा संभाजीचा दासीपुत्र.

६. इलाखा=भाग, त्यांची माणसे.

७. मुल्फकाखान=झानें दक्षिणेंत मोठमोठे पराक्रम केले. पुढे राजाराम चंदीस (जिंजीस) असता तो किष्ठा काबीज करण्याचें काम बाजकडेसच सोंपविलें होतें. बाजवर पादशाहाची मोठी मजी असे.

८. हबशी=जंजिरे येथील. झांचें व झराख्यांचें प्रथमपासून हाब्येर होतें. हे दिल्ली-पतीचे अंकित म्हणवीत असत.

लढविला. ते समयी खान याणी व बेगमेने तह करून इमान प्रमाण देऊन उत्तरोन पादशाहापाशीं घेऊन गेले. शके १६११ शुक्रनाम संवत्सरे सन तिसरे व अलफ. ते समयी महाराजांबरोबर गेले [ते] लोक:-मोरोपंत स्वनीस, ज्योत्याजी केसरकर व छेदव योगदेव राजाज्ञा, कारभारी व कारकून लोक, शा-गर्दिपेशीं, सेवेचे लोक, कारखानदार असे हजार पांचशें बराबर गेले. पादशा-हापाशीं गेलियावरि बरकड यांचे वडील आजपर्यंत जाले ते चोर, [त्याणीं] पाळेगिरी केली. पादशाईत बदलून राज्य निराळें केलें. आम्हांस हें नु जाहले नाहींत. हे जाले. आमचे बेगमेने पुत्र म्हणविले ते नातू जाहले. यांचे नांव शाहू असे म्हणावें. असे शाहू राजे म्हणो लागले. भागानगर व बिजापुराची पादशाई घेऊन पादशाहाने नगरबंद केलें. त्यांचे बंदोबस्त खर्च चालणे वगैरे देऊन बहुत तरतूद, त्यांस पाहिजे [तो] पदार्थ खर्चवेंच वगैरे देऊन व त्यांचे लोक सुद्धा करून दिव्हे. त्या समयी भागानगरचे तानाशा पादशाहा याणीं एक समयी औरंगजेब यांचे नगराची याणीं मध्यरात्र समयी सनईत तान केली [ती ऐकिली.] ती बहुत चांगली झाली. त्याजवर खुष होऊन लाख रुपये बक्षीस द्यावे बोलिले. हें वर्तमान बातमीदार चौकीचे होते त्याणीं पादशाहास कळविलें. यावरून औरंगजेब याणीं लाख रुपये पाठवून दिव्हे. ते सनईवार बोलावून त्याणीं इनाम बक्षीस दिव्हे. याप्रमाणें इतकाम राखिले होते. त्या अन्वये यांचाही लवाजमा लोक व खर्च होता त्याप्रमाणें खर्चाचा दरमहा बांधून हत्ती, घोडे, आणखी लहान यांस बसावया योग्य ऐसे व बत्ते नवाहीर देऊन, दोन चार दिवस दरबारीं यावें, बोलावें, बहुमान करावा, या-प्रमाणें ठेविलें. यांचे रूप व गुण पाहून बहुत संतोषी जाहले. पादशाहा बि-जापूर, भागानगर, औरंगाबाद या प्रांतांत जिकडे जिकडे छावणी करून राहिले तिकडे [तिकडे] यांसही समागमें बेगमचे गोटांत बहुत ईजतीनें बहुमाने राह [वा] वें. नित्य बेगमेनें समाचार घेणें, येणें, जाणें असे करून ठेविले.

१. उद्धव योगदेवाचें नांव छिटणीस प्रत देत नाही. इंदूरप्रत व कोल्हापूर मात्र देतात.

१०. शागीर्द-ह्या शब्दाचा मूळार्थ वि-द्यार्थी, शिष्या, असा आहे. त्यावरून हल्ली-चा अर्थ पुढें उत्पन्न झाला. याप्रमाणेंच 'शिष्या' शब्दाचाही मूळार्थ फिरून 'परिचारक' ह्या अर्थी प्रयोग कोठें कोठें होतो पेशा=बंदा. शागीर्दपेशा=शिष्यमंडळ, परि-चारकजन.

११. रुजू होणें=मेटणें, नजर देणें, अं-कित म्हणविणें.

१२. भागानगर=हैदराबाद. हें शहर गों-वळकोंडें येथील एका बादशहानें आपलें

'भागू' नांवाचे वेश्यकरितां बांधून दिले-क्या बंगल्याभोंवतीं वसलें म्हणून त्यास 'भा-गानगर' असें नांव पडलें.

११. तानाशाहा-हा गोंवळकोंड्याचा शेषटचा राजा. ह्याचें नांव अपुडुसेन असें होतें. तानाशाहा नांवाच्या फकिराचा त्या-जवर कृपाहस्त होता म्हणून त्याच नांवानें तोही प्रसिद्धीस आला. बिजापूर १६८९ सालीं व गोंवळकोंडें १६८० सालीं औरंगजेबानें घेतलें.

१२. "बेगमेचे बाबोत गोटी." छि-टणीस प्रत. बाब=कनास, तंबू.

१५. इजत-'प्रतिष्ठा इजति: स्मृती' राजव्यवहारकोश.

याप्रमाणें बहुत दिवस गुजरले. महाराज वयसंपन्न सोळा वर्षांचे जाहले. राजाराम सहिब चंदी चंदावर प्रांती गेले. बराबर मोठे सरदार व सरकारकून मुत्सद्दी सर्व गेले. थनाजी जाधवराव, संताजी घोरपडे, पंरसोजी भोंसले, खंडेराव दाभाडे यांच्या वीस वीस हजार फौजेच्या टोळ्या करून मुलुख मारणें, अंमल बसविणें, लढाई देणें करून पादशाई फौज बहुत हिराण केली. यावरून [शाहू महाराज हे] बहुत युक्तीने तिकडे राजकारण कांहीं एक न करितां, “ तिकडे आमचें नांव अगदी काढूं नये. कोणही [आम्हांकडे] पाठवूं नये, आम्हीही काढीत नाहीं. कसेही दिवस काल अतिक्रमण करितो. ईश्वर यांचे पराभवाचा दिवस आणील ते दिवशीं गोष्टी घडून येतील. यांचें पेंचांत प्रतिबंधांत राहणें आलें. हे दिवस ‘ तुम्ही आम्हांस बदलून राज्य करणार, आमचा त्याग केला, ’ असें बोलोन काढीत आहों.” झणून सांगून पाठवून पादशहाची मर्जी संपादून या रीतीनें बोलोन राहिले. यास्तव पादशहाही कांहीं एक यांचें लक्ष तिकडे नाहीं, म्हणून तारीफ करूं लागले. यांणी पादशहापाशीं “ आमचें राज्य, वडील आम्ही, परंतु चुलते यांणी लोभ धरून आपणच गादी व शिके आपले नांवें करून घेतले. ते आपण सोडवून देतील तेव्हां आमचे आम्ही करूं. त्यांचे पारपत्य करून आम्हांस स्थापना करावी. ” असे वारंवार बोलवें. यावरून [पादशहा] बहुत खूष जाहले.

या नंतर शाहू महाराज वयस्क जाहले [तेव्हां] यांचें लग्न करावें असा बेगमेनीं अर्ज केला. तेव्हां पादशहानीं उद्भव योगदेव राजाज्ञा व भोरोपंत सबनीस व जोत्याजी केसरकर यांस आज्ञा केली कीं, “ आमचे पदरीं मातबर उमराव, सरदार आहेत यांत राजांचे शरीर संबंधी पूर्वीं पासून होत असतील त्यांच्या कन्या पाहून उत्तम ऐशा योजाव्या आणि लग्न करावें.” म्हणून समारंभास खर्चास लाख रुपये देवविले. आणि तरतूद करावी [असें] सांगितलें.

कोणी एके दिवशीं पादशहा तख्तावरून उठते समर्थी पायमोचे मखमाली होते ते महाराजांनीं हात लावून पुढें केले. यावरून बहुत संतोषी होऊन हातीं रूमाल होता तो बक्षीस दिल्या. त्याची पूजा नित्य करावी ऐसें करून ठेविला. कोणे एके समर्थी जवळ बसले असतां, “ राजे ! तुमचे वडील मारिले असतां तुम्ही बहुत नेकीने चालतां; तुमचे चुलते यांणी सर्व तुमचें राज्य, दौलत आटोपून आम्हांशीं [ते] लढतात, त्यास तुम्हांस त्यांजकडे लावून देतो; नावें, ” बोलिले. तेव्हां यांणी उत्तर केलें जे, “ पूर्वींही आमचे वडील असतां त्यांस ननरबंदीत ठेवून राज्य आपण करावें, ऐसा विचार [चुलते यांनीं]

करून केलें होतें. " या नंतर आम्हांस आमचे इलाखा सुद्धां रायगडीं टाकून आपले कविले सुद्धां निघून गेले. आम्हीं त्यांजकडे गेलो असतां आम्हांस न. नरबंद ठेवतील. आपण त्यांचे पारिपत्य करून आम्हांस राज्यावर बसवितील तेव्हां राज्य करूं. " ऐसे बोलिले. यावरून बहुत संतोषी जाहले.

यानंतर " राजे यांस दोन नवऱ्या करावयाच्या पाहिल्या कीं नाहीं " म्हणून कारभारी यांस विचारिलें. तेव्हां रुस्तुमराव जाधव यांची कन्या एक व शिंदे कण्हेरखेडेंकर यांची एक योजिली आहे असें समजाविलें. यावरून त्यांसही ख. चास देऊन उत्तम प्रकारें समारंभ करवून मराठे यांचे चालीप्रमाणें लग्नें करविलीं. आपण जाऊन बसोन गेजवानी घेणे वगैरे केलें. शिंदे यांचे कन्येचें नांव सावित्रीबाई ठेविले. जाधवराव यांचे कन्येचें नांव अंबिकाबाई ठेविलें. नंतर कोणे एके दिवशीं, " लग्नें जाहलीं, नवरी पाहण्यास आणावी " सांगितलें. तेव्हां मराठी विचार, नवरी नेहणें ठीक नाहीं. म्हणून येसूबाई साहेब याणीं बेगमेचे विचारें शिंदे यांजकडील आदणी दासीची कन्या होती, चांगली पाहून ती न्यावीशी करून तिजला वस्त्रें, जवाहीर, अलंकार देऊन महाराज व तिजला पाठविली. ते समयीं पादशहा याणीं राजे व तिजला जवळ बसवून " राजे! तुमचे वडील फौज धरून आम्हांपाशीं लढतात असें असोन कांहीं एक फितूर न करितां बहुत नेकीनें चालतां, तिकडे लक्ष ठेवीत नाहीं. तुमचें राज्य तुम्ही बहुत दिवस उभयतां कराल, " असें आशीर्वादात्मक बोलले आणि उभयतांस वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे देऊन निरोप दिव्हा. अकालकोट परगणा व इंदा-पूर, सुपें, बारामती, व नेवासें असे पांच महाल सार्जेक दुधास म्हणून दिव्हे. दोन लग्नें स्त्रिया केल्या. परंतु पादशहांनीं बिरुबाई सहवर्तमान आशीर्वाद देऊन उभयतांचे मस्तकीं हात ठेवून आशीर्वाद दिव्हेवरून तिजला खासगीत ठेवून उभयतांपेक्षां तिजवर कृपा करून ठेविले.

याप्रमाणें महाराज पादशहाचे नजरबंदीत असतां इकडे राजाराम साहेब याणीं पादशहाशीं फौज पाठवून लढाया मारल्या व चंदीवर त्यांची फौज येऊन चंदी घेतली. यावर रांगण्यास येऊन पादशहा भागानगर प्रांतींहून औरंगाबादेस आल्यावर औरंगाबाद [येथील] पुरे मारून जालनैपूर मारून सिंहगडीं येऊन शके १६२१ फाल्गुन मासी वारले. पुढें तारौबाईचे पुत्र

१९. संभाजी महाराजांचे चरित्र पृष्ठ ११२ पहा.

२०. कोठें शिकें व जोहिते यांच्या कन्या योजिल्या असोही आढळतें.

२१. अश्वपत्र सकवारबाई व सगुणाबाई असें लिहिलें आहे.

२२. साजक=शुद्ध, अस्पृष्ट.

२३. बिरुबाई हे त्या दासीपुत्रीचें नांव.

२४. थोरले राजाराम यांचे चरित्र-पृष्ठ ६५/६६ पहा.

२५. राजारामाचें लग्न तारुबाईशीं (पुढें चालू.)

शिवाजी राजे यांस गादीवर बसविलें. ते वारले. शके ११२३ राजशक २८. या नंतर संभाजी राजे राजसबाईचे पुत्र बसवून नऊ वर्षेपर्यंत राज्य चालविलें. या नंतर पादशाहा भागानगर प्रांती जाऊन औरंगाबाद, बराणपूर प्रांतांत छावणीस येऊन शके ११२८ छयनामसंवत्सरे सन सब्बा मया व अलफ नगरास वारले. त्यांत शेजे येथे नेऊन कबर केली. दिल्लीस अजमशहा पादशाहाजादे होते. त्यांणी तेथील दौलतीचा बंदोबस्त व फौजेचा करून सर्व अमीर मिळवून घेऊन आक्रम केला. तख्तावर बसले. हें वर्तमान इकडे शाहाजादे बहादूरशाहा पादशाहापाशी होते त्यांस कळलियावरि त्यांणी सर्व फौज वजीर यांचा एका करून आपण वडील, तख्ताचे खावंद, जाऊन त्यांचे पारपत्य करून पादशाही करावी हे उमेद वाढविली आणि त्या प्रांती जाण्याचा विचार ठरविला. औरंगाबादेस जाऊन तेथील बंदोबस्त फौज सुभा ठेवून करून, घराड प्रांती जाऊन तिकडील बंदोबस्त करून, खानदेश प्रांतीचा बंदोबस्त करून बराणपुरापुढें चालले.

इकडे परशुरामपंत प्रतिनिधि व रामचंद्रपंत अमात्य हे ताराबाई साहेबां-पाशी मुख्यत्वे कारभारी किल्ले प्रांत राखून होते. व संकाजी नारायण सचिव हेही पराक्रमें सिंहगड, राजगड वगैरे प्रांत राखून होते. त्यांणी पादशाही फौज हिंदुस्थान प्रांती जाती, दूर गेली, ऐसे पाहून सर्व प्रांतांत पादशाही ठाणीं उठवून आपला अंमल बसवूं लागले. हें वर्तमान पादशाहाकडे जाऊं लागलें. परंतु पुढील मसलतीची बहुत ओढ. यावरून तसेच नर्मदा उतरोन छज्जनी माळवा प्रांती जाऊन पावले. शाहूमहाराजही बराबर नेहले होते. त्या काळीं सर्व वजीर जमा करून विचार केला जे, “हिंदूंचें राज्य ध्यावें म्हणून पूर्वीही पादशाहाजादेपणांत औरंगाबादेस शहर करून दौलताबादची पादशाही घेऊन [औरंगजेब] बहुत दिवस राहिले. परंतु घडलें नाहीं. पुढें शिवाजी राजे वारलेवर येऊन भागानगर, बिजापूर पादशाही घेतली. संभाजी राजे धरून त्यांचा शेवट केला. शाहूराजे कैदेत बराबर ठेविले. शेवट या प्रांतीच कबर होऊन राहिले. सर्व प्रांत किल्ले घेतले. परंतु शिवाजी राजे यांचे पदरी माणसे सरदार मुत्सद्दी मोठमोठे व राजाराम [पुत्र] यांणी पुनः चंदीकडे जाऊन,

झालें तेव्हा तिचें नांव ‘सीताबाई’ असे ठेविलें होतें पण तिजवर वडील माणसांची मर्जी असे म्हणून तीं तिला माहेरच्या ‘ताराऊ’ ह्या नांवानेंच हांक मारीत. तेंच नांव पुढें प्रचारांत आलें.

२६. शेजे, शेजा-हें गांव नगराहून वे-
ळारि जाताना लागतें. थोरले राजाराम
यांचें चरित्र पृष्ठ ७३ दीप २६ पहा.

२७ ही बखर लिहिणाराचा भ्रम आहे.
वडील मुलगा महमद बहादूर हा पंजाबां-
त असून त्यानें दिल्लीकडील आटोप करून
आपण सिंहासनावर बसला. अजमशहा हा
धाकटा. तो दक्षिणेंत असून त्यानें दिल्लीची
बादशाही मिळविण्याकरितां पुढें चाल केली.
थोरले राजाराम चरित्र पृष्ठ ७३ टीप २८ पहा.
२८. ‘रायगड’ इंदूर प्रांत.

जमून, लढाया करून राज्य राखिलें. तिन्ही पादशाही निरंकुश जाहत्या. परंतु हिंदु पुन्हा आहेत तसे आहेतच. हे जागाच हिंदूंची होय. याजकरितां शाहूराजे हे आपणापाशीं बहुत नेकीने कैदेत असतां चालले. व बेगमेनीं आपले बेटे म्हणविले, तेव्हां आमचे बेटेचें जाहले. त्यास यांस आपले म्हणवून यांचे राज्यावर यांस पाठवावे. आणि यांणीं पादशाह्याचें ऐसें म्हणवून आपले राज्याचा बंदोबस्त राखावा. पादशाईत रुजू रहावे. येविशीं तिकडे जाऊन आपले राज्य व फौज साधून कसे चालतात हे खातरजमा होय, तोंपर्यंत आपली मातोश्री वगैरे कविले मदनसिंग आम्हापाशीं ठेवावे, आणि यांची रवानगी करावी. ” ऐसें ठरविलें. आणि शाहूमहाराज यांस नेऊन विचारिलें जे, “ तुम्ही जाऊन आपले राज्याचा बंदोबस्त करून बखेडे करणार यांचा बंदोबस्त करावा. बादशाई लक्षांत वागवून पादशाई मुलकास उपद्रव होऊं नये. तुम्ही याप्रमाणें निखालस वागतां अशी खातरजमा जाली म्हणजे दिल्लीस जाऊन तेथील बंदोबस्त जाला, आणि आम्ही तख्तेनशीन जालों, म्हणजे तुमचे कविले लावून देऊं; व तुम्हांस सरदेशमुखीचें वतन सहा सुभ्यांत चालतें याचे फौर्मान व चौथ्याई सहा सुभ्यांचा अंमल चालत आहे त्याचे फौर्मान व वतन घाट व बालाघाट, घाटावरील महाल बिजापूर, दौलताबादेचे पादशाहींतील महाल भीमा, गंगी यांचे हद्दीचे निमेचे तहानीं चालावेत. दरोबस्त फौर्मान करून देऊन पादशाई अंमलाचीं ठाणीं, किल्ले, कोटसुद्धां दरोबस्त तुम्हांस बक्षीस फौर्मान करून देऊं. तूर्त सुभ्यांस वगैरे पत्रें ‘ यांचें राज्य, हे बंदोबस्त करतील ’ ऐशीं घेऊन जावे. कर्नाटक, गोंडवण, गुजराथ, चंदौवरचे राज्य तुम्हांकडे, जे अंमल चालत आहेत ते तुमचे तुम्हांकडे चालावे. तुम्ही जे समयी पादशाई प्रसंग पडेल, तेव्हां फौज घेऊन कुमक करावी. हुकूम मानावा. ” याप्रमाणें सांगितलें तें यांस कैदेतून हरप्रकारें सुटून जाऊन, राज्य साध्य करून पादशाहा मतलब करार करितात ते करार करून घ्यावे, म्हणून मान्य करून घेऊन निरोप घ्यावा, कविले मातोश्री रहावीं ऐसें करून करारांत आणिलें. यावरून पादशाहांनीं वस्त्रे जवाहीर हत्ती घोडे व दोनशें स्वार रांगडे नेमून दिव्हे. “ पुढें जातां आपली फौज जमा करीत जावे, ” सांगून निरोप दिव्हा. बेगम, वजीर यांजकडे निरोपास जातां “ लौकर निघून जावे,

१९. ‘ बंधुच ’ चिटणीस प्रत.

१०. ‘ यांची ’ (शाहूची) असतें तर बरें.

११. तख्तेनशीन=सिद्दासनाधिबूट.

१२. ‘ फौर्मान राजपत्रकम् ’ राजव्यवहार कोश.

१३. गंगा=गोदावरी.

१४. ‘ चालतात ’ चिटणीस प्रत.

१५. चंदौवर=तंजावर.

१६. हा वजीर मुल्फकारखान होय. त्याच्याच शिफारसीवरून शाहूस या वेळीं मुक्त केले. “ बेगम व वजीर यांणीं निरोप जातां लौकर निघोन जावे ” इत्यादि चिटणीस प्रत.

पादशहास पुन्हा कोण कसे समजावितील, कशी बुद्धि होईल, म्हणून कूच करून जावे " सांगितलें. ते समयी पादशाही ताकिदी सुभ्यांस देणार त्या घेऊन एक दोन दिवशीं मागून येऊन पावावे म्हणून जोत्याजी केसरकर ठेवून कांहीं शा-
गीर्दपेशा कारकून उँद्व व योगदेव राजाज्ञा मातुश्रीपाशीं ठेवून सबनीस व कु-
ष्णाजी नाईक जोशी कोंकणस्थ व नाशिककर गदाधरभट बराबर घेतले व
शुक्लजी म्हणून तिकडील हिंदुस्थानी ब्राह्मण कन्होजी बहुत चतुर ठेविले होते,
मनोरंजन करणार [होते,] ते बराबर घेतले. आणि पादशाई निरोप घेऊन
बेगमेचा निरोप मातुश्री व कबिले मदनसिंग यांचे हवाली करून घेतला. बि-
रूबाई व एक राणी बराबर घेतली. एक राणी येथें असतां वारली होती. बे-
गमेनीं जाते समयी बहुत खातरजमा केली. " तुमचें राज्य तुम्हीं साधावें. पा-
दशहाशीं वांकडे चालूं नये. सनदा वगैरे देतील ते घ्यावें. तुम्हीं पादशहाचे
नातूच आहां. आग्रह कोणताही न धरावा. " म्हणून आपले पूजेंत पंजे होते
ते दिव्हे, " याची भक्ति पूजा निष्ठेनें राखावी. तुमचा हिंदुधर्म. " [सबब]
यांचे पूजेस सैयद शहामिया म्हणून हवाली केले. " मजला यांची प्रसन्नता
आहे. तुम्ही भक्ति करून सैयदापासून फौत्या करावी व इमाम साहेबांच्या
फात्या नैवेद्य चिराग दरगा मकान करून फकीरफुकरा मोहरम उत्साह
चालवावे, सांगितलें. मोठे संकटी [ही] यास विसरूं नये. तुमची दौलत
कायम चालेल. " म्हणून सांगून निरोप दिव्हा. वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे
दिव्हे. "मातुश्रीविशीं कांहीं काळजी करूं नये. लौकरच खानगी करून देववितो,"
सांगितलें. महाराज निघाले ते समयी पादशहानीं बराबर स्वार रांगडे दोनशें
नेमून दिव्हे. दोन चार हत्ती, घोडे दिव्हे ते घेऊन पुन्हा यांस कशी बुद्धि
होईल जाणोन तत्काल निघाले. ते भरतपूर झीघ येथें आले. त्या राजांनीं ब-
हुत सत्कार करून वस्त्रें, हत्ती, जवाहीर मेजवानी करून कांहीं लोक स्वार दिव्हे.
तेथून पुढें दुसरे तालुक्यांत आले, तेथें त्यांनीं विकल्प चित्तीं आणून महारा-
जांस मेजवानीस नेहले. आणि यास तेथेंच बसवून, हत्ती, घोडे सलतैनत थोडी
आहे, लुटून घ्यावे ऐसें मनीं म्हणून आपले लोकांची वगैरे तयारी वाड्यांत बाहेर
केली. हे अगासिंग रजपूत महाराजांपाशीं होते. त्यांनीं समजून व महाराज यांनीं
चर्चा ओळखून तत्काल आपले लोक सुद्धां उठोन जमून उभे राहिले. यानंतर त्यांनीं
बहुत सफाई [केली] बोलले. त्याचा विश्वास न धरितां आपले जमावानिशीं मुक्कामावर

३७. मार्गे टपि. ९ व १८ पहा.

३८. " फत्या ग्यारवी व इमाम साहे-
बाच्या फत्या " चिटणीस प्रत.

६. " भक्ति करून सदा पाठवून फत्या गार-
वी व इमाम साहेबाच्या " इंदूर प्रत.

फात्या=नैवेद्यार्पण, नैवेद्यार्पण करावयाचे

वेळीं म्हणावयाचे शब्द. चिराग=दीप. दर-
गा=प्रार्थना करण्याची जागा. मकान=राह-
ण्यास जागा. फकीरफुकरा=फकीर वगैरे
यांचा समूह. इमाम साहेब=हसनहुसेन.

३९. सलतनत=चतुसंगदळ, फौजफांटा.

येऊन, तयार होऊन, संभाळून कूच करून जोतपुरी जयपुरी येऊन पावले. त्याणीं मेजवान्या सन्मान वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे दिले ते घेऊन व त्याणीं आपली हद्द पार केली. नंतर उदापुरी आले. त्याणीं आठ दहा दिवस ठेवून घेऊन बहुत सत्कार केला. “ तुम्ही या कुळांतील राजे. शिवाजी राजे यांणीं दक्षणचें राज्य केलें. तें साध्य करून मोठा प्रताप करून सिंहासन छत्र केलें. हल्लीं तुम्हांस समय प्राप्त होऊन यवनांचे नजरबंदीत बहुत दिवस रहाणें प्राप्त जालें, तेथें तुम्ही बहुत चातुर्य करून दिवस काढून क्लेश भोगिले, ईश्वरांनीं कृपा केली, त्यांतून निघोन आपले राज्यावर चाललां. जसे शिवाजी राजे यांणीं प्रताप केले, राज्याचे धोर घातले, त्याप्रमाणे चालून धर्मस्थापना करून राज्य सांभाळवें व पराक्रम तसे करावे, म्हणोन सांगोन मेजवानी हत्ती, घोडे, जवाहीर, वस्त्रे, खर्चास देशीं पावेतो देऊन फौज देऊन पाठविले. ते मोठ्या मोठ्या मजला करीत छज्जनी, महेश्वर करून विंध्याद्री, सातपुडा, घाट पार होऊन बरानपुरास आले. मार्गीं येतां जागां जागां बहु कसौला पडला. तेथें कारभारी वगैरे लोक यांणीं बहुत श्रम करून निभावून आले. विरूबाई व एक राणी बराबर आली. जोत्याजी केसरकर कांहीं कागदपत्र आणण्यास मार्गे ठेविले. तेही येऊन पावले. तिकडे असतां हिंदुस्थानी शुक्रजी म्हणून बहुत चतुर ब्राह्मण मनोरंजन करणार ठेविले होते ते बराबर आले. सबनीस व कृष्णाजी जोशी कोंकणस्त व नाशिककर गदाधर भट व शागिर्दपेशा लोक यांणीं बहुत श्रम-सहास बराबर येतां केले.

याप्रमाणें देशीं येऊन पावले असतां परसोजी भोंसले बराड प्रांती पंधरा हजार फौजेनिशीं होते, त्यांस वृत्त समजलें. व चिमणाजी दामोदर म्हणून पेशवे पिंगळे यांजकडील सरदार पांच हजार फौजेनिशीं खानदेशीं होते. ते येऊन उभयतां सरदार फौज खजीना खर्चास घेऊन येऊन महाराजांस भेटले. जमाव जाला. सुभे मामलेदार सर्व येऊन भेटो लागले. चाकरी रहाण्यास लोक येऊं लागले ते कलमजारी करून फौज पायदळ ठेवू लागले. मोरोपंत

२०. “ मेजवान्या जेवणीं एकाठायीं होऊन ” चिटणीस प्रत.

२१. जोधपूर, जयपूर, मरतपूर, उदेपूर इत्यादि ठिकाणीं जाण्यास शाहूस वेळ कसा मिळाला असेल कोण जाणें? कदाचित् हे राजे अगर त्यांचे वकील बादशहाबरोबर असतील त्यांणीं शाहू महाराजांस मेजवान्या केल्या असाव्या. एका ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, एकंदर ३४ दिवस शाहूस मेजवान्या होत होत्या.

४२. कसाला=फार त्रास, अति श्रम.

४३. काफीखान म्हणतो कुल्फकारखान

यांणीं शाहूची सुटका करून दिल्यावर तो ५०१९० माणसांनिशीं बिजागढ मुलतानपूर व नंदूरबार येथील बंडखोर जमीनदार जो मोहनसिंग याजकडे प्रथम गेला. त्याणें शाहूस थोडीशी युद्ध सामग्री दिली. नंतर तापीच्या कांठच्या कोकरमंड (?), किल्याचा धनी अंबपांडे याजकडे शाहू गेला. हा अंबजी सुरतेपासून तों बऱ्याणपुरापर्यंत सर्व मुलखांची नासधूस उडवीत असे. याणें शाहूबरोबर बरीच फौज देऊन त्यास स्वदेशीं पाठविलें.

४४. कलमजारी=भरती.

सुबनीस यांणी बराबर बहुत श्रमसेवा केली. त्यांजवर कृपा करून फौजेची बक्षीगिरीची वस्त्रे दिल्लीं. जोत्याजी केसरकर यास सरदेशमुखीची मुतालकी वतनी करून अजहत सरदेशमुख म्हणून देऊन सरखैवाशी व देहुड्यांकडील चौकी पहारे व कारखाने यांस हवाले देखरेख त्यांजकडे सांगितली. परसोजी भोंसले यांजकडे सेनासाहेब सुभा होता, त्याची वस्त्रे बहुमान देऊन बराड, गोंडवण सुभा कायम केला. चिमणाजी दामोदर यांस चिमणाजी पंडित ऐसा किताब, बहुमान, सरदारीची वस्त्रे दिलीं. हैबतराव निंबाळकर व नेमाजी शिंदे व सयाजी भोंसले जाऊन भेटले. त्यांचे बहुमान करून हैबतराव निंबाळकर मर्द माणूस पाहून सरलष्कर किताब देऊन सरदारी वस्त्रे जरीपटका साहेबनौबत, बहुमान दिल्ला. आनंदराव महादेव खासनवीस हे भोंसले यांजपाशी होते. त्यांस खासनिशी व पोतनिशीचे दैरेख पूर्वी त्यांचे चुलते यांजकडे होते ते कायम करून यांस वस्त्रे दिलीं.

या नंतर गंगी उतरून आलीकडे आले. आणि ताराबाई साहेब व त्यांचे पुत्र शिंदेजी राजे, प्रधान व अमात्य रामचंद्रपंत वगैरे मुत्सदी सचिव चिटणीस यांस पत्रे पाठविलीं जे, “ आम्ही पादशहापासून निघोन मुक्कामास येऊन पावलों. लीकरच येतो. ” हे वर्तमान समजोन व पत्रे पाहून ताराबाई साहेब यांणी दुर्बुद्धि धरिली जे, “ संभाजी राजे वडील त्यांचे पुत्र हे राज्याचे अधिकारी आले. त्यांचे आज्ञेत चालावे लागेल. आपले पुत्रास राज्य देऊन शिके करून आजपर्यंत चालविले. आपले भ्रतार यांणी आजपर्यंत श्रम साहस करून राज्य रक्षिले. त्यास आपले पुत्र व आपण राज्य करावे. पूर्वी एक वेळ तोतिया शाहू राजा होऊन आला, त्यास मारिले. तसेच हेही म्हणून फौजा पाठवून त्यांचे पारपत्य करावे, धरावे, मारावे. ” ऐसा हेतु धरून सर्व सरदार, मुत्सदी प्रधान मेळवून विचार करतीं जालीं. त्यांत रामचंद्रपंत अमात्य व परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि हे मुख्य [होते त्यांस] व संक्राजी नारायण सचिव, निळकंठ मोरेश्वर प्रधान व तिमोजी रघुनाथ हणमंते व धनाजी जाधवराव सेनापति व खंडो बल्लाळ चिटणीस इत्यादिकांस आपला मनोदय सांगितला. “ तुम्हांस सर्वांस इतराजी करून संभाजी राजे यांणी सर्वांची पारपत्ये निरापराधी केलीं. राज्य गमाविले. दौलत, हत्ती, घोडे, पागा, खजीना सर्व गमाविले. राजाराम साहेब यांणी पुढें चंदीस जाऊन, तुम्हां सर्वांस वाढवून, श्रम करून राज्य सोडविले. यास्तव त्यांचे पुत्र शिवाजी राजे यांस अंतर न देतां फौज

४५. सरस्वास=अनुचारांतील मुख्य.

४६. खाननीस=खासगीकडील कारभारी.
पोतनीस=बरोबर द्रव्याचा हिशेब ठेवणारा अधिकारी. दरख=काम, अधिकार.

४७. गंगा=जोदावरी.

४८. हा सन इसवी १७१२ मध्ये मरण पावला असें ग्रांट डफ म्हणतात. पुढें टीप ६८ पहा.

घेऊन खरे किंवा खोटे शाहूराजे असोत त्यांशीं लढावें, धरावें, ऐशी शफत करोन मसलत करावी. ” म्हणून शफता घेतल्या. हें वर्तमान शाहू महाराज यांसही समजलें. यावरून गंगातीरीच मुक्काम करून राहिले. अष्ट प्रधान व सरदार यांणीं कारकून पाठवून शोध नेले, तो शाहू महाराज खरे. व बराबरची मंडळी सबनीस वगैरे व केसरकर आले [ते ही] खरे. असें समजोन सर्वास बहुत विचार पडले. यानंतर सर्व फौज वगैरे तयारी आईसाहेबीं करून, दूध-भाताचें ताट भरून ठेवून “ सर्वांनीं किंया द्यावी. आणि फौज घेऊन पुढें जावें, ” सांगितलें. तेव्हां रामचंद्रपंत व परशुरामपंत यांणीं क्रिया दिली जे “आम्ही मसलत करितों.” बहुत दुराग्रह आईसाहेबीं धरून सुभे व किल्ले यांस पत्रे पाठविलीं “ किल्ले देऊं नयेत, कोणी जाऊन भेटूं नये, खर्चास मुलकां-ताल वसूल देऊं नये. ” याप्रमाणें करून किल्लियास नवीं सामानें दारू गोळा केला. किल्ल्यावर आपले विश्वासू लोक कारकून वगैरे रवाना केले. आणि विचार ठराविला जे, अमात्य यांणीं जवळ राहून सर्व मसलत राजकारण संभाळवें. सेनापति व प्रतिनिधि यांणीं फौज घेऊन लढाईस जावें. सचिव व प्रधान यांणीं आपले किल्ले तालुके संभाळून आपले लोक कुमकेस पाठवीत असावें. कान्होजी आंगरे यांस आणोन त्यांचेही इमान घेतलें. त्यांनीं कोंकण प्रांत किल्ले जंजिरे सर्व राखावे. तिकडे मिळों नये [असें केलें.] सर्वास मेजवानी करून दूतभातावर हात ठेवावे असें सांगितलेवरून सर्वांनीं क्रिया दिल्या. ते समयी सेनापतीनें सांगितलें, “ आपले जीवांभ्य श्रम करून जाऊन एक लढाई देऊं. ” असें म्हणून हात ठेविला. आणि “ मजला जाण्याची आज्ञा; त्यास खंडो बल्लाळ चिटणीस विश्वासू, सर्व माहीतगार, यांस आपले बराबर द्यावें ” [असा] आड घातला. तेव्हां यांसही “ तुम्ही ताटावर हात ठेवून क्रिया करणें ” म्हणून सांगितलें. ते समयी “ मी लिहिणार, हे सरदार, याचे लक्षांत राहून हे सांगतील तितकें लेहून यांचे विचारें चालेन. आम्हांस स्वामींचे पायावांचून दुसरा विचार नाही. हात ठेवणें त्यांहून विशेष काय ? आम्ही महाराजांचे पायावितरिक्त दुसरे जाणत नाही. ” असें सांगितलें. यावरून त्यांस बरोबर दिलें. प्रतिनिधि व सेनापति सुमुहूर्तें वस्त्रे देऊन रवाना केलें. ते निघोन डेरां दाखल झाले. खंडो बल्लाळही गेले. परंतु खंडो बल्लाळ यांनीं क्रिया दिली नाही असें चित्तांत येऊन, पुन्हा येऊन जावें असें सांगून पाठविलें असतां त्यांनीं सांगितलें कीं, “ मी आज्ञा घेऊन सुमुहूर्तें निघोन आलों. महाराजांचे पायांखेरीज दुसरे जाणत नाही. अशी शफतही दिली आहेच. ” अशी विनंती सांगून पाठविली.

हैं वर्तमान शाहू महाराजांस समजलें. “ आईसाहेबीं दुर्बुद्धि धरिली. यांस सर्व प्रधान सरदार लोक किल्ले कोट अनुकूळ होऊन मसलत आरंभिली. आपणांशीं लढाई देणार. ” “ बरें. थोरले शिवाजी महाराज यांचा आशीर्वाद व त्यांचे पायांचा प्रताप श्रीभवानी व श्रीसांब इतके रक्षण करून त्यांनींच हे दिवस दाखविले. राज्याचे अधिकारी आपण, आपणास रक्षण असेल तसें रक्षितील. ” म्हणून कूच करून पुढें निघाले. ते शिवणें परगण्यांत आले. तेथें पारद म्हणून गांवगढी होती. त्यांनीं महाराजांस न भेटतां स्वार व रोखें गेला त्याजबराबर गोळी बाजविली. यावरून खांसा स्वारी करून सिध्दौर लुटविला. वेढा घालून तोफा लाविल्या. हल्ला करून गढी गांव घेऊन लुटून पाटील व लोक मारविले. त्या समयीं एक पाटलाची स्त्री इणें मूल घेऊन येऊन, महाराजांचे पालखीपाशीं येऊन पालखीत टाकिलें जे, “ यास वांचवों. अन्यायी होते ते मारले गेले. हें मूल आपणांस वाहिलें आहे ” बोलली. ठाणें फत्ते झालें ते समयीं त्या मुलाचें नांव फर्तौसग भोंसले असें ठेविलें. त्याचे आईस आश्वासन देऊन मारणें व लूट बंद करवून, कौल देऊन वसाहत करणेस सांगून मुक्कामास आले. याप्रमाणें दरकूच खेड कडूस [नजीक] येऊन पोचले.

[इकडे] प्रतिनिधि व सेनापति चाळीस हजार फौज घेऊन पुढें मोकाबल्यास गेले. महाराजांपाशीं बीस पंचवीस हजार फौज जयली. लढाईचा निश्चय जाला. ते समयीं सेनापतींनीं निश्चय मनांत केला, “ शाहू महाराज आले हे राज्याचे तख्ताचे अधिकारी खरे. आपणांस आईसाहेबीं लढाईविशीं इमान घेतलें. त्यास खंडो बल्लाळ चिटणीस पुरातन पख्त्यार, थोरले महाराजांपासून विश्वासू, जवळचे कारभारी, यांस पाठवून पक्केपणीं शोध करावा. व आपलें वर्तमान प्रसंग सर्व विदित करावें. बरोबरचे मंडळींची व महाराजांची भेट घेऊन तेथील वर्तमान सत्य मिथ्या वगैरे घेऊन त्यांनीं यावें. त्याप्रमाणें पुढील मनसबा विचार करावा. ” म्हणोन खंडो बल्लाळ यांस बोलेन जावें असें सांगितलें. तेव्हां प्रतिनिधि निःसीम लढाईचा इरादा व मनसबा करून आहेत, तेव्हां गुप्त रूपें जावें असें केलें. खंडो बल्लाळ हे दुसरा वेश धरून गेले. आणि महाराजांस भेटून सर्व मंडळीस भेटले. इकडील सर्व वर्तमान सांगितलें. तिकडील ऐकून घेतलें. महाराज खरे हें पाहून राजकारण व सेनापतींचा व जे जे सरदार सेनापतींच्या विचारांत त्यांचे सर्व मजकूर समजावून सेनापतींस निरोप व पत्र खुणेचें घेऊन आले. आणि फौजेतील सरदार यांचे भेद करून

५१. चिटणीस प्रत ‘ शिवणें ’

५२. रोखी=मागणेचिठ्ठी, वरात.

५३. त्याजबराबर गोळी बाजविली=त्या जबर गोळी सोडली, त्याशीं दंडेली केली,

त्यास अमान्य केलें.

५४. सिवार=शिवार=गांवाखालच्या जमीनी, शेते वगैरे.

सर्वांस कळले कीं, चिटणीस जाऊन आले. महाराज खरे. एक लढाई करावी. ते कपटयुद्ध करावे. ऐसे ठरावून सर्वांचे इमानप्रमाण घेऊन एक विचार बहुत करून, भेद करून, पुन्हा महाराजांकडे खंडो बल्लाळ चिटणीस गेले. सर्व राजकारण विदित केले आणि सेनापतींपाशीं आले. महाराजांनीं हत्तीचे पायीं अंदु घालून लढावयाचे म्हणून सिद्ध होऊन बैखतर व टोप घालून हौद्यांत बसोन, धनुष्यबाण हातीं घेऊन, ढाल तरवार बांधून युद्धास उभे राहिले. सेनापति व प्रतिनिधि सिद्ध होऊन लढाईस गेले. लढाईस प्रारंभ जाला. प्रतिनिधि व आईसाहेबांचे लग्नाचे सरदार बहुत लढले. तिकडून परसोजी भोंसले [व] चिमणाजी दामोदर यांणीं घोडे चालवून लढाई केली. त्यांत महाराजांनीं हत्ती चालवून तिरंदाजी केली. फौजेत मिसळले. दहा हजार फौज धरकर निवडून महाराजांनीं चालून घेतले. सेनापति हे आपले घोड्यापर्यंत महाराजांचा हत्ती येईपर्यंत उभे राहिले. प्रतिनिधि वगैरे फौज मोड होऊन पळू लागले. तेव्हां सेनापतींनीं आपले विचारांतील सर्व सरदार घेऊन, घोड्यावरून उतरोन, मुजरे नजर करून भेटले. महाराज तेथेच मुक्काम खेडचे मैदानीं करून राहिले. सेनापतींनीं आपली फौज एकवटून तीं कोशांचे अंतरे आज्ञा घेऊन जाऊन उतरले. ते भीमातीरीं राहिले. याप्रमाणें लढाई मुक्काम मजकुरीं शके १६२९ सर्वाजित् संवत्सरे सन समान मया व अलफ सालीं होऊन महाराज विजयी जहाले. लोकांनीं कामें केलीं त्यास बहुमान बक्षीस दिले. समाचार घेऊन जखमा बांधविल्या. प्रतिनिधि पळोन सातारियास येऊन किल्लेचा बंदोबस्त करून राहिले. आणि सर्व वर्तमान आईसाहेबांस लेहून पाठविले. त्यावरून त्यांणीं पन्हाळा वगैरे सर्व किलियांस हुशारी करवून, आणखी फौज लोक जमा करावयास लागली. लढाई जहालियावरि दुसरे दिवशीं सेनापति यांणीं खंडो बल्लाळ यांस बोलावून नेऊन, महाराजांस विनंति करून, फौज व सरदार यांच्या भेटी व्हावयाचे विशीं विनंति करावी म्हणून सांगून पाठविले. त्यांणीं जाऊन भेटीचा सिद्धांत केला. मध्ये डेरे होऊन महाराज पुढे जाऊन सर्वांचा सन्मान करून भेटी जाहल्या. नजरा होऊन सर्वांस यथायोग्य चादरी व शेले घातले. आपलाले मिसळीस उतरावे आज्ञा केली. यानंतर मुहुर्तेकरून सेनापतींस पदाचीं वस्त्रे बहुमान पद्धतीप्रमाणें हत्ती, घोडे जवाहीर दिले. खंडो

५५. बखतर=कवच, विलखत. टोप= शिरछाण.

५६. धारकरी=तरवार बहादर, शस्त्राळ कुशल वीर.

५७. चालून घेणे=हल्ला करणे=अंगावर पडणे.

५८. ' तीस ' असें चिटणीस प्रतीत आहे तें चुकीचें होय.

५९. मिसळीस=योग्य स्थळीं, ज्याचा ज्या आंगीं उतरण्याचा परिपाठ त्या आंगीं कोणी मार्गे कोणी उजवे आंगीं, कोणी आघाडीस इत्यादि.

बल्लाळ यांस चिटणिशींचीं वस्त्रे, कमलदान, शीरपेंच, कंठी, चौकडा दिव्हा. आणि सरदार वगैरे यांस सरदारी वस्त्रे बहुमान दिव्हे.

यानंतर कूच करून पुण्यास आले. रोखेपत्र आज स्वारी शाहू महाराज असे प्रांतांत करविले. पुण्याहून कूच करून, श्रीजेजुरीस येऊन, देवदर्शन करून, तेथे देवाची पूजा ब्राह्मणभोजन बहुत करून दानधर्म केला. देवास वस्त्रे, जवाहीर देऊन हत्तीवर घालून भंडार खोवरें उधेंळले. जेजुरीचे मुक्कामाहून संक्राजी नारायण सचिव, दत्ताजी शिवदेव राजाज्ञा यांस भेटीस येण्याविशीं पत्रे पाठविलीं. राजाज्ञा येऊन भेटले. त्यांस पदाचीं वस्त्रे दिलीं. सचिव यांणीं विचार केला जे, “आपण आईसाहेबांस इमान देऊन दूधभातावर हात ठेविला. ते सोडून जाऊन भेटावें तर क्रियाभ्रष्टपणा येतो. न जावें तर हरामखोर व्हावें.” म्हणून राजगडींच जाऊन राहिले. याउपरि जीवित ठेवणें ठीक नाहीं असा विचार केला. महाराज वीरास कुलस्वामी सिद्ध यांचें दर्शन घेऊन पुढे येऊन चंदन बंदन नजीक दहीगांव येथे वाई प्रांतीं येऊन मुक्काम केला. चंदन बंदनचे हवालदार, सुभेदार यांस पत्रे पाठविलीं. ते येऊन भेटले. त्यांस सर्फराज केलें. किल्ले घेतले. सातारियास पत्रे व प्रतिनिधींस पत्रे पाठविलीं. तेथे प्रतिनिधींनीं लढाई देण्याची तयारी केली. शेखमिरा वाईकर जमातदार लोक सुद्धां सातारियावर होते व प्रयागजी प्रभु सुभेदार व कारखानीस, हवालदार यांस पत्रे पाठविलीं असतां भेटीस न येत. तेव्हां शेखमिर्यांचे कविले वाईहून धरून आणिले. व लोक किल्यावरील यांचे कविले धरून आणून मोर्च्यास पुढे करून हल्ला करावीसें केलें. भेदही करविला. हवालदार, सुभेदार व शेखमिरा व लोक यांणीं प्रतिनिधींस सांगितलें, “आमचे कविले धरिले व महाराज राज्याचे खावंद त्यांस किल्ला देऊन भेटावें.” ते गोष्ट ते न ऐकत. तेव्हां सर्वांनीं एक विचार करून, महाराजांकडे राजकारण पाठवून, आमची तरवार किल्ल्यावर झळकली म्हणजे महाराजांनीं चालून यावें, ऐसें केलें. आणि प्रतिनिधींस कैद केलें. त्यांकडील लोक खाली घालविले. तरवारीची बातमी बंदनावरून ठेविली होती. चमकतांच महाराज चालून गेले. सातारा हस्तगत जाला. सुभेदार व शेखमिरा व हवालदार येऊन भेटले. त्यांचा सन्मान करून बक्षीस देऊन त्यांचीं कामे

६०. याचप्रमाणें खेडच्या लढाईच्या पूर्वी अहमदनगराजवळ असतां शाहूनें औरंगजेबाच्या थडग्याचे दर्शनास जाऊन मोठा दानधर्म केला, असें त्वाफीखान लिहितो. त्याचें वर्णन या बखरींत नाहीं.

६१. यांणीं पुढें जलसमाधी घेतली.

६२. ‘सिद्ध’ असा सर्वे प्रतीचा पाठ.

आहे. हा कुलस्वामी कोण ? वीर येथें म्हसकोबाचें स्थान आहे.

६३. सर्फराजी=ऊर्जित, पोषाख व दरख. देऊन सन्मान करणें.

६४. या पूर्वी बरेच दिवस शाहूला सातार्याभोंवतीं वेढा देऊन बसविले लागले होते.

त्यांजकडे ठेविली. प्रतिनिधि कैदेत तेथेंच ठेवून, त्यांचा बंदोबस्त बहुत योग्य-
तेचा नित्य खर्चास पाहिजे तें द्यावें ऐसें करून ठेविलें. वरकड किळे परळी,
बर्धनगड, महिमानगड वगैरे सर्व घेतले. त्यांस हवालदार दरखदार नवे जुने
करार करून लोक वगैरे सांप्रदायाप्रमाणें सनदा करून दिल्या. व बंदन नजी-
क छावणी केली. दरखदार नवे जुने बदली करून शिरस्तेप्रमाणें लोक वगैरे
[यांचा] बंदोबस्त केला.

या नंतर शके १६२९ सर्वाजित् संवत्सरे सन समान मया व अलफ माघ
शुद्ध पक्षां सातारेस येऊन, उत्तम मुहूर्त पाहून, राज्याभिषेक सिंहासन करून
व्रतबंधपूर्वक समारंभ विधिपूर्वक केला. दानधर्म ब्राह्मणभोजन बहुत केलें. अष्ट-
प्रधान जे जे आले त्यांस यथापद्धति पदार्थां वस्त्रे देऊन कार्ये सांगितलीं. पूर्व
मर्यादेप्रमाणें स्वस्तिश्रीचीं पत्रे लिहिण्यास प्रारंभ करून शिक्के आपले नांवाचे
करून राज्य चालवूं लागले.

यानंतर श्रीरामदास स्वामींची सर्व शिष्यमंडळी आकाबाई-प्रमुख मठाची व
श्रीची पूजा चालवून होती. त्यांणी अधिकारी कोण करावें [म्हणून] डोंबगां-
वकर व सर्व संस्थानी मिळाले. शिष्यसंप्रदाय [चालवावा] किंवा वंश श्रेष्ठाचे*
पुत्र आहेत, श्रीस्वामींची आज्ञा त्यांस आणावें, संस्थान त्यांणी चालवावें, अशी
आज्ञा जाली होती; [परंतु] सर्वांस दुराशा आपण व्हावें ऐशी, यावरून महा-
राजांस विचारिलें. तेव्हां “ सर्वांनीं समाधीपाशीं जमावें ” हें सांगितलें व गंगाधर
स्वामी श्रेष्ठ, स्वामीचे वडील बंधु रामीरामदास, यांचे नांतु यांस आणविलें. ते माहु-
लीस आले. त्यांस सामोरे जाऊन, अंबारींत बसवून, सातारेस आणोन परळीस
जाणेस सांगितलें. तेथें सर्व रामदासी संस्थानी मिळाले. महाराजही परळीस
गेले. तेथें सर्वही आसनें गाद्या टाकून मोठे मोठे योग्य शिष्य मंडळी स्वामींचे
होते ते बसले. महाराज मंडपांत गेले. तो सर्वही आसनें घालोन बसले आहेत.
तेव्हां उभे राहून, गंगाधर स्वामीही बसले होते, त्यांस आसनें सर्वांनीं आपलीं
काढून साष्टांग नमस्कार करावे सांगितलें. सर्वांपासून करवून आपण साष्टांग न-
मस्कार केला. आणि मेखला, शालजोडी वस्त्रे दिली. श्रीरामचंद्रजीस व समा-
धीस दर्शन पूजा वस्त्रे जवाहीर करून गंगाधर स्वामींचे आज्ञेत चालावे सांगि-
तलें, त्यांजकडोळ गांव जमिनी वर्षासनें [यांचीं] पत्रे त्यांचे नांवें करून दे-
ऊन चालविलें. आधिपत्य गंगाधरस्वामींस देऊन गादीवर बसविलें. शिवाजी
महाराज यांजपासून चालले तसेंच चालिले असें सांगितलें.

इकडे आईसाहे [यांणीं] व शिवाजीराजे संभाजीराजे होते यांसह विचार केला [कीं
आतां] पन्हाळ्यास राहूं नये. रांगणा विकट जागा तेथें रहावें. म्हणून जाऊन राहिलीं.

* श्रेष्ठ-रामदासाचा वडील भाऊ गंगाधर स्वामी.

महाराज कूच करून पन्हाळा प्रांती जावयास निघाले. मार्गी बसंतगड वगैरे घेतले. पन्हाळेस जाऊन मोर्चे लावून पन्हाळे व पावनगड दोन्ही घेतले. कोल्हापुरी ठाणे बसवून प्रांत अंमल बसवून रांगण्यावर गेले. ते समर्थी आईसाहेबांस तेथें दम न निघे. यामुळे दोघे पुत्रसह रामचंद्रपंत अमात्यसुद्धां मालवणास निघोन गेलीं. महाराजांनीं रांगणेस मोर्चे लाविले. तेव्हां आईसाहेब यांणीं खेम सांवत बाडीकर यांशीं राजकारण करून आणि आपली कुमक करून लक्षांत वागवेंसे केले. आणि फान्होजी आंगरे यांस “ तुम्हांस सरखेल पद सुभा कोंकण राजाराम साहेबीं दिव्हे, [तेव्हां] तुम्हीं या लक्षांत वागवें, ” ऐसे इमान घेऊन त्यांचे लोक कुमकेस दोर्हिकडील आणोन रांगण्याचे मोर्चे मारावे वगैरे करूं लागलीं. तेव्हां महाराजांनीं विचार केला जे, “ हल्ला करून किल्ला घ्यावा. ” म्हणून जातीनें हल्ले बरोबर घोडा चालविला. किल्यावर चढले. चालले. तों डोंगरांत घोड्याचा पाय घसरला. तेव्हां जवळ शेखमिरा व खंडो बल्लाळ चिटणीस चालले होते. ते समर्थी चिटणीस यांणीं झाडास पाय देऊन घोडा ओढून धरिला. शेखमिरा यांणीं महाराजांस जलदी करून उतरून घेतले. यावरून उभयतांवर महाराज बहुत संतोषी होऊन वस्त्रे, मोत्यांचे तुरे व कंठ्या दिव्हा. चिटणीस यांस पन्हाळ प्रांतीचे नौडगौडीचे वतन पांच हजार रुपयांचे इनाम करून देऊन, शेखमिरास सरंजाम गांव इनाम कांहीं दिला. हल्ला तकूब शाली. मोर्चे कायम ठेविले. पुढें पर्जन्यकाल आला याजवरून करवीर पन्हाळा येथें छावणीस आले. विशाळगड तालुका खंडो बल्लाळ यांचे बंधु निळो बल्लाळ यांजकडे होता त्यांस पत्रे गेलीं. ते येऊन भेटले. त्यांजकडेच सुभा सांगून तालुका ठेविला. त्या प्रांताचा बंदोबस्त करून महाराज सातारेस आले. चंदन बंदन खाली छावणी केली. येतां धनाजी जाधवराव सेनापति वृद्ध होते, त्यांचे पायास जखमेचा व्रण होता, ते [दुखणें] अधिक जालें. वडगांव वारणेतीरी आहे तेथें वारले. शके १६३२.

यानंतर या समयांत बाळाजी विश्वनाथ, उपनांव भट, श्रीवर्धन येथील देशमुख, हे हबशी याचें वांकडे येऊन पेंच आला म्हणून कुटुंबसुद्धां देशी येऊन सासवड येथें राहिले. तेथें अंबाजीपंत* पुरंदरे देशपांडये होते. त्यांचा यांचा स्नेह जाला. बाळाजी विश्वनाथ व पुरंदरे मिळोन जाधवराव सेनापति

§ किंवा ‘ पाठ ’ ही होईल.

६५. नौडगौडीचे वतन—हें शेंकडा ३ रुपयाप्रमाणें मिळे. हें पाहिजे त्यास राजाजें यावें*असें होतें. पेशव्यांची बस्तर आवृत्ति

तिसरी पृष्ठ १६ टीप ३३ पहा.

६६. ‘ कुळकर्णी ’ चिटणीस प्रत.

* ज्यांस ‘ आबाजी पुरंदरे ’ म्हणतात ते. पुढें टीप ७५ पहा.

यांजकडील बौबतीच्या मामलती मत्क्यांनीं करून मोंगलाईतील हजार पांचशें स्वार बाळगून होते.

[इकडे] महाराज सातारेस आलियावरि आईसाहेब आणखी जमाव करून रांगण्यास आली. आणि पन्हाळा येथील हवलदार त्यांजकडील होते तेच महाराजांनीं कायम ठेविले होते, त्यांशीं भेद करून पन्हाळा घेतला. पन्हाळियासि आली. शके १६३३ खरनाम संवत्सरे इसने अशर मया व अलफ. यांत आईसाहेबांचे पुत्र शिवाजी राजे यांस काळ्या फोड्या येऊन वारले. धाकटी बाई राजसबाई व त्यांचे पुत्र संभाजी राजे गादीवर बसवून कारभार करूं लागली. त्यांणीं ताराबाई साहेब यांस नजरबंद केलें. त्या समयीं ताराबाईंचे [पुत्र] शिवाजी राजे वारले, त्यांची स्त्री भवानीबाई तीन महिन्यांची गरोदर होती ती नऊ महिने पूर्ण होऊन प्रसूत जाहली. पुत्र जाहला. रामराजे नांव ठेविलें. शके १६३४. त्याचा घात करावा अशी बुद्धि राजसबाई यांस होऊन प्रयत्न करूं लागली. हें आढळल्यावरून मूल वारलें असें करून भगवंतराव रामचंद्र अमात्य यांचे अनुमते दाई व कांहीं माणसें देऊन बावड्यांत त्यांचे वाड्यांत कांहीं दिवस [त्यांस ठेविलें.]

शाहू महाराज यांणीं जाधवराव वारले त्यांचे पुत्र चंद्रसेन जाधवराव यांस सेनापतिपद देऊन बहुमान यथापद्धति वस्त्रे जरीपटका दिला. परशरामपंत प्रतिनिधि कैद केले. प्रतिनिधिपद गदाधर प्रल्हाद नाशिककर यांस दिल्लें. हे यवनापासून मार्गी येतां कामास आले होते. म्हणून सर्फराजी केली. कांहीं दिवस [काम] केलें. नंतर परशरामपंत यांणीं सरकार लक्षांनीं वागावें ऐशी निखालसता केली. मोठे कार्यकर्ते जाणोन कैदेतून मुक्तता करून त्यांचें प्रतिनिधिपद देऊन वस्त्रे बहुमान देऊन दिल्लें. आपलेसे केले. कृष्णाजी जोशी नाईक माळव्यांतून येतां सेवा चाकरीचे उपयोगीं पडले, याजवरून पोतदारी पुंडे

६७. बाबत-हक, अंमल.

६८. मार्गे टीप ४८ व थोरले राजाराम महाराज यांचे चरित्र पृष्ठ ७४ टीप ३० आवृत्ति दुमरी पहा. राजाराम यांचे चरित्रांत दोन्ही प्रतींत दिलेले शक चुकीचे आहेत. (चिटणीस प्रत १६२८ व इंदूर प्रत १६४२) तेव्हां शिवाजी—याला वेडा शिवाजी म्हणत असत—हा शके १६३३ मध्ये मरण पावला. ग्रांड डफ १७१२ हा इसवी सन देतात तोही बरोबरच आहे.

६९. “रामचंद्रपंत अमात्य” चिटणीस प्रत. भगवंतराव हा रामचंद्रपंताचा पुत्र

असावा. ग्रांड डफ चिटणीस प्रतीचेंच अनुसरण करितात.

७०. पुंडे—शहाजीचा बाप मालोजी यांस देवीनें दृष्टांत दिल्याप्रमाणें वारुळांत द्रव्य अगणित सांपडलें तें देवीच्या सांगण्यावरून श्रीगोंदेकर शेषापा नाईक पुंडे यांजकडे ठेविलें. तेव्हां नाईक यांणीं मालोजी यांस मेजवानी करून विनंति केली की, “तुम्हांस श्रीनीं द्रव्य दिलें तेव्हां भाग्योदय तुमचा दिसतो. उत्तम आहे. तुम्हांस दौलत राज्य प्राप्त जाहलियास तुमची पोतदारी (पुढें चालू.)

चाभारगोंदेकर यांस पूर्वापार होती, परंतु ते ताराबाईकडे राहिले यावरून यांस दिल्ली. नीळकंठ मोरेश्वर पिंगळे प्रधान यांणीं इमान आईसाहेबांस दिल्लें म्हणून रांगणा मालवणाकडे गेले. तिकडे वारले. त्यांचे कनिष्ठ बंधु बहिरव मोरेश्वर महाराजांस येऊन भेटले. यावरून मुख्य-प्रधान-पद बहुमान वत्त्रें देऊन दिल्लें. त्यांचा प्रांत कल्याण, जुन्नर, राजमाची वगैरे तालुका ताबियांत त्यांजकडे दिल्ला. रायगड हबसी याजकडून सुटला नाहीं. कोंकण बिकट जागा. हवा मानावयाची नाहीं. राजगड ही मावळ हवा. याजकारितां सातारा येथें कृष्णातीरी व देश रहावयास योग्य जाणून साताराच रहावयास जागा करावी, म्हणून किल्ला नजीक शाहू-नगर ऐसें नांव ठेवून वस्ती करविली. पैठा वगैरे करण्यास कौल देऊन, शनवार, गुरुवार अशा दोन पैठा वाडानजीक करून, रहाणेस महाल इंगमहाल व धाकटे राणीचा महाल ऐसें करवून राजधानी केली. सावित्रीबाई राणी ही वारली. म्हणून दोन लग्नें आणखी करावीसें करून कुवारजी शिर्के यांची कन्या प्रथम केली. त्यांचें नांव सकवारबाई साहेब ठेविलें. दुसरी मोहिते यांची कन्या केली. त्यांचें सैंगुणाबाई साहेब ठेविलें, आणि मुख्यत्वे विरूबाईकडे रुपा ठेवून राण्या लहान त्यांणीं विरूबाई सांगतील तसे चालावेंसें केलें. रामचंद्र नीळकंठ अमात्य आईसाहेब संभाजी राजे यांजकडे इमान दिल्लें याजमुळें तिकडेच राहून त्यांचे मसलतींत राहिले. तिमजी रघुनाथ हणमंतेही तिकडेच इमान गुंतलेमुळें राहिले. त्यांचे बंधु अंबुराव व बाबुराव हणमंते येऊन भेटले. अगोदर कांहीं दिवस गदाधर भट यांस अमात्य-पद दिल्लें [होते] हे भेटलेवर प्राचीन व वडिलोपार्जित हे जाणोन अमात्य-पद बहुमान देऊन अंबुराव यांस दिल्लें. संकाजी नारायण सचिव यांस महाराजांनीं भेटीस येणें [म्हणून] पत्रें पाठविलीं होती. तेव्हां आईसाहेबांस इमान दिल्लें याजमुळें गेलें असतां क्रियाभ्रष्टता होती व महाराज धणी तख्ताचे व खावंद, न गेलें तरी हरामखोरी येती. असें दोन्हीकडून संकट जाणोन आले नाहींत. यानंतर महाराजांनीं बोलावण्यास कांहीं फौज रवाना केली. त्यांचे स्वाधीन राजगड करून आपण अंबवडे येथें नागनाथ तीर्थ आहे तेथें संन्यासग्रहण [करून] देहत्याग करावासा विचार करून, विष हिरकणी घेऊन, संन्यास-ग्रहण केलें. आणि जळसमाधि करून देहत्याग केला. शके १६३४

(मागील पृष्ठावरून.)

वतनी आम्हांस परंपरागत करून द्यावी. " त्याप्रमाणें मान्य करून परस्पर आण रापय झाली. पुढें शिवाजी राजे यांणीं राज्यसंपादन केल्यावर पूर्वे स्मरून

७१. ' गुणाबाई ' असें चिटणीस प्रतीत आहे तें चुकीनें पडलें असावें. ह्या स-गुणाबाईवर शाहूचें प्रेम फार असे असे धावडशीच्या स्वाामीच्या चरित्रावरून व पुढील मजकुरावरून स्पष्ट होतें.

नंदननाम संवत्सरे सल्लास अशर मया व अलफ. हे वर्तमान महाराजांस श्रुत जाहलें. आश्चर्य मानून त्यांचे पुत्र नारो शंकर दोन वर्षांचे पाळण्यांत होते, त्यांस बहुमान वस्त्रे सचिव-पदाचीं पाठविलीं. राजेकर त्यांचे मुतालीक कारभारी होते त्यांस मुतालीकीचीं वस्त्रे देऊन त्यांचे हातें दरख व कामे सेवा घेतली. पन्हाळा रांगणा मालवण वगैरे इलाखे मात्र संभाजी राजे यांजकडे ते समयी राहिले. बंधुच आहेत, आग्रह करून कशास ध्यावे, म्हणून राखिले. वरकड प्रांत किछे यांचा बंदोबस्त केला. जे जे अष्टप्रधान, दरकदार, कारखानदार येऊन निष्ठेने राहिले त्यांचे अधिकार त्यांस देऊन चालविले. सरदार, पदाधिकारी, मरातबदार आले त्यांचे मरातब सरंजाम सरदाऱ्या त्यांच्या त्यांजकडे चालविले. वडील असोन आईसाहेबांकडे राहिले आणि धाकटे येऊन सेवा केली, त्यांस धाकट्यांसच पदें, दरख दिले. सर्वांचे सन्मान करून आपले लक्षी लाविले. येवते-श्वराहून नहर बांधून शहरास व वाड्यांत पाणी खर्चीस नाही म्हणून बांधून आणून पाणी केले. सर्व मनुष्यमात्रास रुपा ममता लावून वेध लाविला. सर्वांस वाटावे की, आपले इतकी रुपा कोणावर नाही. तैनाता, नेमणुका, जमिनी इनाम गांव ज्याचे जसे श्रम साहस सेवा त्याप्रमाणे बक्षीस द्यावी. ज्याच्यापासून ज्या कामाचा उपयोग त्यांत एकादा अवगुण आहे तरि युक्तीने झाकून त्याजपासून सोडवावा. गुण तितका प्रगट करून ध्यावा. माणसे वाढवावी. याप्रमाणे राज्याचा उदयकाल, वृद्धि व्हावयाची, हे समजोन पूर्वी वाडिलांनी सर्व माणसे दुखविली, मारली, कारखाने बुडविले, त्यायोगे राज्यनाश जाहला. उग्र दंड, ब्रह्महत्या जाल्यावरून देव ब्राह्मण यांचे ठायी बहुत निष्ठा. त्यांची वर्षासने संगोपन यथास्थित करून माणसांचा गुण ग्रहणच बहुत केला. आपलेसे करून वेधास लाविले. प्रौढ माणसे सर्वकाल सहवासास असावी, त्यांच्या युक्ति व बुद्धि ऐकत असावे, त्यास सर्व विचार विचारून कार्ये करीत असावे, ऐसे केले.

चंद्रसेन जाधवराव मोंगलाईतील चौयाई सरदेशमुखी बाबतीचे अंमल बसवावे, उगवावे म्हणून फौजा सनदा देऊन, पोखत सामान तयारी करून देऊन रवाना केले. दमाजी थोरात पाटस तर्फेतील हिंगणगांव येथे गढी करून पुंडपणा करीत होते. स्वाऱ्या करूं लागले. व उदाजी चव्हाण हे करवीर प्रांती अयणीकडे राहून वडगांव येथे असोन, उभयतांही संभाजी राजे यांचे लक्षांत राहून, सातारा प्रांतपर्यंत स्वारी करावी, चव्हाणचौयाई म्हणून ध्यावी, गांव लुटावे, मारावे, करूं लागले. महाराजांनी सर्व कारखाने किछा सातारियावरि ठेवून वरता वाडा बांधविला. शाहू-तलाव म्हणून तळें केले. कांहीं लोक वरते [कांहीं] खाली रहावे असे केले. जाधवराव सेनापति यांचे पदरी बात्याती निश्चनाय बाबतीच्या मामलती करून होते ते फौजेत जाधवराव या

समागमें होते. एके समयी लष्करचें कूच जालें. रेंव पडली. त्यांत हरण उठलें. त्याचे मागे पिराजी राऊत म्हणून बाळाजीपंत यांजकडील पथकांत शिलेदार होते ते लागले. पुढें मुक्काम होऊन डेरे राहुट्या जाल्या त्यांत ठ्यासराव म्हणून ब्राह्मण कारकून जाधवराव यांजकडील होते, त्यांचे राहुटींत हरण शिरलें. त्यांचे मागे पिराजी राऊत लागून गेले. राहुटींत पाठीशीं आलें म्हणून ठ्यासराव राहुटीचे तोंडीं उभे राहिले. तों हे जाऊन “आमची शिकार द्यावी” म्हणू लागले. तेव्हां ठ्यासराव “आम्ही ब्राह्मण, आमचे राहुटींत आलें. पाठीस निघालें तें देतां नये. मारूं नये.” बोलले. राऊतही आग्रहास आले जे, “आमची शिकार आम्ही नेऊं.” असा उभयतांचा आग्रह. तेव्हां पिराजी राऊत यांणीं भाला टाकिला. तों हे पुढें जाले यांस लागला. जखम जाली. हें पाहून पिराजी राऊत जाऊन बाळाजीपंत यांस वर्तमान कळविलें. “अशी गोष्ट घडली, या उपरि बचाव करणें आपणाकडे आहे,” म्हणून सांगितलें. तों हें वर्तमान सेनापतीस समजलें. ब्राह्मणावर वार टाकिला. जखम शिकारीसाठीं केली. हें अयुक्त जालें. म्हणून पारपत्य शिक्षा त्यास करावी, [असे] ठरावून बाळाजीपंत नानांस सांगून पाठविलें जे, “तुम्हाकडील स्वाराने ब्राह्मणावर जखम केली; त्यास पाठवून द्यावा. चौकशी करून शिक्षा जाली पाहिजे.” तेव्हां बाळाजीपंत नानांनीं सांगून पाठविलें, “हरणावर भाला टाकिला तों राव मध्यें आले याजमुळें लागला. अपराध खरा, परंतु सरकारच्या पदरचे लोक आहेत. येऊन आम्हांपाशीं पोचले. पाठीस पडले. त्या अर्थी क्षमा करावी. पारपत्य करणें, तेनात बुडवणें, घालवणें, दूर करणें आम्हीच करितों.” असें सांगून पाठविलें असतां सेनापति आग्रहास पडले जे, “त्याचें पारपत्यच जालें पाहिजे. पाठवून द्यावे.” ते समयीं बाळाजीपंतही आग्रहास आले. कळोन स्वार पथके स्वाना केले जे, “मुप्रयुक्त राऊत हातीं न देत तरि हल्ला करून पथक लुटून धरून आणावे.” हें वृत्त कळतांच हेही पथक तयारी करून कूच करून निघोन चालले. लोकांस ताकीद केली जे, “जमून जाऊं नये. थोडे थोडे टोळ्या करून चहुं वाटेनें जिकडे जसें कळेल तसें निभावून जेजूरी, सासवड येथें सर्वांनीं येऊन पावावे.” आपण हें सवाशें स्वारांनिशीं एका मार्गे निघोन चालले. हें वर्तमान जाधवराव यांस समजल्यावरून दोन तीन हजार फौज जमवून पाठविली. “त्यांच्या मार्गे जाऊन जेथें सांपडतील तेथून धरून आणावे,”

७२. रव पडली=रांग लागली.

७३. ‘पि (प) दाजी’ चिटणीस प्रत. पुढेंही ‘पदाजी’ असाच ह्या प्रतीचा

पाठ आहे. इंदूर प्रत ‘पिदाजी’ देते. कोलापर प्रतीत ‘पिराजी’ असें आहे.

७४. मुप्रयुक्त = बऱ्या बोलानें, नीटपणें.

सांगून रवाना केले. बाळाजीपंत यांणी अंबाजीपंत पुरंदरे यांचे हातून सचिव यांशीं राजकारण करून पुरंदर किल्ल्याचे आश्रयास जाऊन राहिले. बाळाजीपंत फौज गेली त्यांचे हातीं लागले नाहीत. हें वर्तमान कळलियावरून [सेनापतींनीं] आपण खासा फौजसुद्धां कूच करून, बारामतीवरून सुपें येथें येऊन सचिव यासि सांगून पाठविलें जे, “ बाळाजीपंत यांस तुम्ही आश्रय देऊं नये. दिव्हा असतां आम्हास तेथें येणें प्राप्त आहे. तुमचे मुलकाची खराबी होईल.” यावरून सचिव यांणी बाळाजीपंतांस सूचना केली, “ तुमचा परिणाम येथे लागणार नाही. यावरून उभयतां पुत्र बाजीराव [व] चिमाजी आपा होते ते व कुटुंबसुद्धां अंबाजीपंत पुरंदरे यांसि घेऊन, तेथून कूच करून, धुमाळ, शिलेदार पथकांत चाकर होते, त्यांचें घर परिचे येथें होते, त्या खिडीनें उतरून, आणखी पांच सातशें नवे स्वार ठेवून, जमाव करून, नीरेवर आले. तो सेनापतीनें लोक पथकें आडवीं रवाना केलीं. त्यांचीं यांची गांठ नीरेवर पडली. थोडी लढाई झाली. तेव्हां सेनापती-बराबर फौज सरंजाम भारी. आग्रहास पडले. याउपरि आपला परिणाम महाराजांस शरण जाऊन आश्रय केल्यावांचून लागत नाही; ऐसा विचार करून पांडवगडची माची योर, जागा विकट लोक सुद्धां दम खावयास योग्य आहे; तेथें लोक ठेवून, महाराजांकडे सांगून पाठवून, विचार आणवून, तेथें जावेसें करून, पांडवगडचे माचीस जाऊन उतरले. आणि अंबाजीपंत पुरंदरे यांचा व खंडो बल्लाळ यांचा स्नेह आहे. यांचे वाद प्रकरणीं जाणें येणें त्यांत [स्नेह] जाला होता. त्यांचे विद्यमानें बोलणें करावें म्हणून [त्यांस] पाठविलें. त्यांणीं जाऊन भेट घेतली. आणि उभयतां मिळोन महाराजांपाशीं बोलणें केलें जे, “ बाळाजीपंत शहाणे कर्ते शिपाई मोठे माणूस यांजवर सेनापतीनें असें गुदरलें म्हणून स्वामीस शरण आले. सेनापतीपासून रक्षण करण्याचें अभय देऊन, रक्षिलें पाहिजे. संरक्षण होण्यास अन्य त्राता कोणही नाही. बाळाजीपंत बहुत चतुर मनसब्याविषयी व शिपाई मोठे धाडसाचे आहेत. मोठीं कार्ये करावयास सेवा करण्यास योग्य आहेत. ” ऐसें समजाविलें. यावरून त्यांचीं पत्रें आलीं तीं पाहून, माणूस शहाणे, आपलेपाशीं ठेवावयास योग्य, आपणांस चांगले माणसांचा संग्रह करणें

७५. अंबाजी त्रिंबक-हे पुरंदरे यांच्या घराण्याचे मूळपुरुष. हे सासवडचे देशपांडे. ह्याचें नांव ‘आंबाजी पुरंदरे’ असें ग्रांट डफ सुद्धां सर्व इतिहासांत दिलेलें सांपडतें तें चुकीचें होय. ‘अंबाजी’ हें खरें नांव ह्या बखरीच्या दोन प्रतींत असून पुरंदरे यांचे जपील वशा-

ळींत ही हेंच दिलेलें आहे. ग्रांट डफ म्हणतात हे कुळकर्णी होते.

७६. धुमाळ व पिलाजी जाधव यांणी बाळाजीस पांडवगडास पांचविलें. ग्रांट डफ. धुमाळ घराणें हल्लीं बीरास राहतें. जाधव हे परिच्यास आहेत.

७७. चिटणीस व पुरंदरे.

आहे, [तेव्हां] जाधवराव आग्रहास पडले, त्यांस समजोन सांगोन घडेल तसें करणें, आपणांस शरण आले, तेव्हां प्राप्त आहे. म्हणून अभय-पत्र देऊन, हुजूर यावें सांगितलें.

हें वर्तमान सेनापतींसही समजलें. बाळाजीपंत महाराजांचे आश्रयास गेले, व त्यांजला महाराजांनीं अभय दिलें. यावरून त्याणीं पत्रें पाठविलीं जे, “ बाळाजीपंत यांस स्वामींनीं आश्रय दिला असतां आम्हांस महाराजांचे पाय सुटतील. आम्हांस त्यांचे पारपत्य केल्यावांचून रहावयाचें नाहीं. ” यावरून महाराजांनीं सेनापतींस पत्र लेहून खंडो बळाळ चिटणीस यांस बहुत प्रकारें पर्याय सांगून रवाना केलें असतां, त्यांचा आग्रह बहुत पडला. यावरून परत आले. आणि त्यांचे आग्रहाचीं बोलणीं समजाविलीं. तेव्हां महाराजांनीं हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर यांस पत्रें पाठविलीं जे, “ सेनापतींस सरकाराशीं विरुद्ध करण्याची बुद्धि निर्माण जाली आहे; तरि तुम्हीं आपला जमाव असेल तो घेऊन व नवाही जमा करीत करीत सेनापतींस मोकाबला देऊन जलद उतरावें. इकडून हुजरातची फौजही तुम्हांपाशीं येऊन पावेल. ” म्हणून कांहीं सरदार रवाना केले. सरलष्कर फलटणावरि येऊन उतरले, हें वर्तमान सेनापतींस समजून पांडवगडचा रोख सोडून सेनापति दहीगांव जेऊर येथें उतरले. सरलष्कर यांस महाराजांची आज्ञा घाटावर येण्याविशीं गेली. ते आदरखीचा घाट चढून त ले बी चे कु लें चे मुक्कामी आले. तों सेनापतीही घाट चढून पुढें आले. ते समयी सेनापतींस पुनः महाराजांनीं सांगून पाठविलें जे, “ तुम्हीं सरकारची अवज्ञा करावी, सरकारी फौज सरलष्कर यांशीं लढाई करावी, हें तुमचे सेवाधर्मास विहित नाहीं. ” तत्रापि सेनापति विचारावर न येत. लढाई करावी हाच आग्रह पाहून सरलष्कर यांसही पत्रें पाठविलीं कीं, “ लढाईस आलियावरि तुम्हींही सेवेची शर्त करून लढाई द्यावी. ” आणखी हुजरात पागा लोक कुमकेस रवाना केले. यावर सेनापति सरकारची फौज कमी, आपली ज्यास्ती, म्हणून लढाईस चालून गेले. लढाई बहुत तारफेची झाली. सरलष्कर व हुजरात यांणीं महाराजांचा प्रताप निशाणें चालवून घोडे घातले. त्यांत सेनापतीचा मोड जाहला. फौज सुद्धां पळाले. ते पुनः रहिमतपुरावरि जथून दरमजल पन्हाळियास गेले. संभाजीराजे यांस भेटून बडगांव गुंमठें, शिराळें, व कोल्हापूर हीं ठाणीं घेऊन त्यांस दिलीं. कागलकर, घाटगे

३८. उतरावें=हलकें करावें, रग जिरवावी.

३९. ही ओळ नीट लागत नाहीं.

४०. ‘ गुमठ ’ चिटणीस प्रत ‘ कुमठ ’ इंदूर प्रत.

४१. ‘ शिरवळ ’, ‘ शिराळ ’ असेही पाठ आहेत.

४२. त्यांस=संभाजीस. हीं ठाणीं इतके दिवस शाहूकडे होती असें होतें.

व काटक लोक असा आणखी जमाव करून बालेघाटी निघोन गेले. आणि प्रतिज्ञा केली की, “ सरलष्कर यांशीं लढाई करून त्यास मोडावे, तर आंगावरि दुसरीं वस्त्रे घ्यावीं; व महाराजांनीं बाळाजीपंत यास हवालीं केलें तरि महाराजांस भेटावे, मुजरा करावा, नाहीं तरि भेटावयाचें नाहीं.” असे आग्रहास येऊन विरेस पडले. आणि मोगलाईत राजकारण करून, किलीजखान नबाब यास भेटले. त्यांनीं साठ लक्षांची जहागीर फौज सरंजाम व जातीस नेमिला. त्यांजबराबर धारराव प्रभु कळंबेकर सरकारचे सरदार होते तेही तिकडे गेले. त्यांस त्यांतच नऊ लक्षांची जहागीर व साहेब नौबत वगैरे दिले. आणखी यातबर सरदार त्यांचे निसवतीचे कांहीं गेले त्यांस योग्यतेनुरूप दिव्हे.

[इकडे] सरलष्कर फत्ते करून महाराजांस येऊन भेटले. त्यांची तारीफ करून बहुत सन्मान केला. त्यांस जहागिरीचे बंदोबस्तास जाण्यास निरोप दिला. ते गंगातीरीं गेले. तेव्हां सेनापतीने कांहीं नबाबाकडील फौज कुमकेस घेऊन, व पांढरे वगैरे सरदार घेऊन, सरलष्कर यांजवर चालून लढाईस आले. ते समयी महाराजांनीं बाळाजी विश्वनाथ यांस सरदारी सांगून, सेनाकर्ते असे पद बहुमान वस्त्रे देऊन कांहीं पागा व हुजरात बराबर देऊन [पाठविले.] सरलष्करही पुणें प्रांती आले. ते हे मिळोन पुरंदरानजीक नारायणापाशीं राहिले. सेनापाति चालून आले. तेथे लढाई बहुत मातबर झाली. सरलष्कर व बाळाजीपंत यांनीं जातीने शिपाईगिरी करून तरवार केली. प्रहर दोन प्रहर लढाई होऊन आडून उभे राहिले. मोगल लोकही आडून उभे राहिले. दोहींकडील चांगलीं माणसें बहुत कामीं आलीं. समतुल्य लढाई, एकमेकांस हटेनात, असे होऊन सायंकाळ जाहलियावरि उभयतांही मार्गे सरून आपलाले तळावर जाऊन राहिले. नंतर बाळाजीपंत व सरलष्कर यांस तुम्हीं सालपेच्या घाटाखाली मैदानांत यावे लिहिले. यावरून कूच करून आले. पुण्यास उपद्रव लागेल म्हणून आणविले. सालपे याजवर राहिले. सेनापाति नीरेवर येऊन उतरले. आणि “ तह व्हावा, स्वामींचा आग्रह बाळाजीपंत आमचे हातीं द्यावयाचे नाहीत तरि आपणांपासून घालवून द्यावे. आम्हीं बाळाजीपंतांपाशीं वांकडे चालणार नाहीं,” येविशीं खात्री करून ऐशीं बोलणीं पडलीं. तेव्हां महाराजांनीं सांगून पाठविले, “ या गोष्टी घडावयाच्या नाहीत. तुम्हीं आग्रह सोडून येऊन भेटावे. तुमची सेवा तुम्हीं करावी.” ती गोष्ट न माने. विचार केला जे, “ शेवटवरि महाराजांशीं हरामखोरी करून लढाई करावी [तर] युद्धच महाराजांशीं करून परिणाम लागावयाचा नाही.” समजोन चिठकोर्दे

८१. किलीजखान=निजामउलमुल्क. हा ता (१७१२/१३) तीं हें राजकारण आय-पहिल्यानंच दक्षणाच्या सुभ्यावर आला हो. तेंच त्याजकडे आले.

भालकी वगैरे जहागीर नवाबानां दिली तिकडे निघोन गेले. यानंतर महाराजांनी त्यांचे घराण्यातील संताजी जाधवराव यासि आणून सेनापतिपदाची वस्त्रे सरंजाम याच्या सनदा करून दिल्या.

या समयांत प्रतिनिधि परशुरामपंत यांनी विशाळगड तालुका आपणांस द्यावा म्हणून आड घातली. खंडो बल्लाळ यांचे बंधु निळो बल्लाळ यांजकडे सुभा होता, त्यांस आणून बहिरव मोरेश्वर पिंगळे मुख्य प्रधान यांचा कारभार मुनालकीचा सांगून व तालुका दुसरा देऊन, विशाळगड प्रतिनिधीस दिला. त्यांनी त्यांचे वडील पुत्र कृष्णाजी परशुराम यांचे नांव करून देऊन त्यांस कारभारी मोरो शामराज करून देऊन पाठविले. काही दिवशी त्यांचे बुद्धीस भेद करून, मोरो शामराज यास मेळवून घेऊन, तालुका संभाजी राजे यांजकडे दिला. हा दोष आला. आणखीही किलियांची राजकारणे केली. हे वृत्त महाराजांस कळले. यावरून प्रतिनिधीस कैदेतून सोडून पद देऊन सर्फराज केले असता पुन्हा संभाजी राजे यांजकडील पक्ष सुटत नाही. पुत्रांनी केले हे त्याचे संमतीवांचून कसे होईल ? म्हणून तत्काल चौकी पाठवून कैद केले. महाराजांस बहुतच क्रोध आला. आणि समक्ष प्रतिनिधीस आणिले आणि डोळे काढावे ऐसा मनांत आवेश येऊन जेठी पैलवान बोलावून आज्ञा केली जे, “ तत्का उरावर ठेवून डोळे काढावे. ” ऐशी आज्ञा केली. ते समयी जवळ लोक होते त्यांची कोणाची शक्ति रदबदली करण्याची न होय. जेठाने तत्का आणोन उरावर ठेविला. आणि पाय दिला. दोन प्रहराचा समय. जवळ मातबर मुत्सद्दी कोणी नाही. [अशांत] खंडो बल्लाळ चिटणीस घरी स्नान करीत होते त्यांस हे वर्तमान समजतांच तसेच धावून येऊन जेठाने उरावर गुडघ्याचा पाय दिला तो पाहून आधी जेठी मागून धरून [त्यास] माघारे पाडिले. शरीरेंकरून बलाढ्यही होते. तसेच पुढे जाऊन महाराजांस साष्टांग नमस्कार घालून हात जोडून उभे राहिले. जे “ मी सर्व प्रकारे अपराधी आहे. आधी माझे डोळे काढणे, किंवा शिरच्छेद करण्यास हुकूम व्हावा. नंतर प्रतिनिधीचे पारपत्य पाहिजे तसे करण्यास आज्ञा व्हावी. ” ते समयी महाराजांस क्रोध न साहे. उत्तर न करता उठोन माजघरांत गेले. क्षण एक उभे राहून पुन्हा दारांत येऊन बोलले जे, “ काय म्हणता ? ” सर्वांग, होट, कंपायमान, क्रोध सांवरेना असा आला. तेव्हां यांनी पुन्हा विनंति केली जे, “ महाराज ! ब्राह्मणास इतका उग्र दंड होऊ नये. पूर्वी संभाजी महाराजांनी केले त्या योगे राज्याची व्यवस्था कशी झाली, हे सर्वजाण स्वामी आहेत, [मी सांगणे नलगे,] यास्तव मी आज्ञेशिवाय जेठीस उठविले हा अपराध माझा जाहला. ” असे बोलले वरि पुन्हा महाराज “ काय करावे ते सांगा ” असे बोलले. तेव्हा विनंति

केली जे, “ परशुरामपंतासारिखे पराक्रमी सेवक माणूस असे माहून नये. मोठे अवघटित कामावर घालून मारावे. बेडी घालावी कैदेत ठेवावे. ” यावरून बेडी आणवून लोहार आणवून घालण्यास आज्ञा झाली. ते आणविली. नंतर आणखी विनंति केली की, “ सरकारचे प्रतिनिधि, यांपरते दुसरे कोणी मोठे नाही. यांस रूपाची बेडी असावी. ” “ ते घालावी ” अशी आज्ञा जाहलियावर मोठ्या रूपाच्या सांखळ्या घालून, किड्यावर सर्व तजवीज करून, भोजनाची वेगरे तर्तूद बहुत चांगली ऐसे राखून ठेविले. नंतर किड्यावर घातले. नंतर नारो प्रल्हाद, गदाधर प्रल्हाद यांचे भाऊ, यांस प्रतिनिधिपद दिव्हे. ते शके १६३३.

बहादूर शहाजादे दक्षिणेतून सर्व फौज व शिवाजी महाराजांची सर्व दौलत खजीना औरंगजेबांनी नेला तो सुद्धा निघोन दिल्लीकडे गेले. तो अजमशहा तख्तावर बसून तिकडील वजीरखान वेगरे अनकूळ होऊन पादशाही करूं लागले. सर्व सरदार सुभे राजेरजवाडे एक करून पुढे चालून बाहेर आले. हेही दिल्लीनजीक जाऊन पावले. दोहीकडील पोखत सामान पठाणी फौज आडून उभे राहून तोपखाना गारद जंगी सामान मातबर लढाई जाहली. बहुत तारफेची लढाई [झाली.] घोडे माणूस व सरदार बहुत पडले. हत्ती रणांत पडले. ऐसें तुंबळ युद्ध झालें. रक्ताचे पाट वाहिले. अजमशहाचा मोर्डा जाहला. बहादूरशहा फत्ते पावले. ते हत्ती चालवून तिरंदाजी करीत करीत गेले तो अजमशहापुढे आले, ते तार लागून ठार पडले. बराबरचे सरदार फौज राहिली ते सर्व बहादूरशहास येऊन भेटले. अलम अल्लीखान सैद मनसब्यांत लढाईत बहुत कामास आले. त्यांस बहादूरशहांनी वजीरी दिली. किलीखान

८२. ह्या प्रसंगी चिटणिसांनी परशुरामपंताचा जीव वांचविला, हा उपकार स्मरून पुढे प्रतिनिधीकडे श्राद्धाचे दिवशी चिटणिसांकडील एका खांशास भोजनास बलावून त्याजला श्राद्धाचे ब्राह्मणांबरोबरच जेवावयास बसवीत. असें एका ठिकाणी लिहिलेलें आढळतें. हा क्रम बरेच दिवस चालला होता.

८५. ही मार्गे दाखविलेलीच चक होय. बहादूरशहा वडील. तो दिल्लीकडे असून तोच तख्तनशीन झाला. अजमशहा धाकटा. तो दक्षिणेतून साम्राज्य मिळविण्याकामिता हिंदुस्थानांत गेला.

८६. अजमशहाचा पराभव होऊन तो मारला गेला हें मात्र बरोबर आहे. याच्या बाजूस झुल्फिकरखान होता. तो पुढे बहादूरशहाकडे गेल्यावर त्याजकडे दक्षिणचा

सुभा मांगितला. ही लढाई आप्रयाजवळ झाली.

८७. ही बखर लिहिणाराची चक होय. बहादूरशहास जय प्राप्त झाला. तो दिल्लीस जाऊन थोड्याच दिवसांनी मृत्यु पावला. त्याचे जागी झुल्फिकरखा यांनी जहांदारशहा यास बसविलें. इतक्यांत बहादूरशहाचा नातु फिरोकशीर, बहार प्रांती होता, त्यानें अबदुल्ला व हुसन ह्या दोन सय्यद सरदारांशी सभान करून, त्यांची फौज कुमकस घेऊन जहांदारशहावर चाल केली. जहांदारशहा नाश पावला. झुल्फिकरखा यास फांस लावन मारिलें. आणि फिरोकशीर तख्तनशीन होऊन त्यानें अबदुल्ला याजकडे बक्षीगिरी व हुसनकडे वजीरी अमे अधिकार दिले. ह्या गोष्टी १७१२-१३ मध्ये झाल्या. त्याच वेळीं सय्यद यांनी

निजाम उल्लुख याजकडे दक्षिण सहा सुभ्याचे जाहागिरीचे अमलाचा सुभा होता. तो तैगीर करून सैद याचे भाऊ हसन अल्लीखान सैद यांस सुभा दिल्या. शहरांत जाऊन पादशाईचा बंदोबस्त करून तख्तावर बसले. हसन अल्लीखान दक्षिणचे सुभ्यावर येतां मातबर माणूस दक्षिणचे माहीतगार बराबर द्यावे म्हणून पादशाहा यांनीं संक्राजी मल्हार सचिव चंदीहून काशी-वासास गेले होते ते बहुत शहाणे कर्ते ऐसे ऐकून त्यांस बहुत आग्रह करून काशीहून आणवून त्यांचा बंदोबस्त चांगला करून देऊन सैदाचे बराबर कारभारी करून दिले. निजाम उल्लुख यास तगिरी जाहली हें कळलें. त्यावरून फौज व जमाव सुद्धां दिल्लीस जाण्यास निघाले. तो बराणपुराणजीक सैदाची गांठ पडली. हिशेब व वासलींत देऊन नंतर जाण्यास सांगितल्यावरून थोडीशी लढाई पडली. नंतर तह ठरवून निघोन गेले. सैद औरंगाबादेस पोचून सुभा करूं लागले.

दमाजी [थोरात] पाटस वगैरे प्रांती राहून बंड करून मुलकांत खंडणी घेऊं लागले. त्यांचा बंदोबस्त करावा म्हणून थोडा बहुत जमाव देऊन बाळाजी विश्वनाथ यांस पाठविलें. ते जाऊन लढाई जाहली. त्यांनीं ठाण्यांत राहून फितूर दगाबाजी करून बाळाजीपंत व अंबाजीपंत पुरंदरे यांस धरिलें. आणि पैका खंडणी द्यावी म्हणून अंबाजीपंत पुरंदरे यांस तसदी बहुत केली. राखेचे तोबरे वगैरे अविचार केला. यावरून खंडणी ठरवून हरतऱ्हे निघावें. फौज रवाना केली असतां दगा करतील. दुसरे करून निघावें म्हणून महाराजांनीं सूचना पाठविली. यावरून ठरावून अंबाजीपंत व पिलाजी जाधव यांनीं आपणावर तसदी सर्व सोसून बाळाजीपंत यांस तसदी न लागूं देतां त्यांस ठेवून पैका तरतूद करून आणितो म्हणून बाहेर येऊन, ठरावाप्रमाणें ऐवज नेऊन देऊन, बाळाजीपंत सुद्धां निघोन आले. नंतर नारो शंकर सचिव जमाव देऊन दमाजीवर चालून गेले. त्यांसही मोड करून धरिलें. यावरून बाळाजीपंत यांणीं पिलाजी जाधवास पाठवून मध्यस्ती करून ऐवज ठरावून देऊन आणिले. ते समयी सचिव यांची मातोश्री येसूबाई यांजपासोन पुरंदर किछा आपणाकडे घ्यावा ऐसा करार करून घेतला. आणि महाराजांस अर्ज करून सासवडास कुटुंबे ठेवण्यास वगैरे उपयोगी आहे म्हणून किछबाच्या सनदा आपले निसबतीस द्याव्या ऐशा करून घेऊन घेतला.

निजामउल्लुख यास दक्षिणचे सुभ्यावर पाठविलें. (मागें पृष्ठ २३ टीप ८३ पहा.) पुढें फिरकशीर व सध्यद यांचे वैमनस्य पडून त्याणें हसन यास आपणापासून दूर करावें म्हणून त्याची दक्षिणेच्या सुभ्यावर

रवानगी केली (१७१६-१७).

<<. तगीर=जप्त. तगीर करून=काढून.

<१. वासलात=एकंदर हकीगत.

१०. मागें पृष्ठ ११ ओळ २६ पहा.

जाधवराव मोंगलाईत गेले त्यांजपाशीं शहाणे माणूस नारो राम शेणवी व होनाजी अनंत व आनंदराव होते. ते याउपरि यापाशीं राहणें उक्त नाहीं म्हणून महाराजांकडे निघोन आले. त्यांचा गौरव करून बंदोबस्त करून महाराजांनीं ठेविले. महाराज खांसास्वारी श्री जेजूरीस देवदर्शनास आले. दमाजी थोरात यांस भेटीस यावें ऐसे ठरावून भेटीस आणिले. इमान प्रमाण पाठविलें यावरून आले. आणि महाराजांनीं सांगितलें जे, “ तुम्हीं याउपरि बंड न करितां श्रीपाशीं बेलभंडार देऊन आम्हांपाशीं रहावें. तुम्हांस सरदारी व कांहीं मुख्य जागीर देऊन उत्तम प्रकारें ठेवूं ” ते समयी त्याचे मुखांतून आलें जे “ बेलभंडार कशास पाहिजे ! भंडार म्हणजे आमची नित्य खावयाची हळद ! बेल तरी झाडाचा पाला !! ” हें ऐकून महाराजांनीं विचार मनांत आणिला जे, “ हे बेइमान व उद्दाम आहेत. आपण इमान देऊन आणिले यास दगा करून धरून धरणें ठीक नाहीं आणि यांनीं बाळाजीपंत व सचिव यांस दगा करून धरून अमर्यादा केली. मातबर सामान पाठवून पारपत्य करणें काय अगाध आहे ? ” बहुतांचे बोलणें ये समयी यांस धरावें म्हणोन पडलें. ते समयी महाराजांनीं “ इमान दिल्लें असतां हें करणें सर्वथा करावयाचें नाहीं ” म्हणून सांगून बहुमान वस्त्रे देऊन निरोप देऊन लावून दिल्ले. आणि महाराजांची स्वारी सातारां आली. आणि बाळाजी विश्वनाथ यांजबराबर फौज, पागा, व तोफखाना मातबर देऊन रवाना केलें. बाळाजीपंत यांस घोड्यावर बसणें कांहीं कमी होतें. परंतु शूर धारकरी [होते.] यांजबराबर घोड्याजवळ माणसें असोन ऐसे होते. सरलष्कर ही बरोबर दिल्ले. ते जाऊन लढाई देऊन, त्यांची फौज मोडिली. ठाणें यास तोफा लावून ठाणें पाडिले. भोंवतें घेरून ठाणें हल्ला करून घेऊन, दमाजी थोरात यास धरून आणिलें. ठाणें पाडून टाकिलें आणि थोरात यास बेडी घालून कैदेत ठेविलें.

खटावकर ब्राह्मण राजे यांस महाराज ऐसा मोंगलाईतून किताब होता. ते पाळेगिरी करीत. त्यांजवर फौज देऊन बाळाजीपंत रवाना केले. तेव्हां श्रीपतराव हे परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधीचे पुत्र महाराजांपाशीं मोकळे होते, त्यांस परशुरामपंत यांणीं सांगून पाठविलें, “ तुम्ही सेनाकर्ते जातात त्यांजबरोबर या लढाईत जाऊन चाकरी व आपली शर्त असेल ती करून तरवार करून महाराजांस संतोषित करून आम्हांस सोडवावें. अगर मरून जावें. ” यावरून त्या लढाईत जाऊन, बहुतच शतीनें दोन चार वेळ उलटोन तरवार मारली. खटावकर मंडळी बहुत शिपायी मर्द झाडून उभे राहून लढाई दिली. परंतु सरकारी सामान भारी. त्यांचा मोड जाला. नंतर तह करून महाराजांस येऊन

भेटून पदरीं पडले. त्यांजकडे तो गांव इनाम ठेवून तैनाता वगैरे करून ठेविले. श्रीपतराव याणीं बहुत मर्दुमी करून तरतुदीनें लढाई केली, हे बाळाजीपंत याणीं तारीफ समजाविली. याजवरून महाराजांची मर्जी प्रसन्न जाहली. नंतर परशरामपंत यांची याउपरि निखालस चालण्याची खातरजमा जाहली, म्हणजे सोडून पद सांगावयास येईल [असे] बोललेवरून बाळाजीपंत व खंडो बळ्हाळ चिटणीस याणीं खातरजमेचीं बोलणीं करून, परशरामपंत यांचा पक्षेपणा करून घेऊन, समजाविलेवरून सोडून शफत प्रमाण घेऊन पुनः पद प्रतिनिधि बहुभौन वस्त्रे दिव्हीं.

कान्होजी आंगरे सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वगैरे जंजिरे^{१२} किल्ले लोकसुद्धां संभाजीराजे यांचे लक्षांत राहिले. आणि [त्याणीं] बहिरोपंत पिंगळे प्रधान यांजकडे कल्याण प्रांत तालुका होता, [ते] तिकडे गेले होते, त्यांजवर जमाव करून चालून जाऊन लढाई केली. त्यांत प्रधान यांचा मोड जाहला. प्रधान व निळो बळ्हाळ यांस धरून कैद करून ठाणीं आपलीं बसवून राजमाची व लोहगंड वगैरे किल्ले घेतले. यावरून महाराजांस आंगरे यांचे पारपत्य करून, कोंकणप्रांत जंजिरे किल्ले सोडवावे, प्रधान सोडवून आणावे, प्राप्त जालें. तेव्हां हे मसलत बाळाजी विश्वनाथ यांस सांगोन दहा हजार फौज व दहा हजार पायदळ बराबर देऊन रवाना केलें. ते राजमाची वगैरे किल्ले घेत घेत, त्यांजकडील ठाणीं उठवीत उठवीत, व लढाई पडेल तेथें करीत कोंकणांत गेले. तेव्हां कुलाबा प्रांती कुलाब्यास कान्होजी आंगरे होते. त्यारोखे अवचितगड, नागोठणे तालुक्यांत गेले. आणि आंगरे यांजकडे सांगून पाठविलें जे, “तुम्ही महाराजांचे पदरचे मातबर सुभेदार. तुकोजी आंगरे तुमचे वडील याणीं शिवाजीराजे महाराज योरले यांजपाशीं सेवा निष्ठेनें करून वाढले. ऐसें असोन शाहूमहाराज वडील, सिंढासनाचे स्वावंद, [ते] राज्यवर आले, राज्य करितात, त्यांशीं दुरोखें राहून धाकटे भाऊ यांजकडे मिळून सरकारी तालुके घेता^{१३} व प्रधान यांस धरून कैद केलें हा सेवकाचा धर्म कोण काय ? यांत हरामखोरी घडती. पूर्वीं मातोश्रींस इमान दिलें तर त्यांपाशीं राहवें, सरकारी कामांत अमर्यादा करूं नये. किंवा ते^{१४} हद्दपार जालियाउपरि तरुताचे

१२. ह्या वेळीं बाळाजी विश्वनाथ व खंडो बळ्हाळ हे प्रतिनिधीच्या विती उपयोगी पडले ते सांगणें नको.

१३. जंजीरा-जंजीरा=जलदुर्ग.

१४. लोहगड हा कारव्याचे दक्षिणेस तीन मैलांवर आहे. राजमाची खंडाळ्याच्या घाटांतून दृष्टीस पडतो.

१५. दुरोख= दोन + रोख) फितूर,

वेळमास (१)

१६. ‘देतां’ असा पाठ इंदूर व कोल्हापूर प्रांतीचा आहे तेथें ‘धाकटे भाऊ संभाजी यांस देतां’ असा निर्वाह केला पाहिजे.

१७. ‘ते’ म्हणजे संभाजी. या पूर्वी संभाजीचा पराभव झाला होता त्यास उद्देशून हें बोलणें असावे.

खावंद वडील यांजकडे येऊन भेटून सर्फराजी करून घ्यावी. हें दोन्हांही करणे नसल्यास आम्हांस महाराजांनीं पाठविलें [आहे.] तुम्हांशीं लढाई करून ठाणीं किल्ले प्रांत तुमचे हातून घेणें प्राप्त आहे. लढाई सुरू जालियावरि पुन्हा महाराजांची कृपा करून घेऊ म्हणाल तरि कदापि गोष्ट घडणार नाही. त्याचा विचार करणें असेल तो आधीं करून सांगून पाठवावें. महाराजास श्रीभगवान् अनकूल होऊन पादशाही नजरबंदीतून त्याणीं होऊन लावून दिलें. राज्य प्राप्त जाहलें. आईसाहेब कनिष्ठ बंधु पराभव पावले. तेव्हां वडील तख्ताचे खावंद यांस भेटून कृपा संपादावी, हे उत्तम गोष्ट आहे. हें करणें नसल्यास सरकारचे मुलुकाची खराबी किल्ल्यांत राहून करणें ठीक नाही. मैदानांत आपले सामानसुद्धा तयारी करून लढाईस यावे. ” [असे] सांगून पाठविलें, याजवरून कांहीजी आंगरे याणीं आपले ठाणीं विचार केला जे, “ संभाजी धाकटे बंधूचे पुत्र, यांजकडेच शेवटपर्यंत राहून आग्रह धरून परिणाम नाही. आईसाहेबास शक्त दिली ते शर्त करणें ती केली. तीही कैदेत राहिली. संभाजी राजे यांस पुढें मसलत अथवा प्रताप करणेंही कांहीं नाही. तेव्हां महाराज गादीचे खावंद त्यांची चाकरी करावी, हे कांहीं हरामखोरी नाही. ” ऐसा निश्चय करून बाळाजीपंत सेनाकर्ते यांस सांगून पाठविलें जे, “ आपण सर्व फौज मार्गे ठेवून कार्याकारण फौज घेऊन किल्ल्यानजीक यावें. म्हणजे भेटी होऊन बोलणीं आहेत ती बोलोन विचार ठरेल तो [खरा.] आपले विचार महाराजांची कृपा होय ऐसें करूं. ” यावरून बाळाजीपंत सडी फौज करून नजिक जाऊन उतरले. आंगरे पुढें सामोरे येऊन बहुत सन्मानें करून भेटी जाहल्या. मेजवान्या, व खर्चास देणें, बोलण्यांस सफाई होणें तशी जाली. हें सर्व वृत्त महाराजांस, “ आंगरे याउपरि महाराजांपाशीं एकनिष्ठेनें सेवा करून आज्ञेत चालतात. येविशीं खातरजमा शपथ होणें ती जाली. त्यांस पदाचीं वस्त्रे बहुमान व त्यांजकडील तालुका ठेवावयाचा त्यांच्या सनदा पाठवाव्या, ” लिहिलें. व नवे किल्ले ठाणीं कल्याण प्रांत वगैरे त्याणीं घेतले [होते] त्यांच्या सोडचिळ्या घेतल्या त्या पाठविल्या. व बहिरोपंत प्रधान व निळी बल्लाळ यांस सोडवून आपणांपाशीं घेतलें, हें वृत्त [ही] लिहिलें. यावरून महाराज बहुत संतोषी होऊन महाराजांनीं सरखल पदाचीं वस्त्रे बहुमान देऊन शिरस्तेप्रमाणें तालुका त्यांजकडे ठेविला. त्याची सालाबाद

१८. शाहू महाराज.

१९. त्याणीं होऊन=पादशहानीं आपण होऊन.

१००. हा बाळाजीपंतांचा निरोप घ्यानांत ठेवण्याजोगा आहे.

१. येथें कोलापूर व इंदूर प्रतीत “ संभाजी महाराज गादीचे खावंद त्याची चाकरी केली तर ” असें लिहिलें आहे तें चुकीनें लिहिलें गेलें असावे.

नजर रसद यांचे ठरावाच्या यादी व सनदा देऊन खंडो बल्लाळ चिटणीस यांजबराबर रवाना केल्या. ते जाऊन पावले. बाळाजीपंत व चिटणीस यांणी वस्त्रे, बहुमान, सनदा नेल्या त्या दिव्हा. पुढे निःसीमपणे महाराजांचे आज्ञेत चालावे ऐसे ठरले. चिटणीस यांस महाराजांनी सरदेशमुखीचे वतन चौल प्रांतीचे दिल्ले होते व खांदेरी तालुका चिटणीस यांजकडे जंजिरेसुद्धा होता; तो आंगरे यांणी त्यांचे चुलते किल्ल्यावर होते त्यांस धरून वतनाचे कागदपत्रसुद्धा नेले होते ते माघारे देऊन वतन सुरळीत चालावयाची आपली पत्रे आंगरे यांणी राजपत्राप्रमाणे करून गांवगन्ना व महालांस दिल्ली. आंगरे यांचा व हबशी याचा कलह वाढून तह बिघडला होता यावरून बाळाजीपंत यांणी आपणांकडील फौज व लोक कांहीं कुमकेंस दिल्ले. ते व आंगरे यांजकडील लोक ऐसे जाऊन त्यांचा प्रांत मारिला. शह दिव्हा. यावरून त्याचे वकील येऊन तह ठराव जाहला. याप्रमाणे करून सरकारी मुलकांत त्याचा उपद्रव न लागवा, [असा बंदोबस्त] केला. आणि बाळाजीपंत सेनाकर्ते यशस्वी होऊन, प्रधान पंत यांस घेऊन, अवकाशेंकरून आंगरे यांणीही येऊन भेटावेसे करून, महाराजांचे दर्शनास सातारियास आले.

[ते समयी] महाराज बहुत संतोषी जाहले. बहिरोपंत पिंगळे नाकर्ते, आंगरे यांणी लढाई द्यावी किंवा त्यांजवर जरब राखून त्यांणी प्रांत किल्ले बळाविले तेध्यावे, ते राहून आपले स्वाधीन तालुका केला तो गमाविला. आपण त्यांचे कैदेत सांपडले ते बाळाजीपंत यांणी सोडवून आगून तालुके सोडविले. व आंगरे यांस जरब देऊन सरकार लक्षांत आणिले. हबशी यांचा तह केला. पुढे आपणांस कर्नाटक प्रांत आपले राज्य ते सोडवून, हिंदुस्थान माळवा सोडवून, पादशाही अंमल यांस चौथ्याई सरदेशमुखी स्वराज्याचे अंमल बसवावयाचे या उपयोगी बहिरोपंत पिंगळे नाहींत. बाळाजी विश्वनाथ यांसच प्रधानपद दिल्ले असतां हे मोठी कामे करावयाजोगे आहेत. व आपणांस शरण जाधवराव यांचे आग्रहामुळे [आले.] आपण अभिमान धरून यांचे रक्षण केलें त्याजमुळे जाधवराव सेनापति तुटले, आणि येथील दौलतीहून अधिक दौलत साठ लक्षांची मेळवून यवनाचे पदरी पडून पुरुषार्थ करून दाखविला. ज्या अर्थी बाळाजीपंताचा अभिमान धरिला, त्या अर्थी सेनापतीचा त्याग करणे आला. तोही करून पारपत्य केलें. परंतु हें पद यांस देऊन सेनापतीहून अधिक करून दाखवावें. फौजेचे काम लढाई व मुत्सद्दीगिरी दोन्हीही करवावी यास योग्य आहेत. मुख्यप्रधानपद ते यांस द्यावयाचे. पिंगळे बडिलोपार्जित परंतु निरूपयोगी जाले. व बाळाजीपंतांनी

सोडवून आणिले हे [त्यांस] लांछून जाले. त्या अर्थी बाळाजीपंतासच पद सांगायचाचें. ऐसें सर्वमते ठरवून, आंगरे हबशी यांचे मसलतीत कारस्थान बहुत चतुराई केली, हे चिटणीस आंगरे यांची वस्त्रे घेऊन गेले त्याणीं तेथील वृत्त समजाविले, याजवर बहुत संतोष पावून, प्रधानपदास योग्य आहेत समजोन, सुमुहूर्त पाहून मुख्यप्रधानपदाची वस्त्रे बादली सहौ सनगें व जवाहीर, शीरपेंच, तुरा, कंठी, चौकडा, ढाल, तरवार, शिक्के कटार व चौघडा साहेबनौबत, हत्ती, घोडे, जरीपटका याप्रमाणें देऊन मुख्य प्रधान केले. शके १६३५ विजयनामसंवत्सरे. सुरू सन आर्बा अशरीन मया व अलफ. राज्याभिषेक शके ३९. मुतालकीची वस्त्रे अंबाजीपंत पुरंदरे यांस दिली.

प्रतिनिधि अमात्य वगैरे पदे दिलीं होतीच. सेनापति मानसिंग मोरे होते. परंतु दुसरे मोठे कर्ते माणूस पाहून पद द्यावे म्हणोन खंडेराव दाभाडे [याणीं] पूर्वीपासून मोठी कामें सुभे केले, गुजराथ काठेवाड प्रांती अंमल बसविला व राखिला, यावरून प्रधानपदाचे बहुमान त्याप्रमाणेच सेनापतीचे शिरस्त्या अन्वये बहुमान देऊन सेनापतिपद त्यांस दिल्लें. श्रीकराचार्य यांस पंडितराई राजारामसाहेबी दिली [होती] ते आईसाहेबांचे लक्षी राहिले. पूर्वापार उपाध्ये यांजकडे चालत आली त्यांस द्यावी म्हणून मुद्दलभट उपाध्ये यांस पद वस्त्रे दिलीं. न्यायाधीशी सखो विठ्ठल यांजकडे होती ते होनाजी अनंत जाधवराव यांचेपाशीं होते ते आले, ते न्यायप्रकरणीं चतुर पाहून त्यांस पद सांगून बहुमान वस्त्रे दिलीं. तसेंच सुमंत पद महादाजी गंगाधर यांजकडील दूर करून आनंदराव हे जाधवराव यांजकडील आले ते कर्ते, शहाणे, नोंगलाईतील माहीतगार, वकीलीस योग्य पाहून त्यांस सुमंत पद बहुमान वस्त्रे दिल्लीं. नारो राम शेणवी हेही जाधवराव यांजकडून आले, ते शहाणे पाहून मंत्रीपद, बहुमान वस्त्रे, रामचंद्रपंत पुंडे यांजकडे होते परंतु ते पन्हाळेस आईसाहेबांकडे राहिले सबब [त्यांजकडून] ते दूर करून यांस दिल्लें. सरलष्कर पद निंबाळकर [यांजकडील] दूर करून सोमवंशी यांस दिल्लें. चिटणीसी खंडो बल्लाळ प्रभु यांजकडे होतीच. पोतनिशी खासनिशी आनंदराव महादेव प्रभु यांजकडे सांगितली ते होतेच. पारसनिशी बाबाजी निळकंठ यांजकडे होती ते संभाजी राजे यांजकडे राहिले, याजवरून यादवराव बाजी प्रभु यांजकडे सांगितली. ते सैदाकडे वकिलीस पाठविले. पोतदारी पुंडे यांजकडे होती ते पन्हाळे येथे राहिले सबब कृष्ण जोशी यांस वचन मोंगलाईहून येतां दिल्लें होते [त्याप्रमाणें]

५. ' पांच ' कोलापूर व इंदूर प्रती.

६. ' शके ४० ' को० व इ० प्रती.

७. ' महाराजांनी गंगाधर ' को० प्रत.

' महादजी गंगाधर हणमंते ' इंदूर प्रत.

८. मार्गे पृष्ठ १७ टीप ७० पहा.

त्यांस दिव्ही. ते पूर्वीचे पुंडे यांचे निसवतीचे होते. त्यांसच सांगितली. सेनापति दाभाडे जाले होतेच.

याप्रमाणें अष्ट प्रधान व दरकदार व सरकारकून, कारखानदार [नेमिले.] जे संभाजी राजे यांचे लक्ष्मी राहिले व दुर्लग आहे ऐसे पाहून दूर करून नवीन व पूर्वीचे उपयोगी ऐसे पाहून, घालमेली करून, महाराजांनीं बहुमान यथापद्धति देऊन सर्वांनीं पराक्रम करून राज्याचे बंदोबस्ताचे उपयोगी निःसीम सेवा करावी ऐसी आज्ञा केली. आणि पूर्वी थोरले शिवाजी महाराज यांचे वेळचे धारे यांनीं राज्य चालवार्हे. ऐसा निश्चय करून, पूर्वील जांबते करून त्याप्रमाणें नवीन जांबते करून देऊन, प्रांत, फिछे, जंजिरे, ठाणी व कौज व पागा हुजरात मानकरी यांचा जमाव कारखाने तोफखाना वगैरे यांचे जमाव तर्तूद कारखाने ज्यांचे त्यांस सांगून पूर्ववत करविले. तोफखाना दरोगा नागोराव मेघश्याम केले. देवराव मेघश्याम यांस राजाज्ञा यांजकडील मुतालकी सांगितली. त्याप्रमाणें सर्व अधिकारी केले. त्यांस सरंजाम व इनाम गांव व जमिनी, वतनें, नेमणुका सेवेचे लोक, हवालदार, नाईक कारखाने यांचे सुद्धां नवीन करून दिले. अष्ट प्रधान व सरदार यांजकडे तालुके नेमून दिले. फिछे, कोट, ठाणी, सुभे यांचे धारे पूर्वीलप्रमाणें करवून त्यांचे सरंजाम व लोक, दरकदार, हवालदार नेमून, त्याजवर सामान जंकीरी पूर्वीलप्रमाणें राखावें ऐसें करविले. देव ब्राह्मण यांचे इनाम, आग्रहार, पूजा, नैवेद्य, नंदादीप, पूर्वील दिले ते चालवून जेथे नाहीं तेथे नवीन बंदोबस्त करून दिले. सेवक लोक बहुत निष्ठेनें महाराजांशीं आज्ञा तिलप्राय उल्लंघन न करितां चालू लागले. याजमुळें जें कार्य ज्यास सांगितलें [ते] तो करावयास गेला. तेथें [त्यास] यशच प्राप्त व्हावें. अघाटित कार्यें तीं सेवकाचे हातेंच घडावी. ऐसे होऊं लागले. ज्यांनीं त्यांनीं राज्य वृद्धीस पावार्हे, हेंच करूं लागले. याजमुळें दिवसें दिवस राज्यवृद्धीच जाहली. महाराजांनीं देवब्राह्मणांचे ठायीं बहुत निष्ठा [ठेवून] महापुरुषांची स्थाने होती त्यांचे उत्साह महोच्छाव चालावें, अतिथि विन्मुख जाऊं नये, ऐसें करून गांव जमिनी होतें तें व नवीन देऊन चालावें ऐसें केले. पूर्वीं श्रावणमासचा धर्म थोरले महाराज यांनीं धान्य व नखत पंडित वैदिक व दूर देशीचे ब्राह्मण यांस चालविले होते त्याप्रमाणें चालावें म्हणून सेनापति दाभाडे यांचे तालुक्यांत नेमणूक दोन तीन लक्ष रुपये पर्यंत जावे [अशी] आज्ञा करून त्यांनीं श्रावणमासी येतील ब्राह्मण त्यांजपासोन कोटिलिंगे करून रहावें.

१. दुर्लग, दुर्लभ=दुष्टणी, फितूर.

१०. धारे=नियम.

११. जांबते=पूर्वीचे आधारभूत लेख, कायदे श्रानू.

१२. “ जकीरा संग्रहः स्मृतः ” राज-व्यवहारकोश.

१३. ‘ सत्पुरुषांची ’ कोलापूर व इंदूर प्रांती.

नंतर समाप्तीत यथायोग्य पाहून संभावना दक्षणा दहा, वीस, पन्नास, शंभर, दोनशें याप्रमाणें देत जावें, ऐसे करविलें. तऱ्हेगांवीं करावेंसे केलें.^{१४} सेवक लोक यांणीं जशी ज्यांणीं सेवा राजकार्यें केलीं तसे त्यांस बक्षीस व इनाम व जमीनी नवीन करून दिल्ले. व सरंजामी लोक व सरदार यांचे सरंजाम करार करून त्यांचे तालुके त्यांणीं सोडवावे, बंदोबस्त करावे, त्यांत अंमल व चालण्याचे धारे करून देऊन, स्वार कोणाचे किती असावे, जातीच्या नेमणुका इतमाम कसे चालावेसें करून, तीं पतकें कांहीं सरलष्कर यांचे निसबतीस व कांहीं फत्तेसिंग भोंसले यांचे निसबतीस, कांहीं हुजुरांत ऐसे करार केले. सेवक लोक बहुत निष्ठेने सेवाकार्य करूं लागले. मावळे लोक पायदळ व कोंकणे सरदार हेटकरी यांचे सरदार पूर्वीचे करार करून नवीन भरती करून कांहीं विश्वासुक लोक कंक, मालुसरे व देशपांडे प्रभु लोक व ब्राह्मण सरदार पाय-लोकांचे होते त्यांस गांववतने पावावीसें करून कामांत नेमिलें. कांहीं जवळ हुजूर विश्वासांत ठेविले. विसकळित प्रसंग जाला याजमुळें चांगलीं माणसे, मातबर लोक, मोंगलाईत व हपसाणांत गेले ते प्रयत्न करून आणवून सेवेत ठेविले. त्यांचे बंदोबस्त करून त्यांस खास चौकीस ठेविले. गोरगरीब अथवा दाद किर्याद आहे म्हणून उभे राहिले असतां स्वारींत पालखी उभी करून, अगर मैजालसीत ऐकून घेऊन, समक्ष आज्ञा सांगावयाची असेल ती लागलीच सांगावी. न्यायप्रकरणाकडे सांगावयाचें असेल तें त्याजकडे सांगून पुन्हा ऐकून घ्यावें. तालुकेदार सुभेदार यांजकडील असेल तें त्यांचे त्यांजकडे सांगोन वाजवी तें होऊन कोणा एकास उपद्रव वावगा लागूं नये ऐसें केलें. ज्यास दंड करावयाचा तो उग्र दंड करावयाचाच नाहीं. शिरच्छेद करणें मारणें असाच अन्याय असल्यास बहुत विवेक करून ठरलेंच तरि कान्होजी आंगरे यांजकडे रवाना करावें. त्यांणीं मारणें त्यास मारावें ऐसें केलें. शिकारीचा हव्यास राजधर्म होय. ते बहुत तरतूद सामान वाघरीं वगैरे असतें तसें व त्या कारखान्यावर हजारों माणूस—जळ, स्थळ, आकासी शिकारीचे तीन प्रकार—त्याप्रमाणें सिद्ध असावे. बाजलगाई चित्ते कुतरे जोड्या पांयदामे वगैरे बाळगिले. पास दरोगे^{१५} मल्हारप्रभु करून दिल्ले. त्यांणीं

१४. पुणें येथें ब्राह्मणांस जो दक्षणा हात असे व अंशतः मांप्रतही होते, व जिचा बहुतर अंश हल्ली दक्षणापाईज कमेट्री आणि दक्षणा फेलोशिप्स यांजकडे लागलेला आहे, तिची मूळपाटिका ही होय. दाभाड्यांचा अपकर्ष झाल्यावर ही दक्षणा त्यांचे तऱ्हेगांवाहून पुणें येथे पेशव्यांकडे कशी आली हें पुढे येईलच.

१५. 'त्यांचे' चिऱणास प्रत.

१६. म्हणजे संभाजीची कारकीर्द.

१७. मजालस=सभा.

१८. वाघरा (वागुरा)=जाळें. 'वाघर' म्हणून पशुपक्षी यांचा 'पारध करणारे' लोकही आहेत.

१९. बा ज ल ग ड चि ते कुतरे जोड्या?

२०. पायदामे ?

२१. दरोगा—देखरेख करणारा.

सर्व तरतूद राखावी ऐसें केलें. याप्रमाणें बंदोबस्त राज्याचा केला. महाराजांनीं जें कार्य चिती धरावें तें यशच यावें, अनायासे कार्य व्हावें, शत्रु आपले आपण लयास जावे, ऐसें होऊं लागलें. सेनापति, प्रधान व सरलष्कर व सेनासह- ब सुभा यांस जें कार्य, जी मसलत सांगून जिकडे पाठवावें, तिकडे यशच यावें ऐसें जालें. पूर्वीं ज्यांकडे सुभे नेमिले सांगितले, त्यांनीं तिकडील अमल बसवून सुरळीत अमल येऊं लागले. मोंगलाई झाली त्यांत मुलूख खराब जाहला. त्यास कौल, इस्तावे, तगाई देऊन लावणी आबादीनीं करविली. याजमुळे पृथ्वीत पर्जन्यवृष्टि यथाकाळें होऊं लागली. व पृथ्वीस पीक बहुत व्हावें, फळें, पुष्पें [यांची] वृद्धि होऊं लागली. मनुष्यमात्र सर्व सुखी. आपणाले व्यापारांत सर्वांस बरकत यावी, सर्वांनीं सुखी असावें, ऐसें जाहलें. ज्यांस जें वतन नेमिलें त्यांत बरकत येऊन त्यांनीं सुखी रहावें ऐसें जाहलें. सर्व तालुकदार, सुभेदार नेमिले, त्यांजबरोबर सरकारी दरकदार देऊन त्यांनीं चालवावें. [त्यांस] जात्रे करून दिले. अष्टप्रधान व सरदार यांस जातीचीं वतनें दरखदार कारखानदार सुद्धां करून देऊन त्यास सरंजाम लावून, इनाम गांव करून देऊन, बाकी कौजेच्या खर्चास नेमणूक व हुजूर खर्चाकडे नेमणुका करून हिशेब समजवावे, जाजती खर्च पाहिजे तो हुजूरची आज्ञा नेऊन होईल तसें करावें, ऐसें केलें. याखेरीज प्रधान, प्रतिनिधि, सचिव, सेनापति, भोंसले, आंगरे, वगैरे यांजकडून हुजूर खर्चास दरमाहा रुपये कोणते कारखानियास कोणाकडून किती कसे यावेस केलून, सचिव यांचेकडे हत्तीमहाल खर्च पागा, प्रतिनिधीकडे कोठी, प्रधान पंत यांजकडे इमारत वगैरे सर्व नेमणुका करून, त्याप्रमाणें समयाचे समयास त्यांनीं पावतें करून कारखाने यांचा बोभाटा तिळप्राय पडूं नये ऐसें केलें. सरकार विल्हे म्हणून राजाज्ञापद दत्तोजी^{२२} शिवदेव यांजकडे त्यांजकडे वराता नेमणूक केली. तो ऐवज त्यांनीं घेऊन पोतां^{२३} जमा करावा. हुजूर खासगी म्हणून नेमणूक वराता ऐवज तो पोतनीस यांनीं पोतां जमा करावा. त्याचे झाडे व चिळ्या करणें ते सरकार परवानगी होईल त्याप्रमाणें ज्यांच्या त्यांनीं चिळ्या करून खर्च झाडे पोतनीस यांनीं राखावे. अखेर सालीं शिकारखाने याचे झाडे झडतीस दप्तरां जावे. कीर्दी व एकबेरजी तयार व्हावी. शिवाय कर्जाऊ ऐवज अधिक खर्चास लागेल तो तालुकदार यांनीं आलियावर नेमणूक होईल त्याप्रमाणें वारीत जावें ऐसें केलें.

फत्तेसिंग भोंसलें प्रबुद्ध जाहले. त्यास सर्व तालुकदार आणून त्यांजकडील

२२. आबादानी=छागवड, वसाहत.

२३. 'पोताजी' असेंही होईल.

२४. पोता=सरकारी तिजोरीत, राज-कोशांत.

२५. 'शिकारखाने' असा सर्व प्रतीचा पाठ आहे. पण 'शि' ज्यास्त पडली असावी असें दिसतें.

तालुक्यांतील दाहिजे श्णून गांव माहाल व मोकासे काही नेमून पृथक् संस्था-
न करून त्यास दरकदार व कारखानेदार सर्व हुजूरचे नेमून देऊन त्यांची सर-
दारी लोक पागा व सरंजामी पदके ऐशी नेमून देऊन दिवाण निळो बल्लाळ
करून देऊन सरदारी वाढविली. अक्कलकोट परगणा आपणास दुधाकरिता पा-
दशहा याणी दिलातो, हे पुत्र ऐसे केले, त्यांकडेस दुधास म्हणून दिला. भोंस-
ले राजे म्हणोन त्यास सोडरिका शिके, मोहिते यांतील देऊन लभे केली. हुजूर
असतां वरकड प्रधान यांचा नौबतखाना बंद रहातो, तो दहा कोसांचे पुढे
गेल्यावर वाजावा, दहा कोसांचे आंत आल्यावर बंद असावा, दुडुमधोशी वा-
जवीत येऊं नये, ऐसे कायदे आहेत. फत्तेसिंग यांचा नौबतखाना सरकारी
नौबत अखेरी जालियावरि प्रारंभ करून वाजवावे, ऐसे करून दिव्हे. आणि
प्रतिनिधि व प्रधान मोठे मानकरी याणी फत्तेसिंग यांस स्वारीस लावून दिव्हे
तरि त्यांचे बराबरि जात जावे. ऐशी मोठी योग्यता [वाढविली.] राजपुत्रच
ऐसे करून दिले. सेनापति यांकडे गुजराय, अमदाबाद, काठेवाड वगैरे ता-
लुका सुभा सांगितला. त्यांत दरमहा व हुजूर खर्चाचा ऐवज, फौज बाळगणे व
हुजूर महाल खाजगीस सहा ठेविले. हिशेब एकंदर देत जावा. राहील कसर
खंडणी वगैरे ते सरकारदाखल करीत जावे. ऐसे केले. तसेच भोंसले सेना-
साहेब सुभा यांकडे बराड, गोंडवण, कटक व हिंदुस्थानपैकी काही महाल
ऐसा सुभा नेमून दिव्हा. त्यांची नेमणूक वगैरे त्याचप्रमाणे बंदोबस्त जाबते
करून देऊन दरकदार हुजूरचे सर्वास नेमून दिव्हे. प्रतिनिधि यांकडे स्वदे-
शचा सुभा, सचिव यांकडे मावळ, काही कोकणचे महाल व साहोत्रा याचा
सुभा सांगितला. प्रधान यांकडे खानदेश, माळवा, बागलाण सुभा सांगून
पुढे हिंदुस्थानचा अमल साधेल तितका साधित जावा सांगितले. सरलष्कर
[यांस] गंगातीर मोंगलाईतील स्वराज्य याचे अमल यांचा सुभा दिव्हा. स-
र्वास हुजूरचे दरखदार देऊन हिशेब देऊन नेमणुकेप्रमाणे खर्च करून सरका-
रांत ऐवज देण्याच्या नेमणुका करून दिव्या. कर्नाटक प्रांत चंदीचंदावरपर्यंत
त्रिचनापल्ली वगैरे अंमल चालत आला तो गेला तो बसवावा, किछे ठाणी गेली
ती ध्यावी, व संस्थानी यांकडील खंडण्या पूर्वी ठराव जाले ते येत नाही ते यावे,
त्यास फत्तेसिंग भोंसले खाना करावे, ऐसे करून बराबर फौज पागा व सरदार
हुजुरात ऐसे नेमून दिव्हे. मंत्री व मुमंत यांकडे मोंगलाई तालुक्यांतील बाब-
ती साहोत्रा सरदेशमुखीचे अमलाचे तालुके उगवावे ऐसे नेमून दिव्हे. कोण्हा
एकाकडून रयतेस जाजती जुलूम किंवा लुटणे कोरले खेरीज होऊं नये. आता

होईल तैसें चालावें. हुजूर बोलाविलें असतां एक क्षणाचा विलंब व उजूर न करितां येऊन पावावें. सुभ्याची व पदाची घालमेळें जाली आणि सनद गेली म्हणजे तसेंच त्या क्षणीं काम त्याचे हवाली करून हुजूर निघोन यावें. कांहीं एक अवज्ञा करूं नये, ऐसें केलें. त्याप्रमाणें सर्व अष्ट प्रधान व सरदार व सुभे कोणीएक अवज्ञा न करितां बहुत निष्ठेनें चालूं लागले. त्या योगेंकरून त्यानें ज्या कामावर जावें त्यानें तें काम करावें, यशच यावें, ऐसें होऊं लागलें.

[इकडे] पादशाईत पादशाह यांशीं सर्वाध्यक्ष सैद होऊन वजरी कारभार करूं लागले. तें निजाम उन्मुलुक वगैरे सरदार यांस असाध्य जालें. आणि दोन भाग होऊन एकमेकांस घालवावें ऐशी मसलत वाढली. यावरून औरंगाबादेस हसन अल्लीखान सैद होते, त्यांस अलम अल्लीखान सैद यांणीं लिहिलें जे, “ जुलफकारखान वगैरे सरदार यांणीं फरोखशहास अनुकूल करून बखेडा आरंभिला आहे. ” यावरून हसनअल्ली यांणीं संक्राजी मल्हार यांस “ मसलत कशी करावी ? तुम्हीं येथें सुभ्याचें काम बंदोबस्त राखावा, आपण फौज जमाव घेऊन दिल्लीस जाऊन बखेडा मोडितों ” विचारिलें. ते समयी संक्राजी मल्हार यांणीं मसलत सांगितली कीं, “ शाहू राजे पादशाहींतून सुटून आले. सर्व आपले दौलतीचा बंदोबस्त केला. मातबर सरदार व कर्ती माणसें मुत्सही कार्यकर्ते जमविलीं. फौज, पागा, कारखाने मोडलेले जमविले. आणि फौज सुभे मोठे मोठे पाठवून मुलुख अंमल काबीज केला. त्यांशीं सख्य करावें. म्हणजे ते सहजच आपले सुभ्यांत उपद्रव करणार नाहीत. त्यांची फौज व लोक मदतीस बरोबर घेऊन जावें म्हणजे योर मसलत व मोठीं कार्ये घडून येतील. नाही तरि मसलत बहुत दुर्घट आहे. ” यावरून हसन अल्ली बहुत खूष होऊन, “ तुम्ही पूर्वी त्याचे पदरीचे, तुम्हींच या कामास जाऊन तह ठरवून पन्नास हजार फौज त्यांची कुमकेस बराबर यावा [असें करावें.] त्याचा खर्च देऊन व त्यांचे मतलब काय असतील ते येथें करावयाचे व पादशाहापाशीं करून द्यावयाचे ते कबूल करावे. आणि दक्षिणेंत जे आमचे तर्फेचे कामावरि राहतील त्यांची मदत त्यांणीं राखावी, ऐसें ठरवून यावें ” सांगितलें. तेव्हां संक्राजीपंत यांणीं मनांत विचार केला जे, “ महाराजांचा प्रताप, दैव विचित्र, आहे. गुणही सर्व राजचिन्हें. दिवसेंदिवस वृद्धीस पावावें ऐसेंच आहे. आपण पूर्वीपासोन त्यांचे पदरचे, त्यांचे अन्न भक्षिलें आहे. त्यांचे दर्शन होईल. त्यांची सेवा घडावी ऐसा योग सहज प्राप्त जाला आहे. म्हणोन हसन अल्लीखानापाशीं जाऊन मसलत सिद्ध करितों ऐसें मान्य केलें. त्यांनीं बराबर लवाजमा मातबर

हत्ती घोडे व पांच हजार फौज स्वार गारद ऐसे मोठे योग्यतेचा दिव्हा. व महाराजांस पोशाख वस्त्रे जवाहीर हत्ती, घोडे, उत्तम पदार्थ ऐसे देऊन रवाना केले. त आले. संक्राजी महार पूर्वीचे आपले सचिव व सैदाकडून वकिलीस येतात कळोन महाराजांनी प्रतिनिधि व अष्ट प्रधान व सरदार सर्व आणविले. संक्राजीपंत आले त्यांस सामोरे जाऊन मोठे योग्यतेने भेटी जाल्या. त्यांनी नजर केली. सरकारांतून बादली चांदर घातली. त्यांस रहाण्यास जागा याचे लवाजम्या सुद्धां रहाण्या जोगी नेमून देविली. आणि सामान वगैरे त्यांस त्याचे लोकसुद्धां व खर्चास पाठविले. नेहमी सरकारचे कारकून त्यांजपाशी येऊन यांस पाहिजे ते साहित्य देत जावे ऐशी तरनूद करविली. त्यांनी सैदाकडून हत्ती, घोडे, पोशाख जवाहीर आणिले ते सर्व प्रविष्ट केले. महाराजांस आपली खासगत मेजवानी, पोशाख, जवाहीर, घोडे, हत्ती उत्तम पदार्थ तरवारा व नजर खजिना वगैरे करून केली. या नंतर बोलण्यास प्रारंभ करून त्यांत “आम्ही पूर्वी पासून पदरचे, चंदीमुक्कामी बहुत सेवा केली. चंदीचे मुक्कामीहून महाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीकाशीवासास गेलो. व तेथे सैदांनी आग्रह करून आणविले आणि दक्षणेस बराबर आणिले. तेव्हां महाराजही दक्षणेस पादशहापासेन गेले. महाराजांचा प्रताप व गुणकीर्ति थोरले महाराजांचे रीतिप्रमाणे, त्या धारियाने चालणे ऐकिले. तेव्हां स्वामीचे पाय ते आमची काशीच होय. ते दर्शन होईल म्हणून या प्रांती पुन्हा आलो. हल्लीं मनसबा उत्पन्न झाला [आहे] यांत स्वामीची सेवा पूर्वी केली व हल्लींही करून दाखवावी म्हणून सैदास सल्ला देऊन दर्शनास आलो. महाराजांचे गुण व प्रताप ऐकिले, तैसेच आहेत. व थोर थोर मातबर माणसे कर्ती व अष्ट प्रधान यांचा संग्रह केला. फौज पागा कारखाने सर्व हुशार असेन व थोरले महाराजांचे धारे यांनी दीलत चालविली [आहे.] ऊर्जित श्रीरूपे इच्छिले ते घडोन येते, हे पाहून बहुत संतोष [पावून] कृतार्थ जालो,” बोलले. महाराज यांनीही संक्राजीपंत यांचा गौरव केला जे, “तुम्ही या राज्याचे वृद्धीविशीं बहुत सेवा थोरले महाराज व काकासाहेबांपाशी केली. महाराजांनी अशीच पोक्त कर्ती माणसे समयानुसार मोठी कार्ये करावया जोगी संग्रही बाळगिली. तुम्ही पूर्वी सेवा व पराक्रम केले ते सर्व ऐकण्यांत आले आहेत. तुम्ही महाराजांपाशी मान्य होतां त्याप्रमाणे आम्हांस मान्य आहां. अनायासे येथे आलां. आमचे मानस ते घडून आले. या

३२. बादली=भरजरी, चांदर=प्रावरण, वस्त्र.

३३. थोरले महाराज=शिवाजी शककर्ते.

३४. मनसबा=मसलत, राजकारण.

३५. ‘ऊर्जित श्रीने घडविले ते घडोन

येते’ कोलापूर प्रत.

‘श्रीने इच्छिले ते घडोन येते’ चिटणीस प्रत.

३६. काकासाहेब=राजाराम.

उपरि आम्हांपाशीं राहून पूर्ववत् सेवा करावी. तुम्हांस पाहून संतोष जाहला," बोलले. तेव्हां संक्राजीपंत यांणी उत्तर केले कीं जे, " कोठें ही असली तरी महाराजाची सेवा करून दाखवावी, राज्याची वृद्धि व्हावी, हेंच यावत् प्राण इच्छितों." बोलोन सैदाचीं बोलणीं सर्व विदित केलीं. "यांत महाराजांचीं कार्ये असतील ते आज्ञा करावी. पन्नास हजार फौज व सरदार कुमकेस देण्याचे कोण कोण ते योजना करावी. त्यांस दरमहा काय तो नेमावा" बोलले. तें महाराजांसही मानलें आणि सांगितलें जे, " पूर्वीं जैसिंग राजे येऊन महाराजांचा तह होऊन दिल्लीस जाते समयी स्वराज्य दरोबस्त पावले. घाट कोंकण, बरघाट, बालाघाट चालावा. सहा सुभे दक्षिणेंतील चौथाई व सरदेशमुखी चालावी. ऐसा तह जाला. त्याप्रमाणें चालावें. मातुश्री व कबिले तेथे राहिले ते येणें घडावें." ऐसे मतलब ते निवडोन यादी करून फौज घेऊन जाण्यास मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे सेनापति व संताजी भोंसले परसोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे पुत्र व पंवार विश्वासराव ऐसे सरदार [व] पन्नास हजार फौज नेमिली. त्यांस दररोज पन्नास हजार रुपये याप्रमाणें पंधरा लक्ष रुपये दरमहा पावावा ऐसे ठरावून मतलबाची यादी करून दिल्ली बितपशीलः—

१. स्वराज्य थोरले कैलासवासी स्वा- मीचे वेळे प्रे। रायगड व वरकड कोट देखील करून घेणें. ठाणीं मागून घेणें. कलम.	१ चांदाचें राज्य फान्हेजी भों- सले यांणीं साधिलें आहे तें स्वराज्यांत करून घेणें. कलम.
१. खटाव. १ आकलूज. १ का- सेगांऊ. १ मंगळवेढे. १ मिरज. १ पे- डगांव. १ जुन्नरकिल्ले समेत. १ चौ- लसमेतकिल्ले. १ सांगोलें. १ नाशरें. १ चाकण. १ बेळगाऊ. १ कल्याण- भिवडी समेत किल्ले. कलम.	१ सहा सुभे खेरीज गुजराथ, माळ- वा साधिल तेथवर साधणे— नबाब बलोलखानाची दीलत फतेसिंग बावाचे नांवें करून घेणें. कलम. १ मातुश्री व मदनसिंग देखील कबिले व दुर्गाबाई सेवक लोक मागो- न घेणें. कलम.
१ त्रिंबक मागोन घेणें. कलम.	१ पेंशजी मतलब लिहून दिले आ.
१ तोफा नदर संस्थानी देतील त्यांची चौथाई करून घेणें— कैलम.	हेत त्याचे फौर्मान सनदा करून घेऊन येणें. १ कलम.

३७. हें कलम छिटणीस प्रतीत येथें नाही,
पण पुढें आहे. येथें इंदूर प्रतीत " तोफ
दरसंस्थानी घेतील त्याची चौथाई " असें
लिहिलें आहे. पण तो अपवाठ आहे. पुढें
पृष्ठ ११ टीप ११ पहा.

३८. देखील=सहा

३९. फरमान=आज्ञापत्र, सनद. ह्या सर्व
सनदा सातारच्या महाराजांपाशीं आहेत,
परंतु त्यांत गुजराथ, माळवा, बराड वगैरे
बद्दल मुळावें उल्लेख नाही असें घाट डफ
म्हणतात. सनदा महमदशहाच्या नांवाच्या
आहेत

१ कोंकणपट्टी देखील राजापुरी चौ-एक गांव करून घेणें— कलम.
 सरदेशमुखी स्वराज्य व बरकड साधे— चंदी प्रांती राज्य गडकोट देखील
 ल त्याचे फर्मान पृथकाकारे करून करून घेण— कलम.
 घेणें— कलम. १ जयसिंग पालकर येतील तरि
 १ सरदेशमुखी इनाम दर महालास मागून घेणें— फौलम.

याप्रमाणें यादी करून दिली. आणि सध्याच ठाणिंयांत मोंगलाई अमलाचे सुभे होते, व स्वराज्याजे जिमेचे बाहेर राहून अमल घेत होते ते मोंगलाई ठाणीं सदरी लिहिलीं तें उठवून दरोबस्त अमल स्वराज्याकडे यावा ऐसे सांगितले. ते संकाजीपंत याणीं सैदास लिहून मतलबाची यादी तह ठरावून आणिला. व ठाणेदार यांस सोडचिळ्या आणून मोंगलाई अमल उठवून; दरोबस्त अमल स्वराज्याकडे मतलब दिलीहून व्हावयाचे तें करून तेथून देतो ऐसा तहनामा ठरावून पाठविला. शके १६३६ जयनामसंवत्सरे सन खमस अशर मया व अलफ. याप्रमाणें तह होऊन संकाजीपंत याणीं महाराजांस मेजवानी सर्व अष्ट प्रधान व सरदार व दरखदार व कारखानदार राजमंडळ यांस वस्त्रें जवाहीर यथायोग्य देऊन केली. महाराजांनींही पंजास मेजवानी त्यांकडील मुसदी कारकून व सरदारसुद्धां वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे बराबर दिले. आणि औरंगाबादेस जाण्यास निरोप दिल्या. ते निघोन गेले.

यानंतर फौजेची तयारी करून बाळाजी विधनाय प्रधान व सेनापति, सेनासाहेबसुभा यांस वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे देऊन सुमुहुर्ते डेरे देऊन जावयास निरोप दिल्या. ते पन्नास हजार फौज गणती व्हावयाजोगी तयार करून औरंगाबादेस गेले. तेथें सैद याणींही आपली फौज पन्नास हजार तयार करून डेरे दाखल झाले. महाराजांचे खर्चीस फौजेस दरमहा पंधरा लक्ष कराराप्रमाणें दिल्या. सरदार गेले त्यांस मेजवानी वस्त्रें देऊन दिलीस लौकर जाऊन पोचलें पाहिजे म्हणून दरमजल कूच करून जाऊन पोहाचले. लढाई होऊन फरोख-शाहास कैद करून डोळ्यांत सळई फिरविली. त्याचे पुत्र तख्तावर बसवून कारभार चालविला. महाराजांकडील मतलब करार करून सनदा स्वराज्य व चौथाई व सरदेशमुखी वगैरे यादीप्रमाणें चांदाचें राज्य व बहलोलखानाचें व चंदी याप्रमाणें दिल्या. काहीं दिवस तेथें राहिले. ठेवून घेतले. मातुश्री व कबिले स्वाधीन केले. यानंतर पुन्हा पादशाही अमीर व महमदशाहा कैदेत होते, ऐसे मिळोन खान वगैरे राजकारण चाललें. त्यांत महाराजांकडील मराठी फौज

२०. हें कलम इंदूर प्रतीत मात्र दिलें आहे.

२१. ' जिमेचे ' किंवा ' जिमेचे ? '

२२. कोलापूर व इंदूर प्रतीत ' ठेवून '

असें आहे चिटणीस प्रतीत ' उ ' शोध घालून पाठीमागून घातलेली आहे. ' ठेवून ' असें प्रथमचें आहे.

प्रधान व सेनापति सेनासाहेब सैदाचे कुमकेस आले. हे अनुकूळ जाले याचाचून सिद्धीस मसलत जाणार नाही, म्हणोन राजकारण यांजकडेही केलें. सैद यांसही समजोन सावध होते. यांणीही सूचना केली, परंतु महमदशहा यांणी कृत्रिम दंगा करून अलम अल्लीखान व हसन अल्लीखान सैद रस्त्यांतून स्वारी जात होते तेथें मारकरी घालून गर्दी करून मारिले. गर्दी जाहली. महाराजांकडील सरदार फौज तयार होऊन निराळे उभे राहिले. सैद यांजकडील फौज तयार जाहली. त्यांत मिळोन कुमक करावी तरि सरदार मारिले गेले. महमदशहाकडीलही फौज सरदार राजकारणांत खान वगैरे होते ते तयार होऊन लढाई सुरू जाहली. त्यांत महमदशहा यांणी महाराजांकडील लोकांचे वाटे जाऊं नये [ऐशी] ताकीद केली. यांसही सांगून पाठविले. परंतु संताजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांणी लढाईत चालून घेतलें. सैदाचे फौजेचा मोड जाहला. तेथें संताजी भोंसले यांस गोळा लागून [ते] पडले. सैदाची फौज मारून लुटून गारद केली. फरोकशहाचे पुत्र कैद करून आपण तख्तावर बसले. महमदशहा यांणी महाराजांकडील प्रधान पंत व सेनापति, सेनासाहेब सुभा व सरलष्कर व सर्व सरदार यांस वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे देऊन बहुमान केला. संताजी भोंसले पडले असतां त्यांचे पुत्र राणोजी भोंसले यांणी तरवार लढाईत केली म्हणून त्यांस सर्वाई संताजी [हा] किताब दिल्या. शके १६४० महाराजांकडील मतलबाच्या यादी करून आपलें नांव सनदा फर्मान स्वराज्य व चौथाई व सरदेशमुखीच्या करून दिल्या. काबिले मातुश्री सोडलीं होतीच. दरमहाचा ऐवज सैदांनीं करार केला तो पावून बाकी राहिली ती फडशा करून दिली. मनांत वजीर बसोन विचार केला जे, “पुर्वी औरंगजेब शहाजादेपणांत वीस वर्षे जाऊन औरंगबादेस राहिले होते. बादशहा शालियावरी आणखी २० वर्षे जाऊन दक्षण घ्यावी म्हणून दोन लक्ष फौजेनिशीं कैस्त केली. दौलताबाद, विजापूर, भागानगर, बादशाया बुडविल्या. संभाजी राजे धरले. शिवाजी राजे वारले. व सर्व राज्य अमल सोडविला. परंतु त्यांचे धाकटे पुत्र राजाराम व त्यांचे पदरचे सरदार लोक यांणी पुन्हा राज्य जसेचें तसें सोडविलें. मुख्य सर्व हिंदूंचा व त्यांत माणूस मोठे पराक्रमी सर्व त्यांचेच आहेत. अधिक विशेष वाढले. हिंदुस्थान प्रांत व दक्षिण यांत सर्व हिंदूंचा आहेत. दहावा हिस्सा मुसलमान लोक नाहीत. हिंदूंचा उच्छेदच करून व त्यांणी कटाक्ष लावून चालून परिणाम ठीक नाही. शेवटास जाणार नाही. तहानींच असावे व शाहूराजे यांणी नेकी धरून पादशाही पाशीं कुमक केली. पुढेही त्यांणी कुमक राखावी.” ऐसे सरदार यांशी

बोलणी केली. आणि पूर्वी शिवाजी महाराज असतां जयपूरचे राजाचे विद्यमाने तह जाला तेव्हां चौथ व स्वराज्य व सरदेशमुखी वगैरे ठराव झाले त्या अन्वये फर्मान देऊन निरोप फौजेस व सरदार यांस दिव्हा. “ दक्षिणचे सुभ्याची कुमक सर्वकाळ राखावी व येथील लिहिले जाईल तेव्हां कुमकेस फौज यावी, ” सांगितले. फौजेचा दरमहा देशी जाऊन पावत तोंपर्यंत हिशेब करून दिव्हा. प्रधान, सेनापति यांणीं मातुश्री कुटुंब देशी जाणें वगैरे समजोन, फर्मान त्यांणीं आपली चालीने कुमक राखावी, व सरदेशमुखीचे वतन त्या वतनाचे चालीने व स्वराज्याचे जसे करून दिव्हे तसे करून घेऊन नजर वगैरे ठराव त्यांणीं लिहिले ते घेऊन निघोन आले. फर्मान तपशीलः—

१ स्वराज्य पूर्वी शिवाजी महाराज यांणीं अमल बसविला व दिल्लीस जातां तहांत आला त्याप्रमाणे तळघाट, कॉकण, बरघाट, बालाघाट, दुतर्फा दरो-बस्त देखील किल्ले ठाणीं सरदेशमुखी वतनी अमल पूर्वी शिवाजी महाराज यांणीं बसविला त्याप्रमाणे सहा सुभ्यांत वतन चालवें. फर्मान.

१ तोफा नजर मोंगलाईत येईल त्याची चौयाई ध्यावीसे ठरले.”

१ सहा सुभे दक्षिणची चौयाई वगैरेचा अमल स्वराज्याचा अमल व गुंजराय निराळ्या ताकीदी. चौयाईचा फर्मान.

१ कान्होजी भोंसले यांणीं गोंड-वण, बन्हाड, कूटक अमल बसविला त्याप्रमाणे चालावें.

१ बहलोलखान यास ताकीद कर्नाटक सुभा फत्तसिंग भोंसले याजकडेस देणे.

याप्रमाणे ठरावांत आणोन कागदपत्र दिव्हे. ते घेऊन प्रधान व सेनापति, सेनासाहेबसुभा निघोन आले. येतां जयपूर, जोतपूर व उदापूर यांची राजकारणे आली. त्यांच्या भेटी घेऊन, त्यांस बहुमान करून, त्यांचीं कामे करून देऊन, महाराजांशीं तह चालवायाचे करून, त्यांणीं महाराजांस बहुमान वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती घोडे दिव्हे व उत्तम पदार्थ ते घेऊन, नजर महाराजांचे ऐवजांत चौयाई ऐवज कसर राखून, खजिना घेऊन, महाराजांपाशीं येऊन पावले. महाराज पुढें सामोरे जाऊन बहुत सन्मान केला. त्यांणीं नजरा केल्या. त्यांस चादरा व दुपेटे शेले सरदार मुत्सद्दी कारकून यांस घातले. ज्यांणीं कामे केलीं त्यांस बत्तिसें सरंजाम, गांव, इनाम वगैरे महाराजांनीं दिव्हे. खजिना व संस्थानी यांजकडील मेजवान्या व पादशहा यांणीं महाराजांस बहुमान दिव्हे ते सर्व सरदार प्रधान आदिकरून महाराजांस निवेदन केले. मातुश्रीची भेट

४४. येथें दोन्ही प्रतीचा पाठ असाच आहे. मार्गे पृष्ठ ३८ टीप ३७ पहा. तोफा बहुधा युरोपियन लोकांकडून नजर येत

असत.

४५. मार्गे पृष्ठ ३७ टीप ३९ पहा.

४६. निवेदन करणे=अर्जण करणे.

जाहली यावरून बहुतच संतोषी होऊन कृतार्थ जाहले. करंडे व रांजणगांव वगैरे पांच महालाचे वतन सरदेशमुखीचे प्रधान पंत यांस करून दिव्हे. इनाम गांव दिव्हे. सेनापति यांसही वतन इनाम गांव दिव्हे. त्यांजपाशीं दमाजी गायकवाड बहुत शहाणे कर्ते व मर्द होते, त्यांणीं मेहनत केली म्हणून बहुमान देऊन समशेरबहादर किताब दिव्हा. सेनापतीकडील कारभार देऊन वाढविले.

किलीजखान निजाम उलमुलुख यांस महमदशहा यांणीं फिरून सहा सुभे दक्षिणेचे मोंगलाई अमलाचा सुभा सांगोन फिरून रवाना केले. ते येऊन पावले. महाराजांशीं दिल्लीहून तह ठरून आला त्याप्रमाणे चालव्यानंतर जाधवराव यांणीं अमलांत खटले पाडिले. यावरून अमल उगवण्यास सरल. प्कर यांजकडील फौज जाऊं लागली. यावरून फौज येती ते दाबून राखावी ऐसा विकल्प निजाम उलमुलुख यांनीं चित्तांत आणून महकूबसिंग सरदार होते ते व आपली जमेत चालून पुढे आले. महाराजांनीं सरलप्कर वगैरे फौज पाठविली. त्यांची यांची लढाई जाहली. महकूबसिंग, जाधवराव यांचा मोड जाहला. धारराव प्रभू कळंबेकर यांणीं शिपायगिरी बहुत केली. ते कांहींस आले. त्यांची सरदारी जागिरी आपाराव त्यांचे कनिष्ठ बंधु यांजला दिली. महकूबसिंग मोड होऊन परत गेले.

कान्होजी आंगरेचा बाळाजीपंत यांचे विद्यमाने तह ठरला त्याप्रमाणे बहुत निष्ठेने सरकारचा ठरावाचा ऐवज देऊन चालू लागले. आणि महाराजांचे दर्शनास यावयाचे म्हणून पत्रे पाठविलीं जे, “खंडो बल्लाळ चिटणीस यांस पाठवावे दर्शनास यावयाची खातरजमा व्हावी.” यावरून दर्शनास येण्याविषयी अभयपत्र पाठवून खंडो बल्लाळ यांची रवानगी केली. ते जाऊन सर्व बोलणीं ठरावांत आणून खातरजमा करून दर्शनास आंगरे यांस घेऊन आले. महाराजांची स्वारी श्रीजेजुरीस देवदर्शनास गेली होती तेथे येऊन पोचले. त्यांचा सन्मान केला. बादली चादर घातली. नजर [त्यांणीं] केली. व बंदरी जिन्नस उत्तम पदार्थ बहुत आणिले व खजिना ते सर्व महाराजांस नजर केली. तेथे शिमगी पौर्णिमा जाहली. प्रतीपदेस कूच होऊन निघाले तेव्हां आंगरे यांणीं पांच रंगांचा गुलाल व रंगांचे सामान बहुत आणिले. दरकूच हत्तीवर रंग व गुलाल भरून पांच चार कोश मजल करावी. तेथपर्यंत तख्तराव्यविर नाच व रंग गुलाल खेळत मुक्काम पर्यंत चालावे, ऐसें करीत पंचमीस सातारां येऊन पावले. जेजुरीपासून सातारापर्यंत रस्ता गुलालांनीं भरला ऐसें जाहलें.

४७. कामास आले=लढाईत पडले.

४८. तख्तराव=एकाशीं एक अनेक फळ्या जोडून एक जोडफळी करितात ती.

ही बैलांच्या माडीवर अगर मनुष्यांच्या डोकीवर ठेवून त्याजवर नृत्य वगैरे चालावयांचे.

ऐसे बहुतच सफाईबोळणीं होऊन महाराजांस डेरियास नेऊन पंचमीचा समारंभ करून वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे, ऐसे देऊन अष्टप्रधान व दरखदार व सरदारसुद्धां वस्त्रें बहुमान देऊन मेजवानी केली आणि सुम्याच्या सनदा वस्त्रें बहुमान महाराजांनीं दिव्हा तो घेऊन प्रांताचे बंदोबस्तास गेले. शके १६४० सन तिसा अशर मया व अलफ.

बाळाजी विश्वनाथ प्रधान पुरंदर किल्ला राहण्यास जागा घेऊन सासवड येथें व कांहीं सातारियांत याप्रमाणे राहिले. शरीरीं व्यया जाली. राज्याभिषेक शके ४६ विकारासवत्सरे शालीवाहन शके १६४१ सन अशरीन मया व अलफ. यांत निवर्तले. सहा वर्षे प्रधान पद केले. त्यांचे पुत्र वडील बाजीराव बल्लाळ व धाकटे चिमणाजी बल्लाळ ऐसे दोन होते. प्रबुद्ध होते. त्यांस व आंबाजी पुरंदरे यांस आणवून सुमुहूर्ते त्याच *शकांत प्रधान पदाचीं वस्त्रें यथापद्धति बाजीराव यांस दिव्ही. चिमणाजी बल्लाळ यास पंडित ऐसा किताब [व] सरदारीचीं वस्त्रें दिलीं. पुरंदरे यांस मुतालिकीचीं वस्त्रें दिलीं. वरकड दरखदार त्यांजकडील व सरकारी यांस वस्त्रें बहुमान दिलीं. चिटणीस आवजी निळकंठ बराबर दिव्हे. बाजीराव यांणी महाराजांस सर्व मुत्सद्दी व सरदार सुद्धां मेजवानी केली व नजर खजीना दिला. चिमणाजी बल्लाळ यांस दमाजी थोरींत याचा सरंजाम करार करून सनदा दिव्हा व चिमणाजी दामोदर याजबदल सरंजामही त्यांस दिव्हा. सासवडास राहणें सोय न पडे याजवरून म्हणोन मुंपें येथें राहण्यास जागा करून राहिले. [तेथें] कांहीं दिवस राहिले. यानंतर कांहीं दिवस पुणें सुभा आपलेकडे करून घेऊन पुण्यास जाऊन राहिले. तेथें बाडा बांधावयास काम लाविलें. चिरेबंदी कोट बांधावयास प्रारंभ केला. तें महाराजांनीं पत्रें व हुजरे पाठवून किल्ला, गढी बांधूं नये म्हणोन मना केलें. यावरून फिरून परवानगी घेऊन राहिलें काम तें बीटबंदी केलें.

खंडेराव दामाडे सेनापति वारले. त्यांचे पुत्र त्रिंबकराव दामाडे आणून नजराणा वगैरे करार करून सेनापति पदाचीं वस्त्रें बहुमान यथापद्धति दिव्ही. पिलाजी

* त्याच शकांत कीं शाहूची वत्सरी ?

११. दरखदार=चिटणीस, फडणीस, पोस्तीस वगैरे कामगार. हे प्रत्येक सरदारापाशी व प्रत्येक सुभेदारापाशी असावयाचे. राजाच्या चिटणिसां पेशव्यांकडे चिटणीस नेमावा, पेशव्यांच्या चिटणिसां होळकरांकडील चिटणीस नेमावा, होळकरांकडील चिटणिसां त्यांचे मामलतदारांकडे चिटणीस पाठवावा, याप्रमाणें इतर दरखदारांच्या नेमणुका होत असत.

५०. पेशव्यांकडील व महाराजांकडील.

५१ ज्याणें बाळाजी विश्वनाथाशीं बेइमान केलें होतें व जो शाहूस जुमानीत नव्हता. मार्गे पृष्ठ १९ व २६।२७ टीप १०।११ पहा.

५२. हा पूर्वीचे पेशवे पिंगळे यांच्या पदरचा सरदार खानदेशांत शाहूस येऊन मिळाला तो.

५३. सासवडास पेशव्यांचा वाड्य आहे तसें मुंपें येथें कांहीं आहे काय ?

गायकवाड त्यांचे पदरी सरदार बहुत उमदे मिघाले [होते] त्यांस गुजराथ सुभा काठेवाड गैरे खंडणी अमल घेणे काम सांगितलें. खंडेराव दाभाडे यांची स्त्री उमोबाई बहुत शहाणी [होती] तिचे अनुमते सरकारी सुभा व सरदारी चालवावीसे करून दिले.

[तसेच] परशराम त्रिंबक प्रतिनिधि यांस शरीरी पीडा होऊन वारले. शके १६४० विलंबीनाम संवत्सरे ज्येष्ठ शुद्ध ८ सोमवार. यानंतर ज्येष्ठ वद्य पंचमीस श्रीपतराव प्रतिनिधि यांस वस्त्रे जाहली.

बाजीराव बल्लाळ व चिमणाजी बल्लाळ बहुत कर्ते शहाणे [निघाले.] राज्यवृद्धीची उमेद बहुत धरून बहुत पराक्रम करून दाखवावा, महाराजांची कृपा संपादानी म्हणोन “आपणांस हिंदुस्थान चौथाई सरदेशमुखी साधण्याचा सुभा सांगावा.” माळव्याचा अंमल तहत आला आहे. त्यास विश्वासराव पवार धारेस ठाणे घालून आहेत त्यांणी व आम्हीं मसलत करीत जावी. गुजराथ प्रांत सेनापतीकडे त्यांची व आपली हद्द करून द्यावी. म्हणोन विनंति केली. “पवार यांकडे हिस्सा काय, आपणांकडे [काय,] त्यांत फौजेचा खर्च यास नेमून सरकारांत रसद काय, याचा ठराव करून सनदा द्याव्या ” बोलले. हे महाराजांनी ऐकून बाजीराव यांजवर बहुत संतोषी जाहले. महाराजांस हिंदुस्थान साध्य करावयाचे बहुत मानस यावरून प्रतिनिधि व सर्व मुत्सदी जमा करून विचार पुसिला. तेव्हां श्रीपतराव प्रतिनिधि यांणी, “पादशहाचा तह जाला [आहे] व किलीजखान नबाब सुभ्यांत तह चालला आहे. सुभा व फौज नजिक प्रांत लागला आहे तो बिघाड होऊन तूर्तच मसलत प्राप्त होईल. स्वामींचा मनोदय हिंदुस्थान साध्य करण्याचा आहे तोही घडोन येईल. आधी कर्नाटक प्रांत थोरले महाराजांनी साध्य केलेला गेला आहे तो साध्य सर्व फौज पाठवून करावा. नंतर ही मसलत करावी. ऐसे आमचे विचारें दिसते,” बोलले. यावर ते समयी बाजीराव यांणी उत्तर केले की, “प्रतिनिधि अशी मसलत काय देतात ? पादशाही कमजोर

५३. ‘दमाजी’ असे असावे. दमाजीने बाजापूरच्या लढाईत तरवार केली त्याबद्दल सेनापतीच्या शिफारशीवरून त्यांस ‘समशेर बहादुर’ हा किताब मिळाला (१७२१) पण पुढे थोड्या दिवसांनी तो मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुतण्या पिलाजी याजकडे त्याचे वस्त्रे दिले.

५५. उमाबाई-ही त्रिंबकराव दाभाड्याची स्त्री असून पतीचे मरणोत्तर (१७३१) तिने शहाणपणाने कांही दिवस कारभार चालविला, असे ग्रंथ वक्तव्य म्हण-

तात. ‘त्रिंबकरावाची स्त्री’ हे बखरीच्या लेखाविरुद्ध आहे. आम्हांस दाभाड्यांची हकीकत मिळाली आहे त्यांतही “खंडेराव दाभाडे यांची स्त्री उमाबाई होती त्यांजपाशी बाजीराव यांजला घेऊन येऊन महाराज बोलले की, ‘त्रिंबकराव तुझा पुत्र व बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे यांचा भाऊपणा होता त्यास हा [बाजीराव] ही तुझाच पुत्र आहे’ असे लिहिले आहे.

५६. मसलत=स्वारी, युद्ध प्रसंग.

जाहली [आहे.] कांहीं जीव राहिला नाहीं. बखेडे बहुत जाले आहेत. पादशाहा आमचे कुमकेने पादशाही रक्षावी असे इच्छून आहेत. यांतच त्यांचेही बखेडे मोडावे. आपला स्वराज्य अंमल पूर्वी बसला नाहीं तो बसवावा. किलीजखान नजीक, त्याचा तह बिघडून खटला करतील याचा हिसाब काय धरावा ? [असे म्हटले तर] राज्य कसे करावे ? आणि थोरले महाराज यांणी जातीने औरंगजेब शाहाजादेपणांत येऊन दौलताबादची पादशाही घेऊन औरंगाबाद बसवून सुभा करून राहिले, त्याचा हिसाब न धरितां बिजापूर, भागानगर पादशाहीतील अंमल बसविला. व त्यांचे^{५७} सुभ्यांतील अंमल घेतला. यानंतरही संभाजी महाराज यांणी सर्व दौलत फौज बुडाविली, महाराज वारले, असे प्रसंगी औरंगजेब जातीने येऊन दोन्ही पादशाही घेऊन संभाजी महाराजांस धरून विज्जेर प्रसंग केला. महाराज त्यांचे नजरबंदीत गेले. राज्य व स्थळे सर्व घेतली. दोन लक्ष फौजेनशी बंदोबस्तास आपण हिंदुस्थान दिल्लीचे राज्य सोडून या प्रांती राहिले. त्याचा हिसाब न धरितां राजाराम साहेब चंदीस जाऊन चार सुभे पंचवीस पंचवीस हजारांचे करून तेथून रात्रंदिवस मसलत करून लढाया मारून अंमल उठवून नेला. पुढे पादशाहांनी चंदीस अडचण केली तेव्हां पादशाहा या प्रांती असतां देशी येऊन हिसाब न धरितां औरंगाबाद मारिली, अंमल बसविले, राज्य व किल्ले स्थळे साध्य केली. हे राज्य गेलें तें श्रीरुपेने पुन्हा साध्य जालें. स्वामी पादशाहींतून अनायासे करून राज्यावर येऊन दै. बवान मोठी माणसे पदरी होऊन पादशाहाची कुमक करावी, पादशाहा स्यापावे, ऐसे होऊ लागले. पूर्वी मोठी मोठी कार्ये वडिली केली तशी न करावी तर मोठी पदे कशास करीवी ? आम्हांस सनदा मात्र द्याव्या. फौज खजिना सर्व स्वामींचे चरणाचे प्रतापेकरून सिद्ध करितो. राज्य साध्य करितो. किलीजखान याचाही शैह राखून हिंदुस्थानची मसलत [करितो.] दोन्ही आम्ही आटोपतो. कर्नाटकची मसलत करणे त्यास पादशाही बुडाविली [आहे.] पूर्वीचीं राज्ये बिजापूर, भागानगर, यांजखालील मुखूख साध्य जालेच आहेत. हे घरांतील मसलत आहे. हुजुरात व मोठे सरदार यांतील कोणी तरी रवाना होऊन मसलत जाली म्हणजे सहज साध्य होईल. हे प्रतिनिधींनी मसलत संभाळावी. थोरले महाराजांचा संकल्प हिंदुस्थान काबीज करावे ऐसा राहिला.

५७. औरंगजेबाचे.

५८. विज्जेर=जिवावरचा, शेवटचा.

५९. शाहूंस उद्देशून.

६०. सुभे=सुभेदार, सरदार.

६१. ' उगवून नेला ' कोलापूर प्रांतीचा पाठ आहे. तेथे ' राजारामाने ' वसूल घेतला,

असा संबंध लाविला पाहिजे. वर ' त्याने मोगलांची ठाणी हाकून लाविली ' असा अर्थ होतो.

६२. हे बोलणे प्रतिनिधींस खूप लागले असावे.

६३. त्याच्या हत्येचा बंदोबस्त करून.

त्यासाठीच स्वामींचा अवतार उदय जाला आहे. पुण्यप्रतापही तसाच आहे. यास्तव आधीं हें साध्य करावें आणि संकल्प शेवटास न्यावा. पादशाहीं आपण होऊन बलावून नेऊन तह करावा ऐसे दिवस श्रीने प्राप्त केले. त्यांत बाळाजीपंत नाना जाऊन सर्व राजकारणें हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे यांची करून सिद्धता जाली आहे. महाराजांचा प्रताप जें कार्य मनीं धरिलें तें घडोन यावें ऐसा आहे. यास्तव या समयी हा उद्योग करावा हें उत्तम आहे. ” असें बोलले. यावरून महाराज बहुत संतुष्ट होऊन बोलले जे, “ बाळाजीपंत नानांच्या उदरीं तुम्ही जन्मलां तें युक्त आहे. तुम्हांसारखे कर्ते पदरीं असतां हिमालयापलीकडीलही दुसरे किन्नरखंडीचें राज्य साधतां येईल ! मग या मसलतीचें काय अशक्य आहे ? तुम्ही हिंदुस्थान प्रांती जावें. इकडील सर्व सरदार व हुजुरात व मानकरी फौज आहे, तेव्हां निजाम डब्लुलूख यांणी शेखी केलियास पाहतां येईल व कर्नाटक प्रांती ही फौज रवाना करून सोडितां येईल. ”

ऐसें सांगोन महाराजांनीं बाजीराव यांस वस्त्रे बहुमान व सनदा देऊन निरोप दिव्हा. अंबाजीपंत पुरंदरे हुजूर ठेविले, [त्यांणीं] खंडो बल्लाळ चिटणीस यांचे विद्यमाने आपली बोलणी बोलवीं ऐसें करून देऊन पुण्यास निघोन गेले. आणि फौजेची तयारी करून, पोक्त सामान तोफखाना सुद्धां जमाव करून व गारदी लोक पायदळ तोफखान्याचे रक्षणास ठेवून निघोन माळव्यांत गेले. तेथील अंमल उठवून उज्जनीस दर्याबहादूर सुभा पादशाही होता तो चालून आला त्याशीं लढाई दिव्हा. त्याचा मोड करून उज्जनी घेऊन तेथे ठाणे व प्रांतांत ठाणे घालून माळवा सर केला. आणि पुढें जाऊन तमाम राजेरजवाडे यांच्या खंडण्या ठरावून बुंदीलखंडचे राजे यांची खंडणी घेतली. बुंदीलखंडचे राजे यांचा स्नेह भाईचारा करून त्या प्रांती एक वर्ष छावणी केली. किल्ले व ठाणीं त्या प्रांती घेतलीं. बहुत युद्ध प्रसंग पडले ते केले. जाताने शिपायगिरी करून तरवारा माराव्या [असें केले.] बहुत द्रव्य मेळवून, खजिना करून, फौजेस रोजमुरे नालबंदी देऊन फौज हुशार केली. ठाणीं प्रांत किल्ले घेतले त्यांचे बंदोबस्तास बीस हजार फौज नेहमी माळवा प्रांती रहावी ऐसें केले. राणोजी शिंदे कण्हेरखेडकर व महाराव होळकर धमगर हे सरदार व पागे होते. उभयतां मसलतीत व लढाईत बहुत पराक्रमी निघाले. त्यांस शिंदे यांस उज्जनीचा सुभा व होळकर यास इंदुरचा [सुभा] सांगोन जो

* किन्नरखंड=किन्नरांचा देश. हा हिमालयाचे पलीकडे आहे असें समजतात. घाटदगू यास ‘ कुन्नर ’ खंड म्हणतात.
१९. “ दगवून ” कोलापूर कृत.

६५. राजा गिरधर याचा दखराशीं एका लढाईत वध (१७६९) झाल्यावर त्याचा संबंधी दया बहादूर याची माळव्याचे सुभ्यावर नेमणूक झाली. हे नामर ब्रह्मण होते.

प्रांत साध्य केला त्याची नांटाणी सरकारचे विश्वासराव पवार व हे उभयतां यांचे फौजेस खर्चाची नेमणूक व सरकार हिस्सा ऐसे करून देऊन आपण परत पुण्यास येऊन महाराजांचे दर्शनास आले. महाराजांस सर्व निवेदन केले. पुढे सामोरे जाऊन महाराजांनी सन्मान केला. संतुष्ट जाले. शिपाई लोक व सरदार व मुत्सद्दी यांणी कामे केली त्यांस बक्षिसे दिली. हिंदुस्थानी राजे यांच्या भेटी होतात त्यांस सोन्याच्या दांडीच्या चवऱ्या व सोन्याचे काठीचे चोपदार असतात, बराबरीने भेटी घेणे तो आपणांस रुप्याचे सामान आहे, येविशीं विनंति केली. यावरून महाराजांनी सोन्याचे दांडीची चवरी व सोन्याचे काठीचे चोपदार यांस देऊन बहुमान वाढविले.

यानंतर कर्नाटक प्रांतीचा बंदोबस्त व्हावा म्हणोन चंदावरी तुळजांराजे होते त्यांस पत्रे लिहिली जे, “ इकडून फौजा रवाना करितो. तुम्ही तिकडून फौज तयारी करून कुमकेस यावे. तुम्ही फौजेचा खर्च बाळगून रिकामे पैके खर्च केले. चंदी वगैरे राज्य कां सोडविले नाही ? उपभोग कां न केला ? असो. या उपरि तरि रिकामे लोकांपासून खाववूं नये. कुमक करावी. ” म्हणोन लिहिले. फत्तेसिंग भोंसले यांजकडे कर्नाटक सुभा सांगावा व सरदार वाढवावे, ऐसे सिद्ध करून बाजीराव प्रधान व प्रतिनिधि व द्वाभाडे सेनापति व रघोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा व सरलष्कर यांस फौजेनिशीं बोलावून सर्वांनी फत्तेसिंगबावा बराबर जावे, त्यांचे विचारांत चालावे, ” ऐसे सांगितले. “ मसलत करून कर्नाटक प्रांतीचे पाळेगार मांडलीक राजे यांच्या खंडण्या पूर्वील तहाप्रमाणे घ्याव्या, स्थळे किल्ले सोडवावे, ” ऐशी आज्ञा केली. ती सर्वांनी मान्य केली. तयारी करून पन्नास हजार फौजेनिशीं हे सर्व सरदार बराबर देऊन फत्तेसिंग भोंसले याची रवानगी केली. संताजी घोरपडे या राज्यांतील पुरातन सेनापति त्यांचे पुत्र वगैरे पनाळ्याचे संभाजीराजे यांचे कईपणीं राहिले. पिराजी घोरपडे त्यांचेच घराण्यांतील मुरारराव घोरपडे गुतीचे संस्थान राखून त्या प्रांती राहिले होते. त्यांसही पत्रे महाराजांनी दिलीं होती जे, “ तुम्ही सामान सुद्धा सरकारचे फौजेत येऊन सेवा करून दाखवावी. ” तेही आपले सामान घेऊन येऊन भेटले. तमाम पाळेगार सुरापूर, चित्रदुर्ग, कनकदुर्ग वगैरे गदग, लक्ष्मेश्वर यांजपासोन पूर्वीचे ठरावाप्रमाणे खंडण्या घेतल्या. आणि पुढे सालाबाद देत जावे असे केले. ज्यांनी मगहुरी केली त्यांचे प्रांतांस व त्यांस जरब दिली. हुजूरची स्थळे, ठाणीं, किल्ले पहिले होते ते सोडविले. आणि

६६. (१) बैकोजीचा (२) तुकोजी. त्याचा (३) बाबासाहेब. त्याचा राखपुत्र (४) प्रतापसिंह (राज्य वर्षे दहा.) त्याचा

दालपुत्र (५) तुळजाजी राजा झाला. वर्षे ११.

६७. कश्यपी-कच्छपी-सन्निध.

पुढें त्रिचनापल्लीस गेले. तेथें दादखानें सुभा होता. त्यानें पुढें येऊन लढाई दिली व ठाणें भांडविलें. त्रिचनापल्लीनजीक जाऊन मोर्चेबंदी केली. गोळ्यांची मारगिरी करून हल्ला करून संस्थान घेतलें. तें फत्तेसिंगबाबा यांनीं मुरारराव घोरपडे यांचे स्वाधीन केलें. बहुत द्रव्य खर्जीना घेऊन फत्तेसिंग बाबा परत आले. महाराजांस येऊन भेटले. महाराजांनीं सन्मान केला. सर्व खर्जीना व जालें वृत्त सर्व महाराजांस निवेदन केलें. ते समयी महाराजांनीं प्रश्न केला जे, “ प्रधान व सेनापति तुमचे आज्ञेत चालावे ऐसें करून देऊन रवाना केले. पराक्रम करून फत्तेही पावलां. त्रिचनापल्ली सारिखें संस्थान सोडविलें ते दुसरियाचे स्वाधीन करून या प्रांती कां आलां? संस्थानीं राहून मोठीं माणसें व फौज जमा करून त्या प्रांतीचीं स्थळे व दौलत चंदी वगैरे संस्थानें सोडवार्वी, प्रधान सेनापति इकडील कार्यभागास रवाना करावे, ऐसें कां जालें नाहीं? ” ऐसें विचारितां बाबांस उत्तर देणें घडलें नाहीं. यावरून बाजीराव प्रधान यांणीं विनंति केली जे, “ त्या प्रांतीचें जालें वर्तमान वरचेवर लिहीत गेले. त्या प्रांतीं राहूनही कार्ये करार्वी ऐशी आज्ञा जाली नाहीं. तेव्हां राहतो म्हणून लिहावें अगर रहावें तरि महाराजांचे मनांत विकल्प जाईल कीं, यांस पृथक् राज्य करावें अशी दौलतीची इच्छा झाली. जितकी सेवेशीं आज्ञा जाली तितकी करून हुजूर जावें, पुढें जशी आज्ञा होईल तसें करावें, ऐसें आमचे सर्वांचे विचारें होऊन पायांपाशीं निघोन आले. ” यावरून बाजीराव यांजवर महाराज संतोषी जाहले. प्रधान व सेनापति निरोप घेऊन पुणें व तळेगांव यांस निघोन गेले. हे मसलत शके १६४६ विश्वासुनाम संवत्सरे सात अशरीन मया व अल्लफ यांत झाली.

या समयांत बुंदिले राजे यांचे भाऊपणियांत कलह प्राप्त जाला. तेव्हां बुंदिले यांनीं बाजीरावास पत्र लिहिलें जे, “ नवाब किलीजखानें पायागड प्रांतीं आले आहेत त्यांचा मनसबा कलहांत आपण मन घालून राज्यहरण करावें ऐसा आहे. ऐसे समयी आपण अति त्वरेनें येऊन पावावें. आपण येऊन कलह तोडावा. ” ऐशीं पत्रे आलीं तीं व महाराजांस विनंति लिहिली जे, “ आज्ञा आल्यास तयारी आहेच. निघोन जातो. ” यावरून महाराजांनीं अति त्वरेनें जाऊन उभयतांचा कलह यथामार्गे तह करून देऊन सोडावा. ” [असें कळविलें.] यावरून तेच समयी जाऊन सिद्ध करून मातबर मजली करीत माळव्यांत जाऊन

६८. हा दादखान कोण? घांट डक म्हणतात हा चंदासाहेब होय. त्यास दक्षणी लोक हुसेन दोस्तखान असें म्हणत. पण ही स्वारी १७४० मध्ये झाली. ६९. शके १६४० म्हणजे इ. सन

१७२५ या वर्षी कर्नाटकांत स्वारी झाल्याचे इंग्रजी इतिहासांत कोठें नाहीं. वर दीप ६८ पहा.

७०. हा किलीजखान नव्हे. अलाहाबादचा सुभा महंमद बंगश हा होय.

तिकडीलही फौज बराबर घेऊन बुंदीलखंडास पोहोचले. आणि उभयतांची मध्यस्ती करून, कलह तोडून, विभाग करून दिले. यावरून ते उभयतांही संतुष्ट जाले. हे राज्य किलीजखान याचे हातीं जात होतें तें रक्षिलें, मोठे प्रसंगीं जलद येऊन पावले, म्हणून "तिसरे बंधुच तुम्ही आहां. दोन भाग आमचे. यांत तिसरा भाग तुम्हांस उभयतांस देतो. "[असें] म्हणून झांशी वगैरे तालुका तिसरा भाग यांस दिला. तेथें फौज कांहीं व सुभा ठेवून विजयी होऊन परत महाराजांचे दर्शनास यावयास निघाले.

ते समयी नबाबाचे चित्तीं आलें कीं, ही मसलत आम्ही करणार होतो तों ते येऊन साध्य करून चालले. यांस लढाई देऊन बुडवों. परंतु सेनापति व हे एक होतील. जाले असतां जमाव भारी होऊन जड पडेल. [सेनापतीकडे] राजकारण पाठविलें जे, " तुम्ही अलग असवें. तुमचे मतलबास आम्ही अनुकूल होऊं. " तेव्हां सेनापति यांचेही मनांत दुर्बुद्धि आली. खंडेराव दाभाडे सेनापति वारले. शके १६५० यांतीं त्रिंबकराव यांस सेनापति जाली होती. त्यांनीं विचार मनांत आणिला जे, " माळवा प्रांतीं बाबती सरदेशमुखीचा मामला आपलेकडे असोन हे या प्रांतीं स्वारी करितात. हिंदुस्थान आपण काबीज करावें तें हे करित चालले आहेत. " ऐसें चित्तीं आणोन नबाबापासोन कांहीं द्रव्य घेऊन अनुकूल त्यांस जाले. हे बातमी बाजीराव यांस कळली. सेनापति सरकारचे पदरचे मातबर सरदार असोन हे बुद्धि धरिली आहे, म्हणून महाराजांस वर्तमान लिहिलें. यावरून महाराजांनीं आज्ञापत्र पाठविलें जे, " तुम्ही त्या मार्गे येऊन सेनापति यांस बुद्धिवाद करून समजोन सांगून येतां बराबर घेऊन यावें. येथें उभयतांचा तह करून देऊन एक विचारें चालत ऐसें करितां येईल. " यावरून बाजीराव त्या मार्गे येत असतां, सेनापति चालून पुढें आडवे जाले जे " तुम्ही आमचे तालुक्यांत येऊं नये. " ऐसें लिहिलें. तिकडून नबाबही चालून पुढें आले. याजवरून जलदी करून बाजीराव पुढें आले. सेनापतीची फौज चाळीस हजार, यांजपाशीं पंचवीस [हजार.] " याचा विचार कसा करावा ? या समयी सेनापति विरुद्ध करून नबाबाहातीं आमची फौज बुडवितात. सरकारचा बदईनेक्षा होतो. त्या अर्थीं आधीं सेनापतींनीं विरुद्ध केलियास लढाई यांशींच देणें प्राप्त आलें. सरकारची आज्ञा आणवणें अवकाश पडत नाहीं. " म्हणोन आपले फौजेतील धारकरी किती हे निवड केली. व त्यांचे फौजेत किती. हे बातमी आणितां आपणापाशीं त्यांहून अधिक माणसें कामाचीं आहेत व महाराजांचे पायाशीं सेनापतीनें बदईनेद धरिला, तेव्हां त्यास यश कदापि यावयाचें

७१. हा शक बरोबर नाहीं. शके १६४२ व ४३ असावें.

७२. बदईनेक्षा=अपकीर्ति, दुर्लौकिक.

७३. बदईनेद, बदनीयत=अनीति, हराम-खोरपणा.

नाही म्हणोन तसेच पुढे चालून आले. “ आम्हांस सरकारी प्रांतांत उपद्रव करावयाचा नाही. नबाब फौज सुद्धा पिच्छावरी आहेत याजकृतिं त्या मार्गे जाणार, ” म्हणोन लिहिले असतां त्रिंबकराव लढाईचा इरादा करून चालून आले. आपण जातीनें हत्तीवर बसून युद्धास प्रवर्तले. तीन प्रहर पर्यंत लढाई जाली. दोर्हीकडील नामी माणसे रणांत बहुत पडलीं. सेनापति हत्तीवरून तिरंदाजी करितां करितां बोटांचीं सालें गेलीं. ऐशी लढाई बहुत तारफेची जाहली. बाजीराव यांणीं धारकरी यांजबरावर जातीनें घोडा घालून तरवार केली. नामी लोक निवड करून हत्तीपर्यंत जातीनें चालून घेतले. सेनापतीचे फौजेचा मोड होऊन पळू लागले. त्रिंबकराव जातीनें आडून उभे राहिले. लोक थोडे राहिले. हत्तीवरील महाद पडला असतां जातीनें पायांनें हत्ती चालवून तिरंदाजी केली. तेव्हां सांडणीस्वार बाजीराव यांणीं पाठविला जे, “ अशी लढाई शत्रूंनीं करून महाराजांस संतोषी करावें ते आपणांस कशास पाहिजे ? आम्ही लढाई तहकूब करितों आणि भेटास येतो, ” असे सांगून पाठविले. परंतु वीरश्रीस पडून तसाच हत्ती पुढे चालविला. बाजीराव यांणीं आपले लोकांस ताकीद केली कीं, “ सेनापतीस कोणीं जायां करूं नये. ” परंतु इतकियांत, होणारानुरूप, सेनापतीच्या कपाळास गोळी लागली. ठार जाले. हे पाहून बाजीराव मार्गे सरून फौजेत लूट अथवा पाठलाग करूं नये, बुणगे लुटूं नये, हत्ती घोडे कोणी घेऊं नये, पाडाव जाहलें असेल ते सोडून द्यावे, म्हणोन सरून जाऊन राहिले. आणि मातबर मजली करून जावें असें केले. सर्व वर्तमान महाराजांस लिहून पाठविले. आणि महाराजांस येऊन भेटले. सर्व वृत्त समजाविले. महाराजांनीं चित्तीं आणिले जे. “ अविवेक करून नबाबांनीं राजकारण केलें. दुर्बुद्धि धरून आगळीक करून आपणांतच लढाई केली. त्याचे फळ जाहलें. परंतु मोठे माणूस पदरचे व्यर्थ जायां जाहले. जाली ते गोष्ट पुनः येत नाही. पुढे उभयतांचेही मनास आणोन करणें तसें करितां येईल. ” प्रधान यांस पुण्यास जावयास निरोप दिव्हा. लढाई जाली. शके १६५२ साधारणनाम संवत्सरे. इहिदे सलासीन मया व अलफ.

त्रिंबकराव द्वाभाडे लढाईत पडले त्या वर्षी श्रावणमासी ब्राह्मण तळेगांवीं जमा जाले. पंचमीपर्यंत त्यांस सिधा व लिंगार्चन सांगणें [ते न सांगतां] दक्षणा द्वाभाडे यांणीं बंद केली. ब्राह्मण षष्ठीचे दिवशीं सर्व पुण्यास येऊन बाजीराव यांस “ तुम्ही सेनापति मारले, आमचें ब्राह्मणांचें अन्न [त्याचा] उच्छेद जाला, हे अपेश तुम्हांवर आले ” बोलले. त्यावरून तात्काळ महाराजांस विनंति लिहिली जे, “ ब्राह्मणांचा धर्म सेनापतींनीं रहित केला. सरकारचा धर्म कोणीही

चालवावा. सरकारची नेमणूक आमचे तालुक्यांत मजुरा येईल. " म्हणोन ब्राह्मणांस भोजन स्वयंपाक करवून करविले. पर्वतीनजीक जौगा करून षष्ठीस प्रारंभ करून पंचवीस हजार ब्राह्मणभोजन दोन दिवस व दक्षणा यथायोग्य [देऊन] महाराजांची आज्ञा सांडणीची डांक पाठवून येतील ब्राह्मण त्यांस भोजन व षष्ठीस दक्षणेस आरंभ करून सप्तमीस समाप्त करावेसे केले. आणि तो क्रम चालविली.

छमाबाई दाभाडी पुत्र वारले म्हणोन बहुत रीती जाहली. यावरून महाराजांनी चिंती आणिले जे, " उभयतां सरदार आपले. कलह होऊन अयुक्त गोष्ट जाहली. यांचे समाधान करावे. " म्हणोन श्रीमहादेव येथे श्रीचे दर्शनास स्वारी जाऊन श्रीजेजुरीस गेले. तेथून तळेगांवी जाऊन छमाबाईचे समाधान बहुत रीतीने करावे तसे करून त्रिवकराव यांस पुत्र येशवंतराव दाभाडे होते त्यांस व छमाबाईस समागमे घेऊन सातारियास बराबर आणिले. आणि बाजीराव प्रधान यांसही बोलवणे पाठवून आणविले. उभयतांची बोलणी ऐकून घेऊन उभयतांनी पुढे कसे चालणे त्याचे तह करून देऊन, याउपरि कोणी किंतु न धरितां सरकार सेवा करावी, एक विचार असोवे, उभयतांनी कोणते मुलकांत कोणता अंमल कसा बहिवाटावा [ते कळवून] माळवा व गुजरायीची हद्द करून देऊन निमे स्वराज्याचा ऐवज हुजूर सरकारांत यावा, निमेत फौजेचा खर्च करून हिशेब समजवावा, त्यांत जातीचे खर्चाची नेमणूक करून पेशकशी होईल ते हुजूर यावी, ऐसे तह उभयतांसही करून दिले. येशवंतराव सेनापति यांस पदाची बख्ते बहुमान यथापद्धति देऊन गौरव करून निरोप दिला. येशवंतराव व्यसनी जाले. बेहोष राहू लागले. यामुळे पिलाजी गायकवाड यांणी गुजराय प्रांतीची स्वारी व काठेवाड वगैरे अंमल करीत जावे, छमाबाई खबरदार आहेत त्यांचे विचार त्यांचे आज्ञेत वागून कारभार चालवावा ऐसे करून दिले.

७५. प्रथम दक्षणेचा समग्रंभ नदीच्या काठी खबुत्रखान्यांत होत असे, असे अभ्यत्र लिहिलेले आढळते.

७६. ह्या करील लढाईचा व दक्षणेच्या आरंभाचा शक (१६५२) बरोबर आहे, परंतु ही गोष्ट बुंदेलखंडाचा तंटा मोडून येण्याचे (१७३१ इसवी सन) पूर्वी झाली. व-खरीत लिहिल्याप्रमाणे मगहून घडली नाही.

७७. मार्गे पृष्ठ ४४ टीप ५५ पहा.

७८. यागी=संतत, दुःखी.

७९. तो पेशव्यांचे मार्फत यावा. घांट उफ.

८०. पेशकशी=नजराणा.

८१. बेहोष=भुंद, अमलांत मग.

८२. बाजीराव व दाभाडे यांजमध्ये क्रोध वाढण्यास कारण असे झाले की, सन इसवी १७२७ साली निजाम उत्तुलक याणी बराठयांमध्ये फूट करून त्यांच्या वाढत्या ऐश्वर्यास अडथळा आणून आपले माहात्म्य वाढवावे ह्या हेतूने जाधवरावांच्या मार्फत संभाजीचे राजकारण हाती धरिले. संतप्रतिनिधि त्यास बहुतोक्त अनुकूल होतेच. दाभाड्यांशीही त्यांणी संबन्ध बांधिले. अशा वेळी बाजीरावाच्या मुलीचे व हिममती त्यांचे सर्वेसै रमाच्याच मज्यात आले.

(पुढे चालू.)

आनंदराव महादेव खासनीस पोतनीस यांजपासोन कांहीं अमर्यादा अपराध जाला. याजवरून त्यांस शिक्षा करावी, ऐसें महाराजांचे अंतःकरणीं आलें. हें त्यांस कळलें. यावरून ते व त्यांचे बंधु बाजीराव महादेव उभयतां निघोन फिरंगणांत गेले. दरखावर कारकून होते व दुसरे नेमून काम चालविलें. त्यांचे सापत्न बंधु धाकटे येशवंतराव महादेव भोरपेस होते. त्यांस घेऊन त्यांची मातुश्री आली. यावरून ते व हे एकत्र नार्हीत ऐशी खातरजमा करून घेऊन, कांहीं दिवस दरमहा हलका करून देऊन, तशीच सेवा घेतली. त्यांनीं पाय उतारा स्वारींत राहून बहुत निष्ठेनें श्रम साहस फार केले. शहाणे कर्ते पाहून स्वारीचें " पोतें व घोडा बसावयास देऊन, दरमहा वाढवून कृपा केली. इनामगांव शुरवडे वगैरे जप्त केले होते ते यांचे नांवें सनदा करून देऊन मोकळे करून दिले. रायगड सोडवणें, हे महाडचे देशपांड्ये, त्यां राजकारणांत वागूं लागले. कांहीं दिवशीं पोतनिशी खासनिशी दोन्ही दैरेख यांचे नांवें करार करून देऊन बहुमान वस्त्रे देऊन कारखाने स्वाधीन केले. अठराही कारखाने यांची देखरेख खासगीकडील त्यांचे तर्फेचे कारकून ठेवून चालविली.

निजाम उन्मुलुख यांनीं मनांत विचार केला जे, " महाराज यांचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष जाला. माणसें पदरीं मोठीं कर्तीं प्रतापी जालीं. फौज नामी बाळगतात. औरंगाबाद भागानगरपर्यंत फौज सरदार अंमल उगवण्यास हिंडतात त्यांत कटकटी पडतात. औरंगाबादेत आपण केवळ लगत राहणें ठीक नाहीं. तहानीं चालावें हेंच युक्त आहे. भागानगरीं राहण्याचा विचार करावा. " म्हणून श्रीपतराव यांजकडे वकील पाठविले. आणि " भागानगर लगत दहावीस महाल येथील चौथ सरदेशमुखी वगैरे स्वराज्याचे अंमल आहेत

(मा. पू. व. पु. चा.)

नबाशाशी लडाईं देण्याचें पतकरून बाजीरावानें त्याचा मुलूख उजाड करून बऱ्हाण-पर जाळण्याची अफवा उठविली. तिकडे निजामाच्या फौजा गेल्यावर आपण झपाट्यानें गुजराथेंत जाऊन अमदाबादचा सुभा सरबुलंद यास निजामानें तुमच्यावर मला पाठविलें अशी भुमका उठविली. व चौथ व सरदेशमुखी देण्यास कबूल असाल तर तुमच मुलखास इतर लोकांच्या उपद्रव न लागण्याची जिम्मा मजकडे आहे असें सांगितलें. सरबुलंद यानें दिल्लीहून मदत येत नाहीं हें पाहून बाजीरावाचें म्हणणें कबूल करून सनदा करून दिल्या. पुढें बाजीराव बाणी परत येऊन निजामास हिराण करून

आपणांस पाहिजे तसा तह करून घेतला. गुजराथेंत जाऊन ह्या वेळीं बाजीरावानें अशा प्रकारें कारभार केला तो त्रिबकराव दाभाडे यास विलकूल खपला नाहीं. निजामाचे मनांतही बराब्यांत दुई करण्याचा नाद अजून होताच. तेव्हां पुढें त्यानें त्रिबकराव यास चिथावून मी तुमचा पाठपुरावा दक्षिणेंत करतों म्हणून सांगितलें. अशा कारणानें बाजीराव यांस निजाम व दाभाडे हे एकत्र होण्यापूर्वी दाभाड्यास गुजराथेंत गांठावें लागले.

< १. पोतें=खजीना.

< २. 'त्याही राजकारणांत' कोलापूर मत.

< ५. दरख=काम, अधिकार.

त्यांचा आकार पाहून गंगातीर, बालाघाट वगैरे तिकडील दरोबस्त अमलाखेरीज जागिरीचे महाल अंमल आहेत त्या आकारा बरडुकूम दरोबस्त अंमल मोबादला घ्यावा म्हणजे कटकटी पडणार नाहीत. बाकी तह ठरेल तसे दोहीकडील अंमल तहानीं दुतर्फा सुरळीत चालवें. ” हें बोलणें महाराजांस विदित करून वकिलांच्या भेटी करून बोलणें चालविलें. यावरून महाराजांनीं सर्व मुत्सदी प्रधान सुद्धां मेळवून विचार विचारिला. तेव्हां बाजीराव प्रधान आपले मतें बोलले जे, “ नबाब याशीं हरप्रकारें कटकट वाढवून त्याजवर स्वारी व लढाई देऊन त्याजपासोन जागिरीचा अंमल महाल सुटतील तितके सोडवावयाचे. आणि हा असा तह ते कटकट पडूं नये [म्हणून] मोबादला करावे, भागानगरी जाऊन रहावें [हें] मनांत आणून बोलतात. हा तह करण्यांत विशेष दिसत नाही. आम्हांस आज्ञा जाली तरि हरप्रकारें त्यांची आगळीक जाली ऐसें करून मोबादला महाल बालाघाट, गंगातीरचे दरोबस्त करून देणार ते मोबादला अंमल भागानगराकडील न देतां सरकारांत सोडवून देतो. “ ते समयी महाराजांनीं आज्ञा केली जे, “ प्रतिनिधि राजकारण बोलतात हें एक वेळ सिद्ध करून महाल मोबादला येतात ते घ्यावे. भागानगर प्रांतीं दूर राहतात हा एक पक्ष चांगलाच आहे. ते जालियावरि तुम्ही बोलतां ही मसलत पुढें करणेंच आहे. ते करावयास येईल, ” बोलले. यावरून, “ सरकारची आज्ञा होते त्याअर्थी आम्हांस राजकारणाचे बोलण्यांत गोवूं नये. आज्ञा जाण्याची द्यावी. [आणि] नंतर सरकारची मर्जी तसें करावें, ” बोलले. यावरून निरोप दिला. ते पुण्यास निघोन गेले. नंतर महाराजांनीं दादोराव भीमसेन भागानगर प्रांतीचे स्वराज्याचे अंमल उगवणें या कामावर व वकिलीवर होते, त्यांस आणवून आकार व मोबादला महाल कोणते घ्यावे हें पाहून, मोबादला महाल घेऊन तहनामा ठरविला, आणि प्रतिनिधीचें मनोगत सिद्धीस नेलें. इके १६५० तिसां अशरीन मया व ईलफ.

[तिकडे] संभाजी राजे यांजकडे मालवण, रांगणा, पन्हाळा होते. ते ते बंधुच आहेत, त्यांचाही इतमाम चालला पाहिजे, म्हणून काहीं मुखेल त्या लगत व स्पळें राहिलीं. खर्चाची नेमणूक व बेजमी करून दिव्हीच पाहिजे. बंधु अधिकारी आहेत म्हणून वरदळ सौसली. परंतु विचारें करून चालावें म्हणून बहुत प्रकारें सांगितलें. तसे चालतील तरि आणखी मुखेल नेमून द्यावा ऐसें महाराजांचें मनोगत, यावरून बहुत प्रकारें बोध करविला. परंतु त्यांचे अंतःकरण ती गोष्ट न येई. आणि मनांत

८६. प्रतिनिधि नेहमी बाजीरावाच्या विरुद्ध असत व बाजीरावाही त्यांची मसलत मोडून काढण्याचा नेहमी प्रयत्न करी, या

गोष्टीचें हें एक उदाहरण होय. ही गोष्ट अर्थात शामादयाशीं लढाई होण्याचे पूर्वी साक्षी होती.

आणिलें " शाहू महाराज यांनी बंदोबस्त करून प्रांत सोडविले. कर्नाटक व हिंदुस्थान व मालवा सोडविले. स्वळें, किल्ले, मुळुख, फौज दौलत स्थापनाकडे जमलें. यांत राज्यांत आपणांस निमे भाग यावा येविशीं बोललें असतां राज्यांत वांटणी देणें चाल नाहीं, तुम्हांस लागेल तो खर्च माफक नेमणूक घ्यावी, म्हणतात. त्यांचे पदरीं माणसेंही पराक्रमी जाहली. दैवही विचित्र आहे. थोडें भाषण मोठें राजकारण व पराक्रम करून दाखवावा तरि राज्यविभाग देतील. " ऐसें चित्तांत आणून मनसबा केला जे, " जाधवराव सेनापति महाराजांशीं विरुद्ध होऊन मोंगलाईत गेले. आपणांकडे आले परंतु ते समयी अंगिकार न केल. त्यापाशीं राजकारण करून, ते आपलेसे करून घेऊन, मसलत करून राज्याचा विभाग करून घ्यावा. " म्हणून राजकारणास विठ्ठल त्रिंबक खासनीस तिकडे राहिले होते, त्यांचे पुतणे नीळकंठ प्रभु महाडकर यांस प्रधानपद दिल्लें होतें, त्यांचे भाऊ केशवराव पाठवून जाधवराव यांचे हातें झेलणें लाविलें. तेव्हां नबाब यांस अवश्यक पडलें. औरंगजेब येऊन मुळुक सोडविल्लो तो परतोन गेला. तह जाला. सनदा फर्मान करून आणिले त्याप्रमाणें चालकावें ते हिंदुस्थान प्रांत सोडवीत चालले. मसलत करणें. पादशाही [मध्येंही] बखेडा जाला. अनायासें घरफूट होऊन राजकारण आलें तें उभें करून मसलत करावी. ऐसें सिद्ध करून जाधवराव यांस ही मसलत करणें अवश्यक यावरून " संभाजी राजे यांणी जी मराठी फौज व सरदार जमले तितके अनुकूल करून घेऊन यावें. इकडून आम्ही फौज सामान पोखत करून निघतो. आणि फौजेस खर्च पाहिजे तो तुमचा राज्याचा वांटा सिद्ध होईल तें पर्यंत आम्ही दरमहा चालवितो. आणि तुम्हीं किल्ले, कोट, ठाणीं व सरदार मुरसदी यांचीं राखणें व भेद होतील तितके करून निघून यावें. " ऐसें राजकारण सिद्ध करून आले. यावरून संभाजी राजे यांणी कांहीं फौज जमाव केला. रामचंद्र अमात्य वगैरे घेऊन निघोन गेले. तिकडून नबाब पुढें येऊन भेटी होऊन हे ती फौज एकत्र जाले.

संभाजी राजे विपरीत बुद्धि करून हें राज्य देशब्राह्मणांचें, त्यांत श्रीसांव व श्रीभवानीची रुपा, यवन लोकांचा नाश करून राज्य वाडिलांनीं स्थापिलें व आम्हीही तेंच करितो, यांत आपण यवनांचे आश्रयास जाऊन राज्यास अपाय करूं इच्छितो, हें शोवटास कसे नाईल, हा विचार करित नाहींत. त्यापशीं आपणांस ही मसलत करणें प्राप्त जाली. म्हणोन वर्तमान समजल्यावरून विचार करून सर्व प्रधान व फौज यांस तयारी करून येण्याविशीं पत्रे पाठवून तयारी

८०. यां कळवाच्या आश्रयासून तो येथपर्यंत लिहिलेला मजकूर बखेडापुरीं सात नाहीं.

८८. बखेडापुरी मजकूर असा त्याचें नांव देत नाहीं. हा अमात्य रामचंद्रपंताचा पुत्र असावा.

करविली. नबाब यांणी तोफखाना व जंगी^{८९} सामान गारदी वगैरे मजबूद करून जाधवराव वगैरे सरदार मनसबदार व संभाजी राजे फौज सुद्धा कूच करून पुढे चालून आले. महाराजांनी सर्व प्रधान बोलावून विचार केला जे, "संभाजी राजे यांणी मनांत दुर्बुद्धि धरिली आहे. हे राज्य श्रीचे रूपेचे. थोरले महाराज यांजपासोन आजपर्यंत साध्य करण्यास कोण प्रयास लागले ? " म्हणोन त्यांस पत्रे लिहिलीं जे, " हे राज्य श्रीचे. यवन लोकांचे आश्रयास जाऊन त्यांचा आश्रय केला त्यास जय कसा येईल ? तुम्हांस राज्यलोभ बहुत होता तरि आम्हांस सांगोन पाठवावयाचे होतें. आम्हांपार्शी सेवक लोक दिगांत प्रताप करावे ऐसे आहेत. यांतील तुमचे बराबर एकास देऊन एकाचे राज्य साधून दिल्लें असतें. किंवा पूर्वी महाराजांनी साध्य केलें त्यांतून तुम्हीं साध्य करून आम्हांस पराक्रम करून दाखवावा होता. किंवा आम्हीं तें राज्य यवनांनी घेतलें तें पुन्हा सोडवितों, [तेव्हां] तुम्हांसही पाखेरीज यांतील सोडवून दिल्लें असतें. आम्हीं सोडविलें यांत मागावे, व राज्याचा विभाग करावा दाना म्हणावे हें कोठें नीत आहे ? पूर्वीही कोठें जालें नाहीं. हे कोण बुद्धि केली ? कैलासवासी राजाराम साहेब यांणी औरंगजेब मोठे बलाढ्य शत्रु दोन लक्ष फौज व दोन लक्ष पायदळासुद्धा येऊन संभाजी राजे यांचे अव्यवस्थेमुळे राज्यहरण केलें, सर्व फौज बुडाली, ऐसे समयांत कोणते प्रकारें चंदीकडे आम्हांस टाकून जाण्याचा समय प्राप्त जाला [तेव्हां] तसें करून चंदीस जाऊन पावले. तेथे फौज व सुभे जमवून दौलत जमविली. आणि तेथून रात्रंदिवस शत्रूशीं लढाया देऊन फौज त्यांची बुडवून राज्याचा भाग अम्मल नेला. पुन्हा तेथें प्रसंग पडला असतां देशी येऊन लढाया जातीनें देऊन त्यांची मोठी स्थळें औरंगाबाद [वगैरे] जाऊन लुटलीं. ऐशी ख्यात केली. आम्ही नजरबंदीत होतो. त्यांचे पोटी ते समर्थी आपणच राज्याभिषेक करून राज्य करणें, सिंहासन करणें, असतें तरि त्यांचे हातीं काय न होतें ? आमचे ठायीं कसें लक्ष ठेविलें, हें तुम्ही जाणत असोन हा विचार केला. बरें, असो. जाली ती गोष्ट बरीच जाहली. याउपरि तरि यवनाचा आश्रय करावा हें विहित नव्हे ऐसें मनांत आणोन हरप्रकारें भिषावे. तुम्हांस दौलत पाहिजे ती आम्ही नवीन सिद्ध करून देऊं अगर यांत खर्चास नेमणूक अधिक करून मार्गीवी. राज्याचा वांटा म्हणणें हें घुरण्यांतरीही जाहलें नाहीं. हे बुद्धि धरूं नये. " ऐशीं पत्रे व सांगोन पाठविलें कीं, " सेनापति

८९. जंगी-लढाऊ, युद्धसंबंधी हल्ले ह्या शब्दाचा अर्थ अगदीं भिन्न झाला आहे.

९०. याजपुढें कोल्हापूर प्रतांत मजकूर निरालाच आहे तो " अगर ह्या दौलतींतच विभाग कसा कसावा हें तुमचे आमचे विचारें

बोलून घेऊं. तुम्ही व आम्ही राज्याचे मालक, घरगुती कामास यवनांचा आश्रय करूं नये. वडिलांनीं केलें त्याप्रमाणें तुम्ही आम्ही यवनांचा परामय एक विचारें करून राज्य साधून वडिलांचा नेम सिद्धीस आणा. "

सेवक लोक असोन, लढाई करून, हरामखोरी करून, महाराष्ट्र राज्य व धर्म सोडून यवनास शरण गेले. तेही मोठे कुळीचे रामदेवराव जाधवराव यांचा वंश. परंतु [त्याणीं] धर्म सोडिला. त्यांची अनकूलता करून सेवक लोकांस व यवनास शरण जाणे हे फार वाईट. ” म्हणून बहुता रीतीने सांगून पाठविले असतां ते गोष्ट त्यांचे चित्ती काहींच आली नाही. आणि केले मनसुब्याचे अभिमानास पडून, निजाम डल्मुलुक यांनीही प्रतिनिधीचे विद्यमाने बोलणे ठरून तह जाला असतां लागलेच बिघाड करणे हा विचार न करितां, ते व हे मिळोन चालून पुढे आले.

त्यासमयी महाराजांनीं सर्व सरदार प्रधान पंत व प्रतिनिधि व सेनापति व सरलष्कर व सेनासाहेब सुभा, फतेसिंग बाबा भोसले व पवार विश्वासराव वगैरे दरखदार चिटणीस, पोतनीस जमा करून विचार केला जे, “ निजाम डल्मुलुक यांनीं तह केला [असतां] व पादशाही तह जाला असतां, आमचे गृहच्छिद्र हातीं घेऊन [त्यांनीं] मसलत आरंभिली. जाधवराव निमकहराम होऊन मसलतीत मिळोन राज्याचा विभाग पुराणांतरीही नाही तो करावा [म्हणतात.] पाहिजे ते बेजमी करून घ्यावी म्हण्टेले असतां ऐकत नाही. अशी संभाजी राजे यांस दुर्बुद्धि निर्माण जाहली. याचा विचार कसा करावा ? जातीने जाऊन नबाब यांशी लढाई देण्याची ऐसा आमचा मनोदय जाला आहे. तुम्ही सर्वांनीं फौजेची तयारी करून निघावे. ” ऐशी आज्ञा केली. ते समयी अष्ट प्रधान व सरदार यांनीं विनंति केली कीं, “ आम्ही सारे सेवक लोक असतां महाराजांनींच असे मसलतीस खांसा निघावे, ऐशी कांहीं मातबर मसलत हे नाही. खांसा पादशाहा दिल्लीहून चालून आला असतांही स्वामींस निघणे नलगे. ऐशी उमेद आम्ही सेवक ठेवितों. मग या मसलतीस विचार काय आहे ? पादशाहीतील एक सुभेदार नबाब चालून येतात त्यांत संभाजी राजे जाऊन मिळाले म्हणोन मोठी गोष्ट सिद्ध केली नाही. आपणांस निघणे तरि दिल्लीची पादशाही घेणे, आणि दुसरे खंडाचे राज्य घेणे, असे असल्यास निघावे ऐसे मनांत आणिले तरि असो. या कार्यास एका सेवकास आज्ञा करावी. ज्यास आज्ञा होईल तो एकजण हे कार्य करून येईल. ” ऐसे बोलले. हे सर्वांची उमेद व पराक्रम ऐकून महाराज बहुत संतोषी जाहले. आणि बाजीराव प्रधान व सेनापति व सरलष्कर, सेनासाहेबसुभा व हुजरांत फौजेचे सरदार यांस “ सर्वांनीं तयारी करून निघावे ” [ऐशी] आज्ञा जाहली. मोगलाई लढाई म्हणोन तोफखाना तयार करवून आंगरे यांस आज्ञा करवून दारू गोळा त्यांनीं

११. बाबुरल “पाहिजे तसें करून घ्यावे म्हण्टेले असतां.” कोल्हापूर प्रतीत आहे.

१२. आंगरे यांस सांगण्याचे कारण

असें कीं, त्यांस दोरीवाले यांच्या जाहजांत विलायती दारूगोळा पुष्कळ सांपडे.

पुरवावा ऐसें केलें. पायदळ बराबर दिल्लें. सर्वांनीं एकमतें चालून बाजीराव प्रधान यांचे मसलतीनें चालावें सांगितलें.

बाजीराव प्रधान व सरदार निघोन मोंगलांचे मोकाबल्यास पुढें गेले. आणि विचार केला जे, “तूर्तच लढाई देऊं नये. माणूस व दारूगोळा खराब करूं नये. भोंवतें हिंदून गोषमाल देऊन त्यांचा मुलूख मारून धुंदी करावी. रसद बंद करावी. घेरून धरून जेर करून जागां जागां घालवून लढाई द्यावी.” ऐसा विचार करून भोंवतालीं मुलूख मारून व जाळून फौजा केला. रसद, दाणा, गळ्या येणार त्या वाटा रोखून धरून मारूं लागले. मोंगलाचे लष्करांत महागाई पडली. मोठी मजल करणें राहिलें. मोठी मजल केली असतां भोंवत्या सडे फौजेच्या टोळ्या करून चोहोंकडून घालवूं लागले. बुणगे मारावे, कहीकबाड मारावे, ऐसें करूं लागले. तेव्हां कोणीकडून कोणते समयी येतील, घालवितील हा विचार पडला. याजमुळें दोन कोसांची मजल करूं लागले. नबाब यांणीं राजे व जाधवराव यांस बोलावून विचार केला जे, “मराठी फौज लढाई न देतां, मोड जाला तरि त्याचा हिसाब न धरितां, फिरोन पळोन जाऊन येऊन लढाई देतात. मुलूख मारून रसद बंद केली. घाबरें केलें. राजे तुम्ही व जाधवराव म्हणजे फौज, तुम्ही त्यांच्यामार्गे लागवें, लढाई द्यावी, तें तुम्ही करीत नाहीं. तुम्ही उभयतां त्यांप्रमाणें आपले फौजेच्या टोळ्या करून त्यांचे मुलकांत बैसावें, मुलूख मारावा, लढाई देऊन ठाणीं घ्यावीं, हें करीत नाहीं. तुमचे भ-रंवाशियावर, तुम्हीही मराठे, त्यांजप्रमाणें धुंदी कराल, म्हणून मसलत केली. [त्यां-शीं] विघाड केला. त्यास याउपरि तरि याप्रमाणें करून त्यांस घाबरें करावें. लष्करास रसद आणून पावती करावी,” बोललें. तेव्हां जाधवराव यांणीं उत्तर केलें जे, “आम्हांपाशीं लोक बहुतकरून मोंगल आहेत. याजमुळें धांवणी होत नाहीं.” राजे यांणीं उत्तर केलें जे “आम्हांकडील फौज बाहेर रवाना करावी तरि जमात भारी नाहीं. आणि आम्हांस कांहीं एकांती बोलवयाचें आहे.” म्हणून सर्व लोक आपले कारभारी सुद्धां लावून देऊन नबाबापाशीं बोलले जे, “आम्हांकडील दरमहाचा ऐवज देणें तो कारभारी यांजपाशीं देऊं नये. आम्हांपाशींच पाठवीत जावा.” तें ऐकोन बरे म्हणोन सांगोन तबक आणवून निरोप दिल्ला. आणि नबाबांनीं विचार केला जे, “याउपरि पुढें चालून जाणें ठीक नाहीं. फौज गोंरद होईल.” म्हणोन कूच करून मार्गे

११. गोषमाल=कान पिळणें, बाजूनें हल्ला करून निघून जाणें ?

१२. रसद=द्रव्याचा व धान्याचा पुरवठा.

* घालविणें=घाला घालणें.

१५. ‘तजाल’ ? चिटणीस प्रत.

१६. कहीकबाड=दाणा वेंरण पुरवि-णाऱ्या टोळ्या व त्यांणीं आणिलेलें सामान.

१७. गारद=नष्ट, नाशनाट.

सरले आणि मनांत आणिले कीं, “ प्रधान पंदाचे अधिकारी व कारभारी ज्यांनीं इतकी मसलत उभी करून राजकारण केले त्यांचा विश्वास नाही. मसलतीचें बोलणें एकीकडे राहिलें. दरमहाचा ऐवज खासगीस नेऊन लोकांस न देतां खजीना करावयाची इच्छा धरिली. शिपाईगिरी व मसलत कंजाखी करणें हें काहींएक दौलतीचें चिन्हच नाही. राजाराम यांचे बेटे, त्यांसारखे असतील, ऐसे आमचे मनांत. ते हे ऐसे कोता अंदेशाचे आहेत. बरे मोठी पदरी माणसे मनसबदार व सरदार मोठे कजाखीचे तेही नाहींत. येते समयी चार लोक नवान जमाव करून तेही राज्य कसे करावें, त्यांजपासोन काम कसे घ्यावें, हें काहींच नाहीं. यांचे भरंवशियावर इतकी मोठी मसलत आम्ही करून शाहू राजे यांशीं बिघाड केला, ही गोष्ट आम्ही बहुत वाईट केली. ” म्हणोन नवाबाची हिंमत निघोन गेली. आणि मसलत तरि केली याचा परिणाम दिसत नाही म्हणून बहुत विचारांत पडले. या संघांत जाधवरावास बुद्धि आठवली जे नाटकशाळेचे पोटी पुत्र जाला होता, त्याजवर बहुत प्रीति [होती.] त्यास राजे यांनीं ताटांत घेऊन गोतपत करून मराठे यांच्या सोडरिका कराव्या ऐसा मनांत निश्चय करून राजाशीं बोलणें लाविलें. तेव्हां त्यांनीं “ ही गोष्ट साफ घडावयाची नाही ” म्हणोन सांगितलें. तेव्हां “ आम्ही राजकारण करून नवाबाचा स्नेह करून देऊन दौलतीचा वांटा देववावा ऐसें केले असतां तुम्ही आग्रह करितां हे ठीक नाही, ” म्हणोन आग्रहास पडले. यांसही “ हे गोष्ट करावयाची नाही ” म्हणून आग्रहास येणें प्राप्त होऊन विरुद्ध वाढलें. बाजीराव व फौज यांनीं लष्करांतोन बाहेर माणूस पडले किंवा कही निघाली म्हणजे मारावी, दाणापाणी [यांची] बंदी बहुत करावी, आघाडी पिछाडी मारावी, हत्ती घोडे शिपाई लोक पाडाव करून न्यावे, ऐसें करूं लागले. याजमुळे एक दिवस मोठी मजल करावी ऐसा विचार करून मागे पुढें फौज तोफा वगैरे तयारी करून [नवाब] निघाले. तेव्हां यांनीं फौजेच्या टोळ्या करून घेऊन चालले. आणि आघाडी मारिली. कधी कधी लोक शिरोन बुणगे हत्ती घोडे पाडाव करून नेऊं लागले. पाणी नाही ऐशी जागा पाहून चहूंकडून बहुत लगट करून पिछाडी मारिली. नवाब [यांनीं] पुढें चालणें अवघड पाहून तोफा चहूंकडे ठेवून मारगिरी केली असतां लांबून उभे राहून दौड करूं लागले. पुढें चालणें घडेना. तेथें मुक्काम करून रहावे तरि पाणी नाही. ऐसे बहुत घाबरे जाहले आणि विचार केला जे, “ ये समयी आपली कुलशाई बुडवून मारद करितात. ” याजवरून

१८. हे संभाजीचे पेशवे निळकंठ प्रभू महाडकर.

१९. कजाखी=भांडाभांडी, आडून पडून लढाई.

१००. हा संभाजीचे उणेपणाचा मजकूर कोल्हापूर व इंदूर प्रतीत नाहीत.

१. शाही=अमल, राज्य.

२. मारद=मृत.

वकील पाठविले आणि सांगून पाठविले जे, “ जाली गोष्ट बरी जाली. लढाई तहकूब करावी. तुम्ही आपली फौज एक बाजूस करून आम्हांस पाण्याचे सुमारे जाऊन मुक्काम करू द्यावा. तुम्हीही भोंवती आपली फौज ठेवून मुक्काम करावा. आणि तहाचे बोलणे करावे.” याजवरून प्रधान व सरदार यांणी एक विचार करून सांगून पाठविले जे, “ तहाचे बोलणे असल्यास तुम्हांकडील एक दोन मातबर माणूस कारभारी आम्हांपाशी पाठवून द्यावे, म्हणजे तुम्हांसही पाणी वाट देऊन मुक्काम करवितो व आम्ही करितो. ” याजवरून त्यांणी मातबर असाम्या पाठविल्या. नंतर मुक्कामास पाणी जागा नेमून दिली. नबाब जाऊन उतरले त्यांस घेऊन मार्गे पुढे आपली फौज उतरविली. आणि प्रथम मुद्दा घातला जे, “ संभाजी राजे महाराजांचे बंधु आपणापाशी आले, ते धनीच आहेत, त्यांस आपण [आम्हांकडे] रवाना करावे. त्यांणी आपले फौजेत घेऊन राहवे. नंतर सर्व बोलणी चालतील. त्यांचे मतलब असतील ते लेहून पाठवावे. त्यांचेविशीं विनंति आम्ही महाराजांपाशी करून वाजवी असतील ते करून देऊं. दुसरे स्वराज्याचा अंमल तुमचे तालुकदार सुरळीत कोठे कोठे देत नाहीत. तो राहिलेला आमचा फडशा करून देऊन पुढे सुरळीत चालावे. तिसरे, आम्ही मुलूक व ठाणी आमची अंमल नीट चालण्याकरितां मागूं तीं दरोबस्त द्यावी. कांहीं महाल द्यावे. ” ऐसे सांगोन पाठविले. ते सर्व मतलब नबाबांनीं मान्य केले. आणि “ संभाजी राजे मात्र तुमचे हातीं देऊन घालवावे हे गोष्ट मोठेपणाचे ईजतीत लायक दिसत नाही. हे दौलत व ते कांहीं दोन नाहीत. यास्तव आम्ही आपणाकडील कांहीं लोक बराबर देऊन त्यांचे सरंजामसुद्धां पनाळियास पोहोचवून देतो. त्यांस वाटेस कांहीं एक उपद्रव न करितां तेथें गेलियावरि तुम्ही व ते घराऊ मजकूर पाहिजे तसा करावा. ” असे सांगून पाठविले. ते यांणी मान्य केले. आणि बरकड मतलब करार जाले त्याचा तहनामा ठरविला. राजे यांस रवाना करून दिले. संभाजी राजे यांस त्या समयीं बहुत वाईट वाटून पश्चात्ताप जाला जे “ आपण यवनाचे घरी गेलों. जाधवराव यांचे बुद्धीस लागलों. त्यांणी जातीस बट्टा लावण्याचे योजिले. जाली गोष्ट दैवानरूप जाली. याउपरि कोणताही विचार महाराजांचे विरुद्धतेचा न करितां महाराजांची आज्ञा मान्य करून सख्य करून राहावे हाच उत्तम परिणाम आहे. ” ऐसा विचार करून निघोन गेले. नबाबांनीं प्रधान व सर्व सरदार यांस वस्त्रे जवाहीर मेजवानी पाठविली. महाराजांस पोषाख, जवाहीर, हत्ती, घोडे पाठविले ते घेऊन यांणीही नबाबास पोषाख

१. इजत=प्रतिष्ठा, अबरू.

२. हा पश्चात्तापाचा मजकूर कोल्हापूर | व इंदूर प्रतीत नाही.

जवाहीर, हत्ती, घोडे पाठविले. आणि कूच करून जाण्यास मार्ग देऊन कूच करविला. याप्रमाणे यश संपादून महाराजांचे सरदार व फौज निघोन आले. महाराज सोमोरे जाऊन बहुत सन्मान करून, सर्वांचा समाचार घेऊन, गौरव केला. वस्त्रे, जवाहीर, वस्त्रे ज्यांनीं कामें केलीं त्याप्रमाणे [त्यांस] दिलीं.

उदाजी चव्हाण अथणी प्रांतांत होते. ते शिरवळचे ठाणियांत राहून चव्हाण चौयाई म्हणोन पुंडपणा करीत असतां कोणी एके दिवशीं महाराज अंबेरीचे कुरणांत शिकारीस गेले होते, त्या सुमारे उदाजी चव्हाण स्वारीस आले आहेत असे कळलें. यावरून महाराजांपाशींही फौज हजार पांचशें होती, त्यांनीं सांगितलें जे, “ आम्हांस आज्ञा करावी म्हणजे जाऊन धरून आणितो ” तेव्हां महाराज बोलले जे, “ ते कांहीं आम्हांवर मसलतीस आले नाहींत. आम्हीही त्यांजवर मसलतीस निघालों नाहीं. ते आपली खंडणी ध्यावयासि आले ते जवळ अकस्मात् पावले. येथें धरून पुरुषार्थ कोणता जाला ? ” [असे] म्हणून कारकून पाठविला जे, “ तुम्हीं कांहीं एक संशय न धरितां शिकारीस यावे. तुम्हीं आम्हीं मिळोन शिकार खेळून नंतर पुन्हा मागती जावे. नंतर पाहिजे तशी मसलत करावी. ” म्हणून हातांतील मुक्का आंगठी व कारकून हुजरे पाठविले. ते शें दोनशें स्वारांनिशीं होते ते सडे दहा वीस स्वारांनिशीं आले. शिकार जाली. नंतर त्यांस वस्त्रे पोशाख देऊन विडे देऊन निरोप दिला.

कोणे एके दिवशीं मोठे पहाटेस निघोन महाराज शिकारीस गेले. जातीनें हातींची काठी घेऊन पालखी व लोक लांब ठेवून झाडांत पाखरे धरावयास लागले तों दोन जामग्या झाडाचे आड दृष्टीस पडल्या. तेव्हां पुढें होऊन तुम्ही कोण आहां [असे बोलून] हांक मारिली. तों ते गळित जाहले. आणि पुढें होऊन मुजरे केले. आणि सांगितलें जे, “ आम्ही मोरेकरी आहों. ” तें “ कां मारिलें नाहीं ? ” विचारिलें. ते बोलले “ महाराजांस पाहतांच आमचे हातपाय गळाले, हिंमत जाली नाहीं. ” “ कोणीकडील आहां ? ” बोलले. ते “ पलीकडील पन्हाळ्याकडील आहों ” बोलले. ते समयी महाराज बोलले जे, “ जालें तें बरें जाहलें. तुम्ही सांपडलां तरि कारभारी व श्रीपतराव मारून टाकतील. बंदुका ठेवा आणि निघोन जा. ” असे सांगितलें. तेव्हां बंदुका ठेवून निघोन गेले. यानंतर लोकांस हांक मारून बंदुका स्वारीत घेऊन आले. वर्तमान सर्वास

५. हा चव्हाण मोठा पुंड होता. तो आपणास कोल्हापूरकरांचा आश्रित म्हणवीत असे, तथापि त्यांसही तो जुमानित नसे. तो भोंवतालच्या प्रांतांतून ‘ चव्हाण चौयाई ’ नांवाचा आपणच एक निराळा कर घेई.

६. पुढें ‘ अजातशत्रु ’ (धर्मराज)

असें शाहूस म्हटलें आहे तें किती योग्य आहे !

७. जामग्या. जामगी=पेटेलळा तोडा (बंदुकीचा).

८. ‘ पन्हाळ्याकडील ’ हे शब्द कोल्हापूर व इंदूर प्रतीत नाहींत.

सांगितले. याप्रमाणे अजातशत्रु महाराज !! शत्रूसही घाताची इच्छा होऊ नये ऐसें जाले.

[पुढे] उदाजी चव्हाण पुंडपणा करितात म्हणोन त्यांजवर श्रीपतराव प्रतिनिधि फौज सामान देऊन खाना केले. ते चालून गेले ते समयी संभाजी राजे आणखी वीरश्रीस येऊन सामान घेऊन त्यांचे कुमकेस आले. तेव्हां लढाई जाली. चव्हाण व राजे यांचा मोड जाला. सडे उभयतां पळून गेले. कबिले बुणगे लुटले गेले. डेरे होते त्यांत आईसाहेब व राजसबाई साहेब व संभाजी महाराजांचे कबिले सर्व सांपडले. फौज बुणगे लुटले. सरकारी लवाजिम्प्याचा बंदोबस्त प्रतिनिधींनीं राखिला. आणि “ आपण धणीच आहां, महाराजांचे भेटीस चलोवे ” म्हणून यश संपादन घेऊन सातारां आले. महाराजांस कळतांच पुढे सामोरे जाऊन, “ या योगे तरि उभयतां मातोश्री यांच्या सर्वांच्या भेटी जाहल्या, ” म्हणून बहुत सत्कार केला. वस्त्रे अळंकार देऊन मेजवानी केली. “ जावयाची मजी असेल तरि निघोन जावे ” सांगितले. ते समयी ताराबाई साहेब हीं “ कोठेही कैदेत राहणें त्यास ते व तुम्ही मजला सारखेच आहां. तुम्हापाशींच राहतों, ” बोलली. त्यांस लवाजिमा खर्च नेमून करून देऊन सातारा किछवावरील वाडा नीट करून तेथें ठेविली. आपले तर्फेनें कारभारी यादव गोपाळ करून दिव्हे. आपणाकडील विश्वासू ठेविले. वरकड सर्वास बहुमान कारकून व चाकरीचे लोक सुद्धां सनगें व खर्चास देऊन कांहीं पागा व फौज बराबर देऊन संभाजी राजे यांजकडे पावतीं करून दिली. शके १६५१.

[इकडे] कान्होजी आंगरे वारले. त्यांस पुत्र सखोजी आंगरे व संभाजी आंगरे दोन खांसे बायकांचे होते व दुसऱ्या बायका नाटकशाळा यांस एकीस तुळाजी आंगरे व एकीस येसाजी आंगरे व एकीस मानाजी आंगरे असे तीन होते. एकूण पांच. त्यांत सखोजी आंगरे यास सरखेल पदाची वस्त्रे व सुभ्याच्या सनदा पाठविल्या. शके १६५०. ते थोडेकच दिवसांत वारले. शके १६५१. नंतर संभाजी आंगरे यांस वस्त्रे पदाचीं [दिली] व सुभा सांगितला. ते विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, येथें राहून कुलाब्याचा सुभा येसाजी आंगरे यांस सांगोन पाठविला. व नामजाद मानाजी आंगरे सरदार पाठविले. तेथें उभयतांचे बनेना. तेव्हां मानाजी आंगरे रेवदंडा किल्ला फिरंगी याजकडे होता तेथें निघोन गेले.

हिंंगणी घेरडीकर परसोजी भोंसले हे महाराजांचे घेराण्यांतील,

५. अजातशत्रु-हें विशेषण धर्मराज यांचे मात्र लाविलेलें आढळतें.

१०. आईसाहेब=ताराबाई.

११. ‘ व एकीस ’ हे शब्द छिटणीस

प्रतीत नाहीत त्यावरून येसाजी व मानाजी हे एकाच आईचे असैं होईल.

१२. ह्या म्हणण्यास ग्रांटवफ यात्रें मत अनुकूल नाही.

सेनासाहेबसुभा यांस होता, ते वारले. त्यांचे पुत्र कान्होजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा पदाची वस्त्रे दिव्हीं. परसोजी भोंसले यांस आणखी दोन बंधु होते. दुसरे बापूजी भोंसले. तिसरे साबाजी भोंसले यांस संतान नाही. त्यांस दत्त पुत्र बापूजी भोंसले यांचे पुत्र संताजी भोंसले दिव्हे होते. ते दिव्हीस बाळाजी विश्वनाथ यांजबराबर गेले. तेथे लंडाईत पडले. साबाजी भोंसले याची स्त्री रामाऊबाई सातारां होती. बापूजी भोंसले यांस वडील स्त्रीस पुत्र परंतु धाकटे जाले राणोजी भोंसले व संताजी भोंसले. धाकटीस बिंबाजी भोंसले परंतु वडील आधी जाले. त्यांस रघोजी भोंसले. कान्होजी भोंसले यांणी आज्ञा उल्लंघन केली म्हणून यांस पाठवून आणवून कैदेत ठेविले. आणि रघोजी भोंसले कर्ते, शहाणे, कारभार करीत होते त्यांस सेनासाहेब सुभा पेंद दिले.

खंडो बल्लाळ चिटणीस शरीरी पीडा होऊन वारले. शके १६४८ पराभवनामसंवत्सरे आश्विन शुद्ध ५ पंचमी. त्यांस पुत्र चार. वडील जीवाजी खंडेराव, दुसरे बापूजी खंडेराव, तिसरे गोविंद खंडेराव व चवथे सापन, धाकटे स्त्रीचे बहिरव खंडेराव ऐसे होते. जीवाजी खंडेराव यांस चिटणिशीची वस्त्रे द्यावी. ते समयी मंत्रीचे विद्यमाने नजर लाख पन्नास हजार रुपये घेऊन चिटणिशी सांगावी [अशी] बोलणी एक दोन बोलले. महाराजांनी बरे जा-मदारखाना निशा येऊं द्या [असे म्हणून] सांगून आणविली. आणि कचेरीस प्रतिनिधि व सर्व बोलावून “ पूर्वी थोरले महाराजांनी वडिलांनी शफत पत्रे दिली. स्वामीचे वंशांनी घालमेल करूं नये. याची तोड कशी करावी ? विचारितां सर्व उगेच राहिले. प्रतिनिधि “ यास तोड कोण काढणार आहे ? ” बोलले. थोरले जीवाजी खंडेराव यास आणून वस्त्रे बहुमान कलमदान याप्रमाणे देऊन चिटणिशी चालविली.

संभाजी राजे मोंगलाईत गेले. तिकडे जाऊन कांहीं एक मनाजोगें जालें नाही. जाधवराव यांनी नेऊन नाटकशाळेचे पुत्रांस ताटांत घेण्याचा आग्रह करून वांकडे वागूं लागले. नबाबाची मसलत फसली. त्यांनी हातीं न देतां

१३. ग्रॉटडफ म्हणतात हा परसोजीचा दासपुत्र होता.

१४. ‘ सोमाजी ’ असें येथेंच चिटणीस प्रतीत आहे तें नजर चुकीनें पडलें असावें.

१५. परसोजी बापूजी व साबाजी हे बंधु. परसोजीचा कान्होजी. बापूजीस धाकटे स्त्रीचा बिंबाजी आधी झाला व थोरले स्त्रीचे राणोजी व संताजी पाठीमागून झाले. बिंबाजीचा रघोजी. कान्होजीस प्रथमतः पुत्र असल्यामुळे त्याचें प्रेम त्याच्या चुलत

भावाचा मुलगा जो रघोजी याजवर बसलें होतें. पुढें कान्होजीस मुलगा झाल्यावर रघोजी साताऱ्यास आला. तेथें तो शाहू-बरोबर शिकारीस जात असे व पारधीच्या वेळीं त्यानें एकदां एका वाघास मारून शाहूचा प्राणही वांचविला होता. नागपूर-कर भोंसल्यांचे कागदपत्र लेख १ पहा.

१६. कोल्हापूर प्रतीत वरील मिति दिली नाही. शक मात्र आहे.

पन्हाळ्यास पावते केले. ऐसे सर्व प्रकारें मसलत सिद्धीस न गेली. पुढें आलि-
यावरि चव्हाण यांचे कुमकेस जाणें पडलें. तेथेही मोड होऊन कुटुंब सर्व ति-
कडे नेलें तें लावून दिलें. शाहू महाराज यांचे दैव विचित्र व पराक्रमी सेवक
लोक व फौज पराक्रमी जे इच्छिलें तें कार्य सिद्धीस नेतात. वडील तत्काचे
खावंद अधिकारीच आहेत. आपण द्वेषभाव धरिल्यास सिद्धीस जात नाहीं.
यास्तव [तो] सोडून सख्य करावें हाच उत्तम पक्ष आहे. ऐसे बहुत प्रकारें
खिन्नता चित्तांत आली. व मातोश्री जीजाबाईसाहेब यांणीही बहुत प्रकारें सांगि-
तलें जे, “महाराजांकडे वकील पाठवून तह सख्य करावें.” यावरून बाबाजी
प्रभु पारसनीस, चिटको प्रभु चिटणीस यांजकडील तेथें होते. उभयतां वकि-
लीस महाराजांकडे पाठविले जे, “आम्हांस खर्चीस मुलुख नेमून पन्हाळा
वगैरे प्रांत व त्यांतील स्थळे किल्ले निर्वेध चालवावे. स्वारी शिकारी करण्यास
काहीं खंडणीचा प्रांत नेमून द्यावा. याउपरि आम्हांस विरुद्ध काहींएक न क-
रितां महाराज आज्ञा करतील त्याप्रमाणें चालण्याचें.” याप्रमाणें ठरावांत पक्षेप-
णीं आणिलें. तेव्हां महाराजांनीं, “तुम्ही बंधुच आहां. तुमची आमची भेट
व्हावी. नंतर सर्व मजकूर तुमचे मनोदय तसे करून दिले जातील ” सांगितलें.
परंतु सफाई भेटी जाहलिया वांचून येणेंही न होय. यावरून “आम्ही त्या प्रां-
तालगत येतो तुम्हीं तिकडून यावे. तुम्हांस बोलण्यास व विश्वासास आणावयास
पुढें मातबर सरदार रवाना करितों ” सांगितलें. त्यांनींही मान्य केलें. महाराज
स्वारी तयार होऊन उंब्रजेनजीक जाऊन राहिले. आणि मातबर सरदार प्रति-
निधि, नारो राम मंत्री, अंबाजीपंत पुरंदरे प्रधान यांचे मुतालिक व कृष्णा-
जी दाभाडे व निंबाळकर व पांढरे ऐसे सरदार पाठविले. ते पन्हाळ्यास
फौजसुद्धां गेले. ते जाऊन महाराजांस भेटले. त्यांस महाराज सामोरे येऊन
सर्वांनीं नजरा केल्या. त्यांस यथापद्धती चादरा घातल्या. सरदार किल्ल्याखालीं
येऊन आपले डेऱ्यास उतरले. संभाजी राजेही खाली येऊन उतरले. तेथून पुढें वा-
टारावर आले. तेथून श्रीपतराव सरदार पुढें उंब्रजेस येऊन सफाईचीं बोलणीं
समजाविलीं. आणि कराडानजीक जखणवाडीचे मैदानांत भेटीचा नक्षा ठर-
विला. महाराज [यांचा] कूच होऊन कराडावर श्रीकृष्णेतीरीं डेरे होऊन मुक्काम
करविला. आणि तेही तिकडून कूच करून दक्षिण तीरीं डेरे मुक्काम करवून वाडीचे
मैदानांत दोहींकडील स्वाऱ्या सोऱ्याच्या अंबारींत बसोन सर्व मातबर सरदार सर-
काराकडून यांच्या अंबाऱ्या मागे, मध्ये दुतर्फा कोरबंदीस लोक या लष्करचे त्या
लष्करचे एकसाहा उभे राहिले. त्यांचे मुजरे घेत मध्ये बिछायत केली होती तेथ-
पर्यंत जवळ जाऊन संभाजीराजे अंबारींतून उतरोन घोड्यावर स्वार झाले.

महाराजही उत्तरोन घोड्यावर स्वार होऊन विछायतीपाशीं उतरोन भेटी झाल्या. संभाजीराजे याणीं पायांवर मस्तक ठेविला. महाराजांनीं उठवोन आलिंगन दिल्लें. उभयतांही बहुत दिवसांच्या भेटी श्रीकृष्णा-सांनिध्ये होऊन बहुत आनंद जाहला. ते समयीं सुवर्णपुष्पें व रौप्यपुष्पें यांची वृष्टि केली. शहाजांनै व नानाप्रकारचीं बायें वाजलीं व तोफांची सरबत्ती करविली. आणि महाराज यांणीं संभाजीराजे यांस हातीं धरून आपले अंबारीपाशीं येऊन उभयतां एके अंबारींत बसोन स्वारी दक्षिणतीरीं डेरे दिल्ले होते तेथें घेऊन आले. बहुत प्रकारें कुशल प्रश्न व बोलणीं [शालीं कीं] आज मोठे लाभाचा सुदिन जाला. ऐसें होऊन संभाजीराजे यांस बसले होते तो हत्ती व दोन घोडे नामीं रंगचे दिल्ले. सुवर्णाचें सामान व पोषाक जवाहीर ऐसें दिल्लें. आणि उत्तरीरीं त्यांचे डेरे होते, तेथें जाण्यास निरोप दिल्ला. शके १६५२ साधारण-नामसंवत्सरीं सन इहिदे सत्तासीन मया व अलफ. फाल्गुन शुद्ध ३ तृतीया, [ते दिवशीं] भेटी जाल्या. तेयून उंब्रजेचे मुक्कामीं आले. तेथें मेजवानी भोजन जालीं. आणखी दोन हत्ती व दोन घोडे वस्त्रे जवाहीर संभाजी राजे यांस दिल्ले. नंतर सातारेस जाऊन तहाचें बोलणें व्हावें व शिमगा तेथें व्हावा, दोन महिने तेथें राहावें अशीं बोलणीं होऊन सातान्यास आले. आणि सातारां येऊन जीजाबाई साहेब परत गेलीं. दोहोंकडील मेजवान्या वगैरे बहुतच सफाई जाली. या नंतर तहनामा ठरावांत सनमजकूर शके १६५३ चैत्र वद्य २ द्वितीया छ १६ सव्वालीं ठरला. वारणेचें दक्षिणतीर पन्हाळा प्रांत वारणा कृष्णा संगमपासोन दक्षणतीर तुंगभद्रेपर्यंत त्यांतील किल्ले ठाणीं आणि स्थळे मालवणपर्यंत व स्वारी अम्मल रामेश्वरपर्यंत निम्मे संस्थानी यांची खंडणीतुम्ही साध्य कराल ती घ्यावी, ऐसें करून दिल्लें. बडगांव कोट पाडावा, मिरज, तासगांव, अंयणी सोडावी. गांव प्रांत आलीकडील सोडावे. आम्ही वारणे पलीकडील प्रांत सोडून देतो. रत्नागिरी व जयदुर्ग प्रांत सोडावा. इकडील लोक तिकडे चाकरीस ठेवूं नये व अपराधी लोकांस परस्परें आश्रय देऊं नये. चाकरीस ठेवूं नये. राज्य-साधनाचें साध्य करीत असावें. कर्नाटक प्रांतीं खंडण्या घेत जाव्या. [ऐसें] ठरावून दिल्लें. त्यांजकडून काहीं जालें नाहीं. याजमुळे पुढें महाराजांच्या फौजा जाऊन खंडण्या व अम्मल घेत आले. संभाजी राजे [यांस] तह ठरोन सर्व सरदार व अष्टप्रधान यांणीं मेजवान्या केल्या. त्यांनीं ही महाराजांस, सर्वासही, मेजवान्या केल्या. आणि निरोप घेऊन गेले.

१८. 'जामीरंगाचे' जामी, जांबी=जां-
बासारखा.

आहे.

१९. हे शब्द कोल्हापूर प्रतीत मात्र

२०. 'अपराधी' या शब्दापासून येथ-
पर्यंत इतके शब्द छिटणीस प्रतीत नाहींत.

महाराज चार कोस घालवीत गेले. बराबर पोंचविण्यास फत्तेसिंग भोंसले दिव्हे. ते पन्हाळियास पोंचवून परत आले.

उदाजी चव्हाण चौथाई घेण्यास चुकेनात. घेऊं लागले. यावरून काहीं सामान देऊन येशवंतराव महादेव पाठविले. तो त्याणीं मोड केला. सांपडले. काहीं द्रव्य घेऊन लावून दिव्हे. यावरून महाराजांचे मनांत उदाजी चव्हाण संभाजी राजे यांचेही कदांत वागत नाहीत, पूर्वापार पदरचे म्हणोन बरदळ सोशीत आलों, परंतु चव्हाणचौथाई म्हणून अंमल पुंडावे करून लगत प्रांती घेतात, तो बंदोबस्त जाला पाहिजे. म्हणून पाहिजे तेव्हां बंदोबस्त करितां येईल [असे] मनीं आणिले.

हबसी याजकडे जंजिरा हे स्थळ बेलेंग राहिले. पूर्वी थोरले महाराज याणीं प्रयत्न केला परंतु घडून आले नाही. कोंकण प्रांत गेला तो सर्व सोडविला व तहांत आला, परंतु हे स्थळ व सुभा दिल्लीचा, केवळ लगत राहण्यास जागा, हे हस्तगत होत नाही. ते हरप्रकारे व्हावी [हा हेतु] बहुत मनामध्ये धरिला. आणि रायगड हे महाराजांनीं बहुत बिकट [जाग] पाहून तय्यत व राज्याभिषेक तेथे केला. ते औरंगजेब याणीं विज्वर प्रसंग केला, त्यास हबसी यास मसलत सांगितली, तेव्हां त्याचे हातीं लागली. यावरून येशवंतराव महादेव पोतनीस यांस सांगून राजकारण सांगितले हेतें तें सिद्ध करविले. हबसी जंजिऱ्याहून कोंकण प्रांत व भावळ येथे चोरटे लोक पाठवून स्वारी रात्रीस घालून खंडणी करून बहुत उपद्रव देतात. कोंकण व भावळ प्रांती चौथाई म्हणून अंमल नेतात. हे हरप्रकारे घ्यावे. ऐसे चित्तांत आणून सेखजी म्हणून मातबर सरदार हबसी याजकडील होता, त्याजला पन्नास हजार रुपये देऊन भेद करविला. त्या समयी शिंदी कसूल याकुतखान तय्यतनाशीन होते ते वारले. त्यांचे थोरले लेंक शिंदी अबदुल जंजिऱ्यांत राहिले. आणि धाकटे शिंदी अबदुल रहिमान हे मुरदा दफनैवियास राजपुरींत बाहेर आले. ते समयी आणखी धाकटे बेटे शिंदी सबुदुल व शिंदी अंबर आफवानी व शिंदी राहाण व शिंदी याकूत म्हणून चौघे होते. याणीं एक विचार करून शिंदी अबदुलखान वडील होते त्यांस मारलें. आणि चौघेजण मिळोन बळकावून जंजिरे याचे दरवाजे लावून राहिले. शिंदी अबदुल रहिमान बाहेर आले ते राजपुरींतच राहिले. ऐसा समय पाहून सेखजीनीं शिंदी रहिमान यांस विचारांत घेऊन सांगितलें जे, “ विना महाराजांवांचून तुमची स्थापना होणार नाही. त्यांस पत्रे पाठवावीं आणि सरदार फौज आणवावी. ” म्हणजे पत्रे

११. बेलेंग=दुःसाध्य.

२२. मागे पृष्ठ ५२ पहा.

२३. ‘सुख’ असें एके जागी आहे ;

ते चुकीचे आहे.

२४. दफनै=पुरणे.

महाराजांस पाठविलीं जे, “बाजीराव व आणखी मातबर सरदार रवाना करावे.” यावरून महाराजांनीं बाजीराव यांस लिहिलें जे, “तुम्हीं राजपुरीस जलद जाऊन पावावे. इकडूनही सरदार फौज रवाना होईल.” म्हणून श्रीपतराव प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले जमावानिशीं रवाना केले. त्यांस आज्ञा केली जे, “येशवंतराव पोतनीस यांणीं रायगडचे राजकारण सिद्ध केलें आहे, त्या मार्गे जाऊन किछा हस्तगत करून येशवंतराव बराबर दिल्ले त्यांचे स्वाधीन करून पुढें राजपुरीस प्रधान यांचे कुमकेस जावे.” यावरून बाजीराव फौज सुद्धां निघोन मोठ्या मोठ्या मजली करून जलदीनें राजपुरी बा ला रा जा वर जाऊन उतरले. त्यांस शिंदी अबदुल रहिमान येऊन भेटून बाजीराव यांजपाशीं राहिले. हें पाहून शिंदी राहाण जमियत करून तिघे किलियांत ठेवून बाहेर येऊन लढाईस चालून आले. लढाई मातबर जाली. त्यांत शिंदी राहाण [व] बाजीराव यांणीं लढाई मांडली. शिंदी राहाण रणांत ठार जाहले. फौज यकली. बाजीराव यांणीं मोर्चेबंदी जांजिरे यास केली. प्रतिनिधि व फत्तेसिंग-बावा पारघाट उतरून रायगड नजीक गेले. येशवंतराव यांणीं राजकारण केलें होतें त्याप्रमाणें किछा हस्तगत करून खासनीस यांचे स्वाधीन आज्ञेप्रमाणें केला. आणि राजपुरीस गेले. महाराजांनीं कान्होजी आंगरे यांस पत्रें लिहिलीं जे, तुम्हीं आरमार व पायदळ घेऊन पाणियावरिल मोर्चेबंदी करून कुमकेस जलद जाऊन पोचावे.” तेही जाऊन पाणियांतून मोर्चेबंदी व मारगिरी बहुत केली. किछा बहुत जेर केला. व बाहेरून रसद पोचणें बंदी केली. बाहेरून सरदार यांणीं मारगिरी केली. त्यावरून हवालदील आंतील हूनशी जाले. आणि शिंदी रहिमान बाहेर होते त्यांजकडे राजकारण पाठविलें जे, “तुम्ही धणी आहां, तुम्ही येऊन संस्थान संभाळवे.” यावरून सर्व मजकूर [ध्यानीं आणून] व पुढें पर्जन्यकाळ प्राप्त जाला, कोंकणांत फौजा शह देऊन राहणें ठीक नाहीं, व आरमारही पावसांत नीट राहणार नाहीं, बाजतबैरसात मसलत शेवटास जाईल [असे] लिहिल्यावरून महाराजांनीं आज्ञा पाठविली जे, “ये सम-यी शिंदी रहिमान सरकारचे पाठीशीं आले. यांची स्थापना संस्थानीं करावी. सर्व प्रांत किछे घ्यावे. त्यांचे खर्चास महाल ठेवणें ते नेमून त्यांत सरकारचा अम्मल निंमे व त्यांचा निंमे ऐसें करून व पुढें आपलेसे करून त्यांणीं मुलकांत

२५. या राजकारणाचे कामांत घाट-
कफ पोतनिसाचें नांव देत नाहीं.

२६. बाजीराव माळव्यांतून परत आ-
ल्याविना ही मसलत होईना म्हणून महारा-
जांनीं लीकर निघून येण्याबद्दल पत्रें धाडि-
लीं होती त्यावरून सातान्यास न जातां

ते परस्पर कोंकणांत उतरले.

२७. घाटकफ ‘रहिमान’ असें
म्हणतात.

२८. कान्होजी यापुर्वी वारले होते.
मानाजीनें समुद्राच्या बाजूनें आरविलें.

२९. बाजतबरसात=पर्जन्यकालानंतर.

उपद्रव न करितां तहानीं व सरकार लक्षांनीं रहावें. ऐसा तहनामा ठरावून अबदुल रहिमान यांचे स्वाधीन स्यळ व संस्थान करून यांची स्थापना करून निघोन यावें. " बाजीराव व प्रतिनिधि व फत्तेसिंगबाबा यांचे फौजेनें धुंदी करून राजपुरी लुटली होती व किल्ले तळा घोंसाळा वगैरे ठाणीं महाल घेतले होते. यानंतर महाराजांचे आज्ञेप्रमाणे अकरा महाल त्यांजकडे ठेवावयाचे त्यांत निमे अम्मल सरकारी व निमे अम्मल त्यांचा ऐसें करून वरकड स्यळे प्रांत घेतला. आणि त्याणीं सरकार लक्षे कांहीं एक कुंफर न करितां चालवयाचा तहनामा ठरविला. त्याप्रमाणे शिंदी रहिमान याणीं मान्य केला. किलियांत तीन खांसे होते त्याणीं मान्य केला. तह ठरविला. आणि शिंदी अबदुल रहिमान यास किलियांत नेऊन तख्तावर स्थापना केली. तळा घोंसाळा, अवचितगड, बिरवाडी, मुरगड वगैरे किल्ले व प्रांत घेतला. त्याचा ठराव खर्च शिबंदी वगैरे ठराव करून बाजीराव प्रधान यांजकडे तालुका सांगितला. दरखदार, हवालदार, सबनीस, कारखानीस हुजूरचे नेमून दिव्हे. त्यांनीं प्रांताचा बंदोबस्त केला. सरदार व फौज येण्याविषयी आज्ञा पाठविली त्याप्रमाणे निघोन महाराजांचे दर्शनास आले. महाराजांनीं बहुत तारीफ व सत्कार केला. बक्षिसे इनाम गांव वगैरे दिव्हे. रायगड परतोन घेतला. हबशी याचा तह ठरविला. शके १६३५ प्रमाथीनाम संवत्सरे, आर्बा सलासीन मया व अलफ. राय्याभिषेक शके ६०.

कान्होजी आंगरे वारदेंथार सखोजीस वस्त्रे दिलीं. ते सोळाशें एकावन्नांत एका वर्षांनीं वारले. संभाजी आंगरे यांस पद सोळाशें बावन्नांत दिव्हे. ते सुभा व पद करूं लागले. यावरि मानाजी आंगरे फिरंगणांत गेले होते. तेथे राजकारण करून फिरंगियाची कुमक कांहीं घेतली. साबाजी तुकाजी यास दिवाणगिरी देऊन कारभार केला. जमाव करून कुलाबियास रात्री येऊन, शिड्या लावून आंत उतरले. लोक मारून काढले. येसाजी आंगरे यांस धरून, डोळे काढून, कैदेत ठेवून, फिरंगी कुमक लावून देऊन, किल्ला बळकावून राहिले. मर्द व बलाढ्य बहुत होते. यानंतर संभाजी आंगरे चालून आले त्यांशीं लढाई दिव्ही. तेथे ज्या माणसावर वार टाकावा ते दुधड करावे. वीस पंचवीस माणूस दुधड [करून] जातीनें मारिले. वरकड लढाई जाली. संभाजी आंगरे मोड होऊन परत गेले. फिरोन चालोन आले. तेव्हां मानाजी आंगरे याणीं महाराजांकडे राजकारण केले. यावरून कुमक पाठविणे म्हणोन बाजीराव यांस आज्ञा केली. त्याणीं कुमक पाठविली. आणि संभाजी आंगरे यांसही महाराजांनीं ते स्यळ त्यांजकडे ठेवणे लिहिले. संभाजी आंगरे परत गेले. मानाजी

आंगरे मर्द, चांगले माणूस, सरकार पदरीं रहाण्यास योग्य [म्हणून] बाजीराव प्रधान व खंडो बल्लाळ चिटणीस यांणीं रदबदली केली. त्यांस कुलाबा-सुद्धां वजारतमाब ऐसा किताब करार करून वख्खे खंडो बल्लाळ चिटणीस यांजवरावर पाठविली. संभाजी आंगरे शके १६५५ यांत वारले. नंतर तुळाजी आंगरे सुवर्णदुर्ग वगैरे तालुक्यांत होते. त्यांस सरखेल पद व सुभा करार करून वख्खे दिली. सरकार नजराणा व ठरावाचा ऐवज घेतला.

[पुढे] महाराजांनी प्रधान व प्रतिनिधि व सेनापति व सेनासाहेब सुभा व सरलष्कर सर्व सरदार बोलावून आणिले. आणि आज्ञा केली की, “ सर्व मसलती व राजकार्यभाग पराक्रम तुम्ही जाऊन करीत आहां [च.] तुम्ही सर्व सरदार असून आम्ही स्वारीस निघावे ऐसे आमचे मानस. हें कसे घडते ? ” तेव्हां सर्वांनीं रुकार दिव्हा जे, “ हिंदुस्थान अथवा कर्नाटक ज्या रोंखे महाराज स्वारी निघणे असेल तिकडे निघोन जवळ पास छावणी करावी. पुढे स-स्वार रवाना करून जी काय करणे ती आज्ञा करावी. ज्यांस आज्ञा होईल ते जाऊन करून येऊं, ” बोलले. याजवरून सर्वांस तयार होऊन आणविले. व खांसा स्वारीची तरतूद फरासैखाना, डेरे वगैरे करविली. पागा, हत्ती, घोडे, तोफखाना, पायदळ सर्व तयारी करविली. सर्व सरदार यांणीं आपले तालुके व मसलत संभाळून पांच चार हजारांनिशीं जातीनें खांसा स्वारींत असावे, ऐसे केले. सर्वांच्या मिसळी होत्या त्याप्रमाणे चार प्रधान, अमल्य, सचिव, मंत्री, उजवे बाजूस. व प्रतिनिधि, सेनापति वगैरे चार डावे बाजूस. व आणखी सरदार, मानकरी सोडरे लोक व कत्तेसिंगबावा उजवे बाजूस नेमिले. सेनासाहेबसुभा व सेनाधुरंधर [यांणीं] पुढे आघाडी संभाळावी सांगितले. दुमदारीस सरलष्कर वगैरे सरजामी पथके नेमून दिव्हे. “ कोणीएक कही-कबाड घांस-लकडी सुद्धां उपद्रव करूं नये. व रयतेस, शेतभात [यास व] कोण्हाचे कुंपकौठीस उपद्रव करूं नये. जे घेणे ते विकत घ्यावे. यांत जो बेकैदी करील त्याचा हात पाय तोडिला नाईल, ” ऐशी ताकीद केली. कूच करणे ते दोन तीन कोसांचे करावे ऐसे केले. आणि सुमहुतें डेरेदाखल जाले. पागा हुजुरात सर्व तयारी करून उतरले. तोफखाना तयारी होऊन काढिला. व सर्व सरदार यांस

३३. फरासखाना=‘ अस्तरणागार. ’ तं-यू, बाद, विच्छायती सामान; किंवा तें ठेवण्याची जागा.

३४. आपल्या सुभ्याचा आंतील बंदोबस्त व त्यावर येणाऱ्या परचक्राबंदलची तजवीज ठेवून.

३५. मिसळ=योग्य स्थान. सरकारी डे-

व्याचे संबंधानें डावेकडे, उजवेकडे, पुढे, मागे असें योग्यतेनुरूप उतरण्याचें किंवा कूच करून चालण्याचें स्थान.

३६. दुमदारी (दुम=संपूढ. दार=अस-णारा, धरणारा) पिछाडी.

३७. कुंपकाठी. (कुंप, कुपण, वई. काठी=डांभा,)=कुपण वगैरे (समाहारार्थी.)

आपले तालुके व मसलतीचे बंदोबस्त राखून पांच हजार चार हजार दोन हजार फौजेनिशी ज्याचे त्याप्रमाणे बराबर यावे नेमून दिव्हे त्याप्रमाणे येऊन उतरले. त्यांस मिसळीस रहाणे व स्वारी चालणे याचे [निर्बंध] नेमून दिव्हे. सेनाधुरंधर व सेनासहिव सुभा भोंसले यांस आघाडीस नेमिले. प्रतिनिधि व मुख्य प्रधान व अमात्य, सचिव व मंत्री उजवे बाजूस मिसळ नेमिली. सेनापति व आणखी सरदार व पागे वगैरे यांस डावे बाजूस. पंडितराव व खुमंत व न्यायाधीश यांस [डावेबाजूस ?] नेमून दिव्हे. चिटणीस, पोतनीस वगैरे कारकून मंडळी यांस जामदारखान्यालगत उजवे बाजूस नेमिले. फडणीस व दफतर कोठी वगैरे डावे बाजूस नेमिले. सोयरे लोक, मानकरी व फत्तेसिंग भोंसले उजवे बाजूस नेमिले. पिछाडीस सरलष्कर व त्यांचे निसवतीचे सरंजामी आठोळे वगैरे बंडगर, कोंकाटे, कडू, कांकडे हे नेमिले. हुजूर पागा डेव्यापुढें व शौगीर्दपेशा लोक वगैरे जिकडील तिकडे मिसळी नेमून दिव्हा. स्वारी चालणे ती मिसळी नेमल्याप्रमाणे आघाडी पिछाडी डावे उजवे बाजूचे सरदार फौज यांणी आपलाले मिसळीस चालावे. गुलगलबा काहीं एक होऊ नये. पादशाही स्वारीत महाराज होते त्या अन्वये सर्व मातबर मुत्सद्दी प्रधान व सरदार यांणी अंबान्यांत बसोन, सरकारच्या अंबारीचे पाठीमागे जनानखाना त्यामागे चालीस पन्नास अंबान्या चालाव्या. पुढे तोफखाना, त्यापुढे ढाँला व निशाणे व त्यापाशी गारद व करोळ व पागा चालावी. सर्वापुढे बिनीवाँले सेनाधुरंधर यांणी चालावे. निशाणामागे आघाडीचे सरदार यांचे लोक चालावे. त्यामागे जिलीबे^३ नानाप्रकारची रणवाद्ये. त्यामागे जिलीबेचे हत्ती, घोडे, रथ, सांडणी यांणी चालावे. त्यामागे विटे^४, बाण, भाले. त्यामागे बोयाटद्या, खासबारदोर यांणी चालावे. त्यामागे नगारखाना, शहाजाने. त्यामागे बाजंत्री व धाँडी. त्यामागे चोपदार, भालदार चालावे. धुरळा उडूं नये. वाटेनें सैफे व पखाला यांणी

३८. वर प्रतिनिधीची मिसळ डावेबाजूस असें म्हटलें आहे.

३९. शागीर्दपेशा=(शागीर्द=शिष्य. पेशा=धंदा) सेवकमंडळी, परिजनसमूह.

४०. ढाला=(सरकारी) निशाणे, ध्वज.

४१. गारद (Guarda, Guard गारद,) बंदुखी (कवायत शिकलेले) शिपायी—हे बहुधा परदेशी अगर मुसलमान असत.

करोळ=बंदुखी स्वार.

४२. बिनीवाला=(बिनी=नाक, पुडील भाग. वाला=वात; ' आहे उधास ' ह्या अर्थी प्रत्यय) अमेसर, धुरंधर (पुढें चाल.

णारा).

४३. जिलीब=सेवकांची रांग, परिजनसमूह.

४४. विटे=विटा, इटा, नामक एके प्रकारची बत्ती—ती चाफणारे.

४५. खासबारदार=खांशाची सैफे इ. वाहणारा.

४६. घाडी=मुसलमान गायक किंवा स्तुतिपाठक. स्वारीच्या वेळी राजाच्या पुढें यांणी उच्चस्वरानें स्तुतिपाठ करावयाचे.

४७. सका=पाणी शिंपणारा. ' सकातु-जलदः स्मृतः ' राजव्यवहार कोस. मूळीत ' सके ' असे आहे.

पुढें शिडकाव होत असावा. याप्रमाणें दोन तीन कोस चालून डेरपयंत "कोरबंदीचे लोक [यांचे] मुजरे घेत जावे. ऐसें केलें. याप्रमाणें दोन तीन मजली करून छत्रजेचे मुक्कामी गेले. पुढें कर्नाटक प्रांति जावयाचें तेव्हां सर्व अष्ट प्रधान, सरदार यांणी विनंति केली जे, " सरकारची स्वारी छत्रजी येथें व्हावी. येथून जी मसलत करणें असेल ते एकेक सरदार यांस आज्ञा होत असावी. त्याप्रमाणें जें कार्य अघटित असेल तेंही जाऊन करूं. सरकारांनीं जावयाजोगें कार्यच नाहीं," बोलले. यावरून कराड नजीक छत्रजेवर छावणी केली. प्रधान सर्व व सरदार सहवर्तमान शिकारीस जावें. उभे राहणें ते नेमिले ठिकाणीं ज्यांनीं त्यांनीं रहावें. ग्याजकडून शिकार जाईल त्यांणीं अर्ज करून अन्याय माफ करून घ्यावा. पुन्हा शिकार साधून द्यावी. श्रीपतराव प्रतिनिधि यांस अयणीस उदाजी चव्हाण चोरून मारून गांवगन्ना ऐवज घेण्यास चुकेनात याजवरून त्यांचे फौजेनिशीं जावें [अशी] आज्ञा केली. त्यांणीं जाऊन चव्हाण याजवर जरब दिली. " याजवर तुम्ही पुंडावे न करितां सेवार्धम आहे तसें करून सुरळीत वर्तोंवें. व बंदोबस्त करून घेऊन या राज्यांत अगर करवीरचे संस्थानीं रहावें हें उत्तम [असे] न करणें तरि लढाईस उभे रहावें. " यावरून त्यांणीं " या उपरि आपण सरकार आज्ञेप्रमाणें सुरळीत वर्तणूक करितों, " ऐसे करार-दाद ठरावून खातरजमा करून दिली. यावरून प्रतिनिधि चव्हाण यांस घेऊन महाराजांपाशीं आले. भेट होऊन निखालसता होऊन बहुमान करून निरोप दिव्हा. दुसरे वर्षी प्रतिनिधि यांजबराबर तोफखाना व सामान देऊन, मिरजेचें ठाणें मोंगलाकडे होतें तें ध्यावें म्हणोन [त्यांस] रवाना केलें. ते जाऊन मोर्चेबंदी करून तोफा लावून मारगिरी केली. यावरून किल्ला तहास येऊन दिव्हा. यावरि महाराजांची स्वारी किल्ला पहाण्यास गेली. पाहून छुंबल यांस किल्ल्याचा सुभा सांगून, हवालदार दरखदार लोक नेमून देऊन, किल्ल्याचा व प्रांताचा बंदोबस्त करवून स्वारी परत आली. बाजीराव प्रधान यांस आज्ञा केली जे, " तुम्ही आपले सरंजाम फौज सुद्धा जाऊन तासगांव वगैरे मोंगलाई अमलाचीं-ठाणीं राहिलीं आहेत तीं ध्यावीं. सुरापूर, चित्रदुर्ग वगैरे पाळेगार यांचे खंडणीबद्दल ऐवज राहिले असतील ते फडशा करून घ्यावे. कोणीं किसीत केली त्याचें पारपत्य करून प्रांत व ठाणीं व किल्ले सरकारचे घ्यावे. " यावरून जाऊन छुंगभद्रेपर्यंत सर्व खंडण्या घेतल्या. ठाणीं, किल्ले, प्रांत सरकारी महाल यांतील

३८. कोरबंदी=(सलामी करतां) करा, रांग.
८९. करारदाद=(करार=ठराव, कबुलायत. दाद=फियाद, तक्रार)=करार मदार

व्या अर्थी.
५०. हे कुबल कोण ?
५१. फिसात=अवयव, फंद.

अंमल बसवून सुरळीत केले. यावरून पल्लीकडील सर्व संस्थानी यांचे बकील आले. त्रिचनापल्लीपर्यंत पाळेगार यांच्या खंडण्या आल्या. त्या घेऊन सर्व बकील घेऊन महाराजापार्शी आले. सर्वांचे जाबसाल करून घेऊन सन्मान करून निरोप दिले. याप्रमाणे शके १६५८ सैबां सल्लासीन मया व अलफ यांत जाऊन दोन वर्षे छावणी छत्रजेवर जाली. श्रीचाफळी जाऊन, श्रीचे दर्शन करून, पूजा ब्राह्मणभोजन करून सातारां आले. शहरचे देवांच्या पूजा करविल्या. शहरांत गुड्या उभ्या केल्या. रस्तेंत सडे घालून रांगोळ्या घालून सर्व नगर अलंकृत केले. सर्व लोक पुढे सामेरे नजरा घेऊन आले. रस्त्यांत सर्व घरी स्त्रिया आर्त्या घेऊन उभ्या राहिल्या. वाड्यांत रांगोळ्या वगैरे करवून समारंभे करून प्रवेश केला. शके मजकूर.

संभाजी राजे श्रीमहादेव देवदर्शनास कुटुंबासह आले. तेथून प्रतापगडचे देवीस आले, तेथून महाबळेश्वर करून खाली आले. महाराज स्वारी महाबळेश्वरास गेली. खाली आल्यावर वेदगंगेवर भेटी जाल्या. तेथून सातारां बराबर आणिले. महिनाभर राहून मेजवान्या, वस्त्रे, हत्ती, जवाहीर, घोडे वगैरे देऊन रवानगी केली. दोन लक्ष रुपये खर्चास दिले. शके १६५६.

संभाजी आंगरे शके १६५५ यांत वारले. तुळजाजी आंगरे यांस सरखेल पद व सुभा दिला. शके मजकूर. मानाजी आंगरे यांणी कुलाबा घेऊन येसाजी आंगरे धरिले. त्यांस बजारतमाब किताब व कुलाबा सुभा त्याजकडे [सांगून] सालाबाद नजर सात हजार रुपये व तीन हजार जिन्नस मोईन्याचा पाठवीत जावा [असे केले.] सरकारी दरखदार हवालदार लोक किल्ले यांस नेमून दिले. तालुक्याचा हिशेब देऊन शिबंदी खर्च जाऊन पेडोंकशी द्यावीसे केले. शके १६५७.

नारो शंकर सचिव वारले. शके १६५८. यांस पुत्र नाहीं. गोत्रज दत्त-पुत्र घेतले. चिमणाजी नारायण यांस सचिव पद [देऊन] तालुका सांगितला.

[पुढे] बाजीराव बल्लाळ प्रधान यांस बोलावून आज्ञा केली जे, “कोंकण प्रांती फिरंगी यांजकडे साष्टी, बसई वगैरे तालुका मर्धाच राहिला. तिकडे फौज सुद्धा हशम वगैरे घेऊन जाऊन, मसलत करून ते जागे ध्यावे. कोंकण प्रांत निर्वेध करावा.” हे मसलत सांगतली. ते पुण्यास जाऊन चिमणाजी बल्लाळ यांजबरोबर राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर यांणी हिंदुस्थान प्रांती बहुत कामे केलीं, त्यांजला देऊन तालुके देऊन वाढवून महाराजांस भेटविले, आणि

५२. चिटणीस प्रतीत १६५९ असें आहे तें चुकीचें.

५३. मागे पृ० ६१ व ६७ पहा.

५४. मोईन=दरसाल ? ठरलेला ?

५५. शेषकशी=नजर.

कौजसुद्धां बराबर दिव्हे ते खालीं उतरोन गेले. आणि खंडोजी माणकर व रा-
माजी महोदय यांस लोक देऊन पुढें साष्टीवर रवाना केलें. त्यांनीं जाऊन मो-
र्चेबंदी करून किछा जेर केला. आणि भेदाचे रीजकारण करून साष्टी घे-
तली. शके १६५८. मागाहून शंकराजी नारायण प्रधान यांजकडील सर-
सुभेदार कोंकणचे आणखी सामान देऊन रवाना केले. ते हे एकत्र होऊन
गोखरीचे दादरावर ससईस शह देऊन राहिले. हे वर्तमान गोंव्यास फिरंगी यांस
समजल्यावरून त्यांनीं पाण्यांतून पलटणें व तोफा वगैरे तयारी करून मोठ्या
गरनाळा ऐसे भरती करून किल्ल्यांतही भेद करून अकस्मात येऊन साष्टी
प्यावी ऐसा बेत केला. हे वर्तमान मुंबईस जनराल इंग्रेज होते त्यांस समजलें.
महाराजांशीं इंग्रजांचा स्नेह व तह होता. त्यांनीं बाजीराव यांस बातमी
कळविली जे, " फिरंगी तयार जाले. साष्टीत फितूर जाला. साष्टी
घेऊन तुमची कौज बुडवितात. " हे वर्तमान येतांच महाराजी होळकर दहा
हजार कौजेनिशीं पुढें रवाना केले. ते जलद जाऊन पोचले. फिरंगी
चालून आले. त्यांनीं बुंदजावर मारगिरी चालविली. प्रधान यांजकडील
सरदार यांनीं किल्ल्यांतील फितूर वगैरेचा बंदोबस्त करून तोफांची मारगिरी
फिरंगियावरि बहुत केली. लढाई शतींची जाली. तेसमयीं त्यांचे तरांडींतील
देान कप्तान मुख्य होते ते गोळे लागून उडोन फिरंगी नामोहरम होऊन
निघोन गेले. यानंतरि फिरंगी यांचे गोंवें वगैरे तालुक्यांत धुंदी करावी
[ह्याकरितां] क्यंकटराव नारायण ब्राह्मण सरदार घोरपडे यांचे पदरचे पूर्वीचे,
घोरपडे म्हणवितात, ते काहीं हशम दहा हजार सामान घेऊन रवाना केले. ते
जाऊन गोंवेंपर्यंत त्यांचा तालुका मारून लुटून जाळून बेचिराखें केला. चिम-
णाजी बल्लाळ व राणोजी शिंदे ससईवर जाऊन मोर्चेबंदी करून बहुतच
कजाखीची लढाई हल्ला करणें, सुरंग चालविणें, तोफांची मारगिरी करणें, जाती-
ने मोर्च्यांत जाऊन मोर्चे चालविणें, ऐसे केलें. किल्ल्यांतून मारगिरी त्यांनीं बहुत
केली. त्यांत दहा हजार पर्यंत हशम लोक कामास आले. व बाजी भिवराव
सरदार तेथें हल्लेत पडले. बाजीराव प्रधान पुण्यांत राहून वरचेवारि लोक व
खनिना व सामान यांची पुरवणी पाहिजे तशी केली.

बाजीराव यांस तीन पुत्र जाले. एक बाळाजी बाजीराव व दुसरे रघुनाथ
बाजीराव, तिसरे जनार्दन बाजीराव. त्यांत बाळाजी बाजीराव प्रबुद्ध जाले.

५६. साष्टीची बखर पहा.
५७. यास हल्लीं ' गोखिरवें ' म्हणतात.
५८. ' पाणी पुरणावरि ' असा चिट-
णीस-प्रतीचा पाठ आहे.
५९. बेचिराख=शीपहीन; इतका ओसाड

केला कीं दिवा लावण्यासही कोणी ठेविलें
नाहीं.

६०. बाजी भिवराव हे तारापूरचा कोट
घेत असतां हल्ल्यांत पडले.

त्यास अंबाजीपंत पुरंदरे मुतालीक [यांसुद्धा] महाराजांपाशी नेहेमी ठेविले. यांणीही महाराजांपाशी रहावे. पुरंदरे यांचे विचारें चालून महाराजांची स्वारी शिकारी सेवा करावी. ऐसे करून सेवेंत ठेविले. चिमणाजी बल्लाळ यांस पुत्र सदाशिव चिमणाजी जाले. अंबाजीपंत पुरंदरे यांस दोन पुत्र. सदाशिव अंबाजी व महादाजी अंबाजी जाले. बाजीराव यांणी मस्तानी म्हणून कळवंतीण ठेविली [होती] तिजला पुत्र जाला. त्याचें नांव समशेर बहादूर ऐसे ठेविले. श्रीपतराव प्रतिनिधि यांस संतान पुत्र नाही. अंबुराव बाबुराव हुणमंते मजमदार वारले. त्यांचे पुत्र अप्पाजी अंबुराव [यांस] अमात्य पद दिल्ले. बादली वस्त्रे, कलमदान रुप्याचें दिल्ले. होनाजी अनंत न्यायाधीश वारले. त्यांचे बंधु काशी अनंत यांस पद बहुमान दिल्ले. देवराव मेघशाम राजाज्ञा पंत यांचे मुतालीक कर्ते निघाले. रुपेंत वागूं लागले. त्यांकडे राजाज्ञा निजबल कारभार सरकार विव्हेचा सांगितला. व हुंदापूरची देशमुखी महाराजांची, त्याची मुतालीकी सांगितली. त्यांचे बंधु यांकडे तोफखाना नारोराव मेघशाम यांकडे सांगितला. आनंदराव सुमंत वारले. त्यांचे बडील पुत्र होते. परंतु विठ्ठलराव अनंत हे देवरावाचे जांबई बडील पुत्र सामान्य याजमुळें आग्रह करून, पद विठ्ठलराव यांस देवराव यांणी देवविलें. सुलतानजी निंबाळकर यांकडे सरलष्करी होती त्यांणी मोगलाईत राजकारण रोजगार दुलंग केला. याजमुळें दूर करून दावलजी सोमवंशी यांस बहुमान वस्त्रे तालुका सांगून सरलष्कर पद सांगितलें.

मानाजी आंगरे यांणी फिरंगियांची कुमक घेऊन सोइरोबा ग्रंथु कारभारी करून कुलाबा शिड्या लावून जवामदीने घेतला. बहुत मर्द पाहून त्यांजला खजारतमाव किताब दिव्हा. आणि कुलाबा तालुका देऊन निराळेच संस्थान दुसरे करून यांकडे चालविलें. कुलाबा घेण्यास फिरंगियांची कुमक आणिली. ते किल्ला सोडीनात. तेव्हां बहुत शर्तीची लढाई मारिली. जातीने तलवार करून पंचवीस तीस खांसे फिरंगी दुधड केले. जातीने फार बलवान होते. फिरंगी सर्व कापून काढून स्यळ रक्षिले. सोइरोबा यांस हुजूर पाठविले. चिटणीस यांचे हातें निखालसता सरकार लक्षांत वागण्याची केली. यावरून व बाजीराव [प्रधान] यांणीही तारीफ केली, लिहिली, यावरून बहुत रुपा महाराजांनी त्यांजवर ठेविली. जिवाजी खंडेराव चिटणीस यांस वस्त्रे बहुमान देऊन पाठवून तालुका नेमून दिला.

दिछी तख्तावर महंमदशाह बसेन पादशाही करीत होते, तेव्हां सर्व वजीर

६१. 'अपाजी बाबुराव' चिटणीस प्रत.

६२. 'बडील पुत्रासमान' असें असावे.

६३. दुलग=हिकडला तिकडला, दोही-कडला, दुष्टपी.

६४. मार्गे पृष्ठ ६११-६१७ टीप ५३ पहा.

व अमीर मुसलमान लोक यांणी विचार केला कीं, “ शाहू राजे यांची कुमक येऊन पादशाही जाली. हिंदूशीं तह केला. दरसाल बाजीराव येऊन स्वारी करून दिल्ली आलीकडे पलीकडे अंमल बसविला. सेनासाहेब सुभा यांणीही बंगाला बगेरे अम्मल बसविला. अयोध्यापर्यंत स्वारी करितात. तह जाला त्याप्रमाणे चालत नाहींत. पादशाहा तरि हिंदु लोकांचे विश्वासावर भरंवसा ठेवितात. शाहू राजे यांजकडील देवराव हिंगणे बाळाजीपंत ठेवून गेले त्यांचे हातें सर्व कारभार [होतो.] मुखत्यारी पादशाहानीं त्यांजवर ठेविली. ते बहुत द्रव्यवान् होऊन वजीरच जाले. सर्व पादशाई बुडाली. पादशाहास हिंदूवर मसलत करणे करावी म्हणून मसलत दिली असतां मानत माहीं.” यावरून विचार केला जे, “ इराणचे पादशाहाशीं राजकारण करून, त्याची कुमक घेऊन शाहू राजे यांजवर मसलत करावी.” म्हणून ठरावून वकील, पत्रे पाठविलीं जे, “ पादशाहा बेहोष जाले. शाहू राजे हिंदु यांणीं सर्व दिल्लींत व भोंवतां अंमल बसविला. त्यांचे वकील कारभारी वजिरी करितात. मुसलमानी पादशाई गौरद होऊन ही पादशाई घेतात. त्यास पादशाई राखण्याचे बाँली आपण आहां. कुमक करून दुसरा पादशाहा तख्तावर स्थापून हिंदूवरि स्वारी करून दिल्लीची पादशाई रक्षावी.” त्याजवरून त्यास ही गोष्ट अवश्यक होतीच. “ दिल्लीची पादशाई हिंदुपति करितात. ते कुमकेस म्हणून फौज पाठवून, तेथे आपला सुभा ठेवून, ते हिंदुस्थान आपले पादशाहींत आणावे.” म्हणून विचार करून तामस कुलीखान म्हणोम मातबर सरदार फौज बहुत बराबर देऊन रवाना केले. ऐशीं हजार घोडे व पंचवीस हजार गौरद याप्रमाणे सामान व तोफखाना घेऊन निघाले. हे वर्तमान पादशाहास समजले यावर विचार केला कीं, “ आपले सर्व मुसलमान अमीर कितुरी हॅरामखोर जाले. पादशाई इराणीस देतात. याची कुमक करणे व पादशाई रक्षणे शाहू राजे यांजवांचून होत नाहीं. येथे आपण फौज जमा करून मसलत करावी तरि विश्वास कोणाचा येत नाहीं.” म्हणून देवराव हिंगणे महाराजांकडील वकील यांस बोलावून मसलत सांगितली जे, “ असा विचार प्राप्त जाला. येविशीं आम्ही शाहू राजे व बाजीराव प्रधान यांस फौज लिहितां. तुम्हीं हे सर्व राजकारण केले हे लिहून पुढे करण्याचा व जलद फौज येऊन पावावी [असें करणे. त्याचा]

६५. बाळाजी विश्वनाथ—हे हिंगणे पुढे मोठे समर्थ झाले. इल्लीं यांचे वंशज नाशिक जिल्ह्यांत आहेत.

६६. गारद=नष्ट.

६७. वाली—आश्रयदाता, संरक्षक, कैवारी.

६८. ‘ इष्ट ’ त्या अर्थी.

६९. ‘ पायदळ ’ कोल्हापूर प्रत.

७०. ‘ स्वामिद्रोही हारामखोर : ’ राज व्यवहार कोश.

७१. ‘ फौजानं राजपत्रकम् ’ राजव्यवहार कोश.

खर्च जो लागेल तो येथून पावता होईल. तयारीस व वाटेनें येण्यास खर्च लागेल तो बरचेवरि रवानगी करावी. आणि जलद फौज व सरदार येऊन पावावे. त्यांचें सामान भारी आहे, व आपले सर्व अमीर फितूर आहेत. दोन्हीस पुराव्या-जोगी दोन लक्ष फौज यावी.” त्याप्रमाणें सांगून रवानगी केली. जो पैका मसलतीस लागेल तो निमे अंमल हिंदुस्थानपैकीं सुभे लावून द्यावे, ऐसें कैरा-रदाद होऊन पत्रे आलीं. एक घटकेचा विलंब न करितां येऊन पादशाही रक्षावी. ऐशीं [पत्रे] पावल्यावरून बाजीराव प्रधान यांस महाराजांनीं बोला-वून आणून आज्ञा केली कीं, “ हे मसलत मोठी प्राप्त जाली. तुम्हीं सर्व त-यारीनें फौज जमेल तितकी जमवावी. सेनापति, सरलष्कर हे फौजेचे सरदार पाहिजेत ते बराबर ध्यावे. ” सेनासाहेब सुभा यांस पत्रे लिहिलीं जे, “ तुम्ही पन्नास हजार फौजेनिशीं जाऊन बाजीराव यांस सामील व्हावे. ” ऐशी रवानगी केली. व सेनापति सरलष्कर वगैरे सरंजामी यांस जलद तयार होऊन निघावे [अशीं] पत्रे पाठविलीं. चिमणाजी बल्लाळ यांणी वसईचे मोर्चे देऊन वसई जेहर केली. शिंदे, होळकर सरदार फौज या मसलतीस गुंतली. फत्ते हो-ण्याचा समय. फिरंगी याचे मुलकांत शहास काहीं फौज गुंतली. हें सोडून जलद जाणें कसे घडतें ? हे बाजीराव यांणी विनंति केलियावरून प्रसंग बहुत कठीण, दिल्लीचे पादशाईस धक्का पोंचला असतां पुढें सर्व मसलत आपणावरीच येणार. दोहीकडील मसलत एक वेळ प्राप्त जाली. यास्तव चिमणाजी ब-ल्लाळ यांस पत्रे लिहिलीं जे, “ तुम्ही जी कस्त असेल ती करून फिरंगी याज-कडील मसलत आटोपून वसई ठाणें सर करून फौजसुद्धां जलद हिंदु-स्थानांत फौजा जाण्यास पोहोचवावे ” लिहिलें. यावरून चिमणाजी आपा यांणी जलदी करून बहुत कँजाखी करून वसई घेतली. शके १६६१ वैशाख वद्य २ द्वितीयेस फिरंगी जेर होऊन तह केला. गोमंतक व महाल त्यांजकडे राहिले. ते ठरावून बाकी फिरंगाण सर्व सरकारांत आले, त्याचा तह ठरावून आले. पर्जन्यकाळ जाला यांत फौजेची तयारी सर्व करून, मातबर म-सलत लाख फौजेवांचून शेवटास जाणार नाहीं, म्हणून जमाव करून शके म-जकुरी दसऱ्यास डेरेंदाखल जाले. आणि प्रांत माळवे यांजकडील पंचवीस हजार तयारी करविली. उदापूर, जयपूर व जोतपूर व राजेरजवाडे सर्व हिंदू सरदार यांजकडे वकीलपत्रे पाठविलीं जे, सर्वांनीं तयारी करावी. शिंदे, होळकर पुढें रवाना केले. त्यांणी व सर्व राजे त्या प्रांतीचे यांणी एक होऊन लाख फौज पुढें जावी ती आपण येथील फौज व सरदार सर्व हुजुरात सुद्धां सर्व जाऊन

पावावेसे केले. फौज व सरदार जमवीत कूच करीत चालले. शिंदे, होळकर व सर्व राजे पादशाहीतील एक होऊन पुढे जमले. बाजीराव व सर्व सरदार हुजुरात फौज शाहूराजे यांणीं रवाना केले. दोन लक्ष फौज आपणावरि येते, सेनासाहेब सुभाही तिकडून निघोन पन्नास हजार फौज जमवून पुढे आले, हे बातमी हुराणी यास पावली. यावरून आपण जलदी करोन जाऊन फौज पोहोचली नाही तो पोहोचवें, मसलत तरि शेवटास जात नाही, परंतु दिल्ली लुटून माघारें जावें तरीच परिणाम आहे ऐसे समजोन पंचवीस तीस कोस ऐशा रात्रंदिवस मजलीं रातबर करीत दिल्ली नजीक येऊन पावावे ऐसे करून निघाले. ते पिसांवर येथे येऊन आणखी जमाव करून लाहुरास आले. तेथे पठाण होते ते सुभे आडवे जाले. त्यांस आम्ही दिल्लीचे पादशाहीचे कुमकेस जातो, हिंदू जमाव करून ती पादशाही ध्यावयास येत आहेत, याउपरि आपला धर्म व मोठे पिरांचे जागे व मसिदा कांहीं रहाणार नाहीत, ऐसे समजावून सल्लाह करून पुढे आले. दिल्ली नजीक आले तो पादशाहीतील सरदार फौज [यांणीं] राजकारण केले. ते जाऊन सर्व त्यास मिळाले. दिल्लीत येऊन पावून पादशाहा कैद केले. आणि पादशाही खजीना, जवाहीर, हत्ती, घोडे व दौलत जप्त करून कोट्यानुकोट अर्बुद संख्या द्रव्य अगणित सांपडले. पादशाहाच्या बहिणी बेट्या यांशीं निके लाऊन नेल्या. मातबर सर्व व सावकार सर्व लुटले. याजवरून दिल्लीचे काजी यांनीं सर्व रयत जमा करून व फितुरांत सरदार न होते ते सर्व जयून जागचे जागां तामस कूली यांची फौज मारूं लागले. दिल्लीत गर्दी जाली. दहा वीस हजार माणूस मेलें गेलें. यावरून सर्व दौलत त्यांणीं लष्करांत खजीना वगैरे सर्व पोहोचवून शहर लुटलें. कित्येक अमीर यांचे कविले धरून नेले. लक्षावधि रयत मारिली गेली. गर्दी जाली. परंतु शहरची रयत लष्करावरि चालून जाऊन लष्कर मारूं लागली. तेव्हां आपला परिणाम लागावयाचा नाही. शाहू राजे यांची फौज येऊन पावल्यावर आपणास गारद करून नाश करिताल. हे समजोन अपरमित दौलत सांपडली ही जाऊन कशी पावेल, मर्घाच हिंदू नेहतील, म्हणून कूच केले. द्रव्य जाण्यास उंट, हत्ती, छकडे, गाडे भरले. तोफा टाकून तोफांचे गाडे भरले. शेवट मोत्यांच्या माळा व जवाहिराच्या घोड्याच्या गळ्यांत ओंझे जाण्यास केल्या. आघाडी पिछाडीस मेखा सोन्याच्या केल्या. आणि अजर्भशाहा यास काढून लष्करांत नेऊन मेजवानी करून पादशाहीवर

७५. मातबर=मोठ्या.

७६. 'वेशावर' असावे.

७७. पीर=मुरु, उपरेष्टे.

७८. ह्या फितुरांत निजाम उल्मुल्क व सादतखान हे होते अशा जबर वहीम आहे.

७९. निका=(हीन) विवाह.

८०. तामसकूली=मादिरशहाकूली, तामस हा त्याचा पहिला यजमान होय.

८१. 'महमदशाह' असे पाहिजे.

बसवून कारभार वजीरी निजाम उल्मुलुख याजकडे सांगितली. आणि निघोन मातबर मजली करीत गेले. पादशाही सर्व दौलत नेली व शहर लुटलें गेलें. कबिले नेले. शहरांत काय जावें म्हणून अजमेरीसच काहीं दिवस राहवें म्हणून राहिले. हे वृत्त बाजीराव जलदी करून नर्मदातीरी गेले तेथे दिछी लुटली गेली, दौलत सर्व लुटून पादशाह कैद केला, अजमशाह सोडून पादशाहावर बसवून माघारे इराणी जलदी करून गेले, ऐशी बातमी येऊन पावलियावरून तेथेच मुक्काम करून राहिले. सर्व एक होऊन जलदीने तामसखान यास वाटेत गांठावे, अटकेपर्यंत जावे, शेवट अटकेपर्यंत जाऊन इराणीचे पादशाहीवरच मोहीम करावी, दौलत माघारी आणावी, इराणीची पादशाही बुडवावी, ऐसा विचार केला. सर्व सरदार यांस व राजेरजवाडे यांसही याप्रमाणे पत्रे पाठविली जे, “ येथून आम्ही चाली करितों तुम्ही सर्वांनी जलदीने चलावे. ” म्हणून कूच केले. ते बाजीराव यांचे शरीरी व्यया निर्माण झाली. ते दिवसेंदिवस अधिक होत चालली. शेवट शके १६६२ वैशाख वद्य षष्ठीस समाप्त जाले. पुढील मसलत होणारानुरूप राहिली. तामसकुली व इराणी यांस ईश्वरांनी बक्षीस दिले. त्याप्रमाणे घेऊन सर्व दौलत नेली. ठिकाणी जाऊन पोवले.

बाजीराव गेले हे संधि पाहून तुळाजी आंगरे यांनी कुलाब्यावर मसलत केली. चालून गेले. हे वर्तमान महाराजांस मानाजी आंगरे यांनी लिहिले यावरून चिमाजी अप्पा यांस आज्ञा केली जे, “ तुम्ही जाऊन कुमक करणे. ” यावरून बाळाजी बाजीराव व चिमणाजी बल्लाळ गेले. लढाई जाली त्यांत तुळाजी आंगरे [यांचा] मोड जाला. पळून गेले. इतक्यांत रेवडंडास वगैरे राजकारणे आली. ते मसलत करावी तो बाजीराव वारले ही खबर आल्यावरून निघोन पुण्यास आले. उत्तरकार्य बहुत पैका खर्च करून केले. महाराजांनी पत्रे येण्याविशीं पाठविली, यावरून चिमणाजी बल्लाळ व बाळाजी बाजीराव सातारां आले. खंडोजी माणकर व संकाजी नारायण सरसुभा कोंकणांत काहीं फौज चिमणाजी बल्लाळ [यांनी] ठेविली होती. बाळाजीराव यांस प्रधान पदाची वस्त्रे बहुमान यथा पद्धतीने उपेष्टमासी दिली. आणि बाळाजी बाजीराव यांस आज्ञा केली की, “ बाजीराव यांनी थोरले बाळाजीपंत यांचे मार्गे बहुत सेवा निष्ठेने करून मोठी मोठी कार्ये करून दाखविली. शेवटी इराणीचे पारपत्य करून बादशाही स्थापवी म्हणोन रवाना केले. तेथे आयुष्य योडे जाले. इराणींनी बी पादशाही दौलत लुटून नेली ते अटकेपार जाऊन,

२. ही नादिरशहाच्या स्वारीची हकीकत पुष्कळ ठिकाणीं मुसलमानी व इंग्रजी ग्रंथांस अनुकूल नाही. बखर लिहिणारास दिक्क्या दरबारची माहिती कमी होती असे

दिसते. तसेच मोपाळ येथे शके १६६० सालीं निजाबास आढवून त्यापासून माळवा वगैरे प्रांत घेतले. त्याची हकीकत बखर लिहिणारानें मुळीच गाळली आहे.

इराणी पादशाचे पारपत्य करून, दौलत माघारी आणावी ऐसा मनोदय उमेद धरिली असतां ईश्वराचे इच्छेने घडून [असें] आलें. त्यास त्यांचे पुत्र तुम्ही. त्याप्रमाणें पराक्रम करून सेवा करावयास योग्य आहां. बाजीराव यांचा हेतु राहिला व आमचा संकल्प दिल्लीची पादशाही कमजोर जाली, [ती] इराणी आले याजपासोन रक्षोन निम्मे हिंदुस्थान ध्यावें लिहिलें. ते पादशाही रक्षून हिंदुस्थान सर्व आपलें करावें ऐसा [बेत] केला तो सिद्धीस तुम्हीं न्यावा. अटकेपार घोडे चालवावे. ” ऐशी आज्ञा करून पुण्यास जावयास निरोप दिव्हा. ते पुण्यास जाऊन आपले सर्व दौलतीचा बंदोबस्त केला. संक्राजी नारायण व माणकर रेवदंडा याचे मसलतीस कोंकण प्रांती ठेविले. त्याणीं रेवदंडा शके १६६२ सन मजकुरी पौष शु॥ प्रतिपदेस घेतला. निशाण चढविलें. धारावी, येशवंतगड, मनोहरगड, मांडवी, घोडबंदर, उरण देखील प्रांत हबशी व फिरंगी यांनीं घेतला होता तो सोडविला. कोंकण प्रांत सर्व निर्वेद शाख्यानंतर चिमाजी बछाळ पौष शु॥ एकादशीस शके मजकुरी वारले.

पुढें बाळाजी बाजीराव व सदाशिव चिमणाजी सातारां येऊन विनंति केली, “ हिंदुस्थान प्रांती जाण्यास आज्ञा करावी. ” यावरून महाराजांनीं आज्ञा केली कीं, “ तुम्ही प्रथम स्वारीस जातां, बहुत सावधतेनें, बहुत दूरवर मोठे मसलतीस न गुंततां, स्वारी करून परत लौकर यावें. ” यावरून पुण्यास निघून जाऊन फौजेस नालबंदी एकसाली आगाव तयारी दरबेजमीस देऊन पुढें रोजमुरे आठवडे व दुमाही ऐसे बांधून सरदार व एकांडे व शिलेदार व सरंजामी [यांस] घोडेमाणूस व पोटगी पुरावयाजोगे ऐसें करून दरमहाचे दरमहा पावावें ऐसें करून देऊन गागद व पायदळ व तोफखाना फौज व सरंजामी लोक याप्रमाणें तयारी करून हिंदुस्थान प्रांती स्वारीस सुमुहूर्ते निघाले. बराबर शिंदे, होळकर व पवार व पिलाजी जाधव ऐसे सरदार फौजेसुद्धां घेतले. पुणें येथे सदाशिव चिमणाजी ठेविले. कारभारी बराबर महादाजी अंबाजी पुरंदरे घेतले. खानदेश बराणपुराहून माळवे प्रांती जाऊन सर्व संस्थानी यांच्या खंडण्या घेतल्या. आणि छावणी करून एक वर्ष राहिले. रघोजी भोंसले सेनासहैब सुभा यांनीं कटक जगंनाय घेऊन पुढें हिंदुस्थान अयोध्यापर्यंत स्वारी करितात, खंडण्या घेतात, [हें पाहून] हिंदुस्थान प्रांत आपणाकडे स्वारीस महाराजांनीं नेमून दिला आहे म्हणून त्या प्रांती निघून गेले. भोंसले यांचे म्हणणें [कीं,] तुम्हांस “ जेथपर्यंत

८१. हें भाकीत पुढें (१७५८) किती सिद्धीस गेलें तें पाहण्यास शाहू महाराज राहिले नाहींत !

८२. देखील=सह, समवेत, सुद्धां, ण मूळ अर्थावरून ‘ देखील ’ याचा प्रस्तुत कसा प्रयोग होतो तो पहा.

साधेल, ध्याल, तें तुम्हीं घ्यावें. आम्हांस जेयपर्यंत साधेल तें आम्ही घेऊं. " ऐशी बोलणी पडली. उभयतांही त्या प्रांती चालून गेले. त्यांत कटकट वाटली. लढाई जाली ते समान होऊन उभयतां सरोन राहिले. आपणांत कटकट करणें नीट नव्हे उभयतांनीं महाराजांस लिहावें, तेथून आज्ञा येईल त्याप्रमाणे चालावें, ऐसें ठरोन पत्रे लिहिलीं. यावरून महाराजांनीं पत्रे लिहिलीं जे, "तुम्हीं आपणांतच कलह वाढविला ही गोष्ट चांगली केली नाही. उभयतांही हुजूर यावें. उभयतांचीं बोलणीं ऐकून घेऊन प्रांत व हद्द नेमून देऊन त्याप्रमाणे हद्दीनें प्रांत व खंडण्या घेत जाव्या." यावरून प्रधान पंत निघोन आले. सदा-दाशिव चिमणाजी घरीं होते त्यांणीं वासुदेव जोशी व रघुनाथ हरी प्रभु आंगरे यांचे पदरीं बहुत शहाणे कर्ते होते ते संभाजी आंगरे यांचे व तुळाजी आंगरे यांचे न बने म्हणोन कैदेत ठेविले होते, त्यांस सोडवून आपणापाशीं आणिले. आणि जोशी व रघुनाथ हरी कारभारी हातीं घेऊन सर्व दौलतीचे काम चालविले. महाराजांचे दर्शनास गेले तेव्हां शहाणे कर्ते आहेत पाहून महाराजांनीं चिमणाजी आपा यांजकडे सरदारी होती त्याची वस्त्रे बहुमान यांस दिव्हा. आणि आपणापाशीं ठेविले.

बाळाजी बाजीराव स्वारी करून पुण्यास येऊन महाराजांचे दर्शनास आले. महाराज पुढे सामोरे जाऊन बहुमान करून सन्मान केला. रघोजी भोंसले यांस पत्रे गेलीं. तेही येऊन पावले. त्यांस पुढे सामोरे जाऊन बहुमान करून सन्मान केला. आणि उभयतांचीं बोलणीं समजोन घेऊन तहनामा ठरावून दिव्हा जे, " सुभा माळवा, अजमेर, अगरा, प्रयाग व अंतरवेदी देखील खेरीज अयोध्या व मोगलाईतील मंगळवेढे येथील हे स्वारी अंमल प्रधान पंत यांजकडे असावा. स्वराज्य अम्मल निम्मे भोंसले यांजकडे असावा. पट्टण येथील बारा लक्षांचा अम्मल प्रधान यांजकडे देऊन बाकी अम्मल सेना साहेब सुभा यांणीं घ्यावा. आणि नर्मदा दक्षिण तीर या हद्दीनें एकंदर भोंसले यांणीं घ्यावें. नर्मदा तीर उत्तर प्रधानपंत यांजकडे. याप्रमाणे हद्दीनें रहावें. यांत कोणी कोणाशीं खटला करूं नये. [याप्रमाणे] तहनामे ठरावून दिव्हे, आणि त्या प्रांतीं सरकारांत पेशकशी घेण्याचे ठराव करून दिव्हे. आणि उभयतांचे सख्य करून देऊन एकमेकांस मेजवान्या करविल्या. उभयतांनीं विकल्प ठेवूं नये, या उपरि कलह करूं नये, ऐसे पायांवर हात ठेवून घेतले. सरकारांत उभयतांनीं मेजवान्या केल्या. ठरावाचे ऐवज दिव्हे. आणि महाराजांनीं उभयतांस मेजवानी बहुमान देऊन निरोप दिव्हा. ते निघून गेले.

जिवाजी खंडेराव चिटणीस यांस महाराजांनीं आज्ञा केली की, "अंजनवेल गोवळकोट हे जागे हबशी यांजकडे राहिले. तेथून कोंकण प्रांतीं उपद्रव

लागतो. त्यास तुमचे बडोळ खंडो बल्लाळ यांणी मोठी मोठी कामे केली. मु-
त्सद्दीगिरी व दरखाचे काम करून शिपायगिरीही केली. तुम्ही जाऊन बराबर
लोक व कौज सामान घेऊन गोंवळकोट ध्यावा सांगितलें. त्यांणी शिबंदी नवी
ठेवणें व सरकारी सामान काष देणें ते आज्ञा व्हावी म्याप्रमाणें जाऊन करितो,
विनंति केली. यावरून आंगरे यांस पत्रे दिली. दारूगोळा तोफा व तरांडी
देऊन कुमक करावी. कोंकणे लोक व हेटकरी यांचे सरदार लोक सुद्धां ने-
मिले. व नवीण येतील ते ठेवणें सांगितलें. फत्तेशिगबावा यांजकडील स्वार
फौजेचे सरदार नेमून दिव्हे. ते निघून गेले. किल्लयानजीक त्यांचा प्रांत मा-
रून मोर्चेबंदी केली. ह्ळ दी चे पाणियावरून मारगिरी तोफ लावून बहुत
केली. किल्लेदार यांणीही मोर्चे मारणें व मारामारीची शर्त [होती] तितकी
केली. यावरून महाराजांस विनंति लिहिली जे, “ आणखी कांहीं हशम लोक
हेटकरी लोक रवाना व्हावे. यावरून महाराजांनीं रवाना केले. व खर्चास ख-
जीना पाठविला. ह्ळशी यांणी लोक देऊन सरदार किल्ल्याचे कुमकेस पाठविले.
ते चालून आले. त्यांणी लढाई देऊन मार्गे घालविले. आणि बहुत कजाखी
करून किल्ला जेर केला. निशाण चढवून किल्ला घेतला. आणि वर्तमान महा-
राजांस लिहिलें. महाराज संतोष पावून किल्ल्यास हवालदार व दरखदार नेमून
पाठविले. आणि हुजूर पेण्याविशीं लिहिलें. आज्ञेप्रमाणें किल्ल्याचा बंदोबस्त करून
दर्शनास आले. महाराजांनीं नवांजीस करून वस्त्रे जवाहीर बक्षीस इनाम गांव दिला.

बाबूजी नाईक जोशी हे राण्यांतील पुरातन सेवक व सावकारही मातबर
होते. प्रधान पंत यांचे आस्तविषयी त्यांचें व यांचें न बने यास्तव सेनापति यां-
जकडे कारभार कांहीं दिवस महाराजांनीं सांगितला. तेथेंही बनलें नाहीं म्ह-
णून हुजूर राहिले. त्यांस त्रिचनापल्ली घोरपडे यांजकडे फत्तेसिंग बावा यांणी
सुभा सांगितला होता. पुनः मोंगल यांणी फितूर करून घेतला. तो मसलत
करून पुनः ध्यावा म्हणून कर्नाटक प्रांतीचा सरसुभा सांगून फौजेचा खर्च व
फौज नेमून दिव्ही. त्यांणी कर्नाटक प्रांतीचे महाल बगैरे नेमून सात लक्ष रु-
पये सरकारांत सालास देत जावे, बाकी खर्चवेंच संभाळावासें केलें. शिवाय
खंडणीचे ऐवज येतील ते सरकारांत देत जावे. ऐसें ठरविलें. ते जाऊन अं-
मल बसवून खंडण्या उगवल्या त्या घेऊन आले. [पुढें] बिर्हबाईस शरीरें
पीडा जाली. ती वारली. शके १६६१. उभयतां राण्या त्यांचे आज्ञेत चालाव्या

<५. नवांजीस=स्तुति, तारीफ.

<६. यांचे वंधु आष्टीजी नाईक, यांस
बाजीराव बल्लाळ यांची बहीण दिली होती.

<७. त्या बद्दल ‘ पुन्हा एक दोन वेळ ’
इतकेंच मूळप्रतीत शब्द आहेत त्यांचा सं-

बंध पुढील वाक्याशी स्पष्ट होत नाहीं.

<८. बिर्हबाई—ही पूर्वी दासीपुत्री होती.
परंतु दिज्जवर शाहूचें प्रेम विशेष बसल्यामुळें
तिचा अधिकार इतर राण्यांपेक्षा ज्यास्त
होता. मार्गे पृष्ठ ५ टीप २३ व १८ पहा.

ऐसे होते. ती वारलियावारि थोरली धनीर्ण यांची प्रकृति उग्र होती, ती महाराजांपासून सरंजाम व नेमणूक करून घेऊन वागू लागली. धाकटी धनीर्ण यांजकडेही सरंजाम नेमणूक केली. ती महाराजांचे आज्ञेत व मर्जीने वागू लागली. येसाजी भोंसले व कुसाजी भोंसले हे सरकारचे लेंकावळे यांस शिराळ वगैरे सुभा सांगितला. आणि पुढे बाबूजी नाईक यांजकडे कर्नाटक सुभा त्यांत त्रिचनापल्ली व श्रीरंगपट्टण हुजूर ठेविले [ते] खेरीज करून आदवानी वगैरे सारे महाल कर्नाटकचे त्यांत निम्मे बाबूजी नाईक व येसाजी व कुसाजी भोंसले निम्मेत, शिबंदी महाल मजकूर खर्च व निम्मे सरकार रसद मोकासा बाबती स्वराज्य अंमल त्याचे सात लक्ष रुपये रसद घेऊन भोंसले यांचे कारभारी याणीं व तुम्हीं एक विचारें चालावे, ऐसें करून रवाना केले. बाबूजी नाईक कर्नाटक प्रांती गेले. तेथे संस्थानी यांशीं कटकट वाढून लढाई पडली. शिबंदी ठेवणें आली. लढाईत मोड झाला. लुटले गेले. शिबंदीचा पैच आंगावर आला. त्यांची धरणों बसली. याजबरोबर निघोन सातारां आले. आणि महाराजांस विनंति केली जे “ शिबंदी व कैजाचा पैच आला यांत अबरू व प्राण रहात नाही. यास्तव सरकारांतून पांच सात लक्ष रुपये देऊन पैच वारावा. ” तेव्हां महाराजांनी आज्ञा केली जे, “ तुम्हीं करणें सरकार आज्ञेनें करावे. लेहून आज्ञा न्यावी. ज्या संस्थानी यांणीं फिमात केली त्यांचें पारपत्य करण्यास येथून फौज सरदार रवाना केले असते. तुम्हीं कर्ज व शिबंदी हुकुमाखेरीज कां वाढवली ? आणि संस्थानी यांणीं महाराजांचे सुभ्यास मोडलें हा बदनेंक्षा [कां] करून घेतला ? बाली ती गोष्ट बरी जाली. गवगवा जाला ते सावकार व शिबंदी आकारून समजावणें. त्याची तोड महालीं व खंडणीचे ऐवज येणें हिशेब पाहून दुसरा सुभा नेमून त्याजपासोन करवितां येईल. तोंपर्यंत गवगवा करतील त्यांस सरकारांतोन समजोन सांगोन गवगवा मोडतां येईल. सांगितलें असतां आंच सोसली नाही. ना मोहरम जालां. ” तेव्हां सुभ्याची घालमेल होता या विरश्रीस ” येऊन आग्रह करून हा पैच महाराजांनी वारावा बोलू लागले. आणि अविचार करून सोमल घेऊन विषप्रळय केला. त्याणीं अगदीं व्यापून बोलणें चालणें सर्व राहिलें. हे वर्तमान महाराजांस प्रातःकाळीं समजलें जे, नाइकांनीं विषप्रळय केला. तेव्हां महाराज बोलले जे, “ नाईक पैच वारितो सांगितलें असतां अविचार करून विष घेऊन आम्हांवर ब्रह्महत्या देणार त्यास या विषानें

८९. थोरली धनीर्ण=सकवारबाई.

९०. धाकटी धनीर्ण=सगुणाबाई.

९१. ‘ शिबंदी खर्चाचा ’ को० प्र०.

९२. बद-नक्षा=अपलौकिक. दुष्कीर्ति.

९३. आंच=तीव्रता.

९४. वीरश्री=ईश्या. सुभा यांजकडून काढून सदाशिवराव भाऊ यांजकडे सांगण्याचा विचार होता.

काहीएक बाधा होणार नाही. दूध पाजवें. ” म्हणून आपला हात लावून दूध पाठविलें. दूध पाजिलें. त्याणें सोमल उतरला. शुद्धीवर आले. नंतर महाराज जाऊन बहुत विवेक सांगितला. आणि गवगवा जाला त्याचा बंदोबस्त करविला. त्या सोमलाचे योगें नाइकांस बहुत शक्ति व आहार चतुर्गुणी अधिक जाला. नित्य चार शेर दुधाची क्षीर भलावी. प्रातःकाळी दूध घ्यावें. स्त्रिया अधिक असाव्या. ऐशी शरीरांत शक्ति बहुत जाली. कर्नाटक सुभा येशवंतराव पोतनीस यांजकडे सांगून रसद भरणा वगैरे करून नाइकांच्या पेंचाच्याही तोडी काढविल्या. शके १६६३.

बाळाजी बाजीराव पुण्यास होते. ते समयी किलीजखानें नवाब निजामउल्मुल्क वारले. शके १६६९. त्यांचे योरले पुत्र नासरजंग व दुसरे सलाबतजंग, तिसरे निजाम अल्लीखान ऐसे होते. नासरजंग यांस रामदासपंत कारभारी होते. मसलत करून अदवानीचे जागीर अंमलाचे सुभे हिदायत मोदीखान होते ते बंदलून राहिले, त्यांजवर कर्नाटक प्रांती गेले. त्यांची यांची मातबर लढाई चालली. उभयतांनीं हत्ती चालवून तिरंदाजी केली. पठाण लोक उभे राहून लढले. लोक बहुत पडले. त्यांत नासरजंग व हिदायत मोदीखान दोघेही सरदार रंगांत पडले. सलाबतजंग यास या अंबारींत बसवून रामदासपंत यांणीं आणखी सर्व फौज सांवरून बहुत शिपायगिरी करून लढाई मारली. फत्ते पावले. सलाबतजंग सुभा जाले ते भागानगरी येऊन दौलत चालवूं लागले.

दमाजी गायकवाड व उमाबाई, त्रिंबकराव दाभाडे बाजीराव यांणीं मारिले

१५. निजाम उल्मुल्क यांस पुत्र सहा:

गाजुद्दीन, नाझरजंग, सलाबतजंग, निजामअल्ली, महमदशरीफ आणि मोर मोगल. यांतून पहिले दोन एका आईचे-बाकीच्यांच्या आया निरनिराळ्या होत्या. गाजुद्दीन हा दिल्लीस होता व त्यास अमीर उल्लुमरा हा किताब होता.

१६. हिदायत मोदीनखां यामच मुजफरजंग असा किताब होता. ह्याच नांवानें तो इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हा निजामुल्मुल्क यांच्या मुलीचा मुलगा असून त्याजवर निजामाचें विशेष प्रेम होतें. आपल्या आजोबांनें आपणास गादी दिली असें म्हणून हिदायत मोदीनखां हा चंदासाहेब व फरांशीस लोक यांचें साहाय्य घेऊन हैदराबादेकडे चाल करीत होता.

१७. बंदलून=उलटून, फंद करून.

१८. प्रथम नाझरजंगाचा जय होऊन मुजफर यास त्यानें कैद केलें. पण नाझराच्या फौजेत दुफळी होऊन तो मारला गेला-तेव्हां मुजफर यास मालक असें मानून फौजेनें हैदराबादेकडे चाल केली-इतक्यांत पुनः सरदार लोकांत कटकट वाढून मुजफरजंगही ठार मारला गेला. तेव्हां फ्रेंच सरदार बुसी हा बराबर होताच, त्यानें सलाबतजंग यास पदार्थ करून हैदराबादेस नेलें. फ्रेंच लोक व कडापा, कर्नळ व सावनूर येथील नवाब हे या कृत्यांत मुख्य होते. मारेकऱ्यांचें काम नवाब यांणीं पतकरिलें होतें. नाझरजंगाचे पक्षास रघूजी भोंसले व दंभज लोक हे सामील होते.

असतां त्यांचें कांहीं जालें नाहीं म्हणून चुरस मनांत धरून महाराजांशीं दुरोखें जाले. व फौज धरून बाळाजी बाजीराव प्रधान यांजशीं कटकट वाढवून लढाई केली. त्यांत मोड जाला. दमाजी गायकवाड यांस धरून बेडी घातली. येशवंतराव दामाडे व्यसनी बेहोष जाले. गुजराथ व सुरत अष्टाविशींतील सरकारी अंमल उगवावा म्हणून महाराजांनीं प्रधान पंत यांस आज्ञा केली. त्यांनीं शिंदे होळकर सरदार व रघुनाथ बाजीराव फौज रवाना केली. ते समयी गा. यकवाड कैदेत होते. त्यांनीं बोलणें लाविलें जे, “ या उपरि आपण सरकारी राशीं विरुद्ध न वागतां सेवा करून दाखवितों. सरकारी फौजे बरोबर जाऊन निष्ठेनें सेवा करून दाखवितों. ” यावरून सोडून सात लक्ष रुपये नजर ठराव केला. त्याचा हवाला जिवाजी खंडेराव चिटणीस यांनीं घेतला. त्यांजपाशीं आपले बंधु गोविंदराव गायकवाड व फर्तेसिंग ऐसे बोलस त्यांचे घरीं ठेवून भरणा केला. आणि रघुनाथ बाजीराव यांजबराबर दिव्हे. त्यांनीं सर्व सुरत अष्टाविशीं अंमल बसविला. सुरतेत मोगल यांजकडे जकात व मामला व स्वराज्य अंमल येत नव्हता तो महाराजांनीं घ्यावा सांगितलें तो बसविला. रायगड किछा औरंगजेब यांनीं घेऊन हबसी यांजकडे सुभा दिव्हा ते समयी सुरतेवर खर्चाची नेमणूक लाख रुपये नेमून दिव्हे [होते] ते लाख रुपये स्वराज्य अंमल खेरीज करून देत जावे ऐसे करून महाल तोडून घेतले. आणि कच्छभूज व काठेवाड द्वारकेपर्यंत स्वारी करून खंडण्या घेऊन बहुत खजीना घेऊन महाराजांपाशीं येऊन सर्व निवेदन केलें. लढाई पडली तेथे शिपायागिरी केली. महाराजांनीं तारीफ करून बहुमान दिव्हा.

जिवाजी खंडेराव चिटणीस शरीरी पीडा होऊन वारले. शके १६६४ दुर्ग-दुभिनामसंवत्सरे पौष वैद्य सप्तमी. रामराव जिवाजी व देवराव जिवाजी दोन पुत्र त्यांस होते. व भाऊ बापूजी खंडेराव व गोविंद खंडेराव व बहिरव खंडेराव [ऐसे] होते. त्यास रामराव सात वर्षांचे लहान होते. त्यांस महाराजांनीं नेऊन वस्त्रे बहुमान कलमदान यथापद्धति दिव्हे. आणि बापूजी खंडेराव यांजकडे सरदारी, ते शिपाई चांगले म्हणून, दिव्ही. त्यांनीं शिकारीत स्वारीत नेहमीं हजार रुपये स्वारांचा शेरा ऐसा करून मातबर स्वार पालखीनिशीं ऐसे साठ स्वार, शिवाय आणखी स्वार व त्यांची घरपागा ऐसे रहावें, ऐसे

१९. दुरोख=दुष्टपी, दुलग.

१००. ‘ पांच लक्ष ’ कोलापूर प्रत.

१. ताराबाई व दमाजी यांनीं पेशव्यां विरुद्ध मसलत केली ती त्यांनीं दमाजीस धरून मोडून टाकिली व गुजराथेंत अर्धा |

अंमल बसवून अमदावाद घेतली, ह्या गोष्टी शाहू महाराज निवर्तल्यावर सन इसवी १७५२ सालीं झाल्या. पुढें टीप ४ पहा. २. मिती कोल्हापूर प्रत देत नाही.

करून दिल्लें. गोविंद खंडेराव मुत्सद्दीगिरींत व लिहिण्यांत खबरदार त्यांनीं चिटणीस लहान यांचें चालवावेंसें केलें. व जामदारखाना याचा दरोगा असामी करून दिल्ली होती. दावलजी सोमवंशी सरलष्कर वारले. त्रिंबकराव सोमवंशी यांसि सरलष्कर पद बहुमान दिल्ली. तेही लवकरच वारले. नंतर आपाजी सोमवंशी यांस पद दिल्ली.

महाराजांचा पुण्यप्रताप [विशेष] सातारियास तरुत करून राहिले ते दिवसापासोन राज्यकारभार सेवक लोकांपासोन [चालविला.] मोठ्या मसलती व युद्धप्रसंग फौजा पाठवून [केले.] मनसब्यांत बहुतच चतूर [होते] औरंगजेबासारखे शत्रु यांनीं सर्व दौलत घेतली. संभाजी राजे धरून नेऊन मारले. राजाराम साहेब यांनीं बहुत प्रताप करून चंदीस जाऊन राज्य केलें. तेथून सरदार व मोठी माणसे वाढवून लढाया करविल्या. पुनः देशी आले. कांहीं राज्य सोडवावें, तो लवकरच वारले. ते समयी पादशहाचे कैदेत असतां पादशहा वारले. उदयकाळ प्राप्त होऊन त्यांचे पुत्र शाहाजादे यांनीं आपले आपण राज्यावरि लावून दिल्ली. ते येऊन आईसाहेब व त्यांचे पुत्र यांनीं राज्य आपणच करावें ऐशी बुद्धि धरिली, त्यांचा बंदोबस्त करून त्यांस खर्चाचातद करून, मोगलाईत सर्व राज्य गेलें [होते] ते प्रांत व किल्ले, कोट, स्थळे सोडवून, राज्याचे धारे थोरले शिवाजी राजे यांप्रमाणें सावधता मसलतीनें [घालून] सर्व लोक आज्ञेत वागवून, नवीन मोठी माणसे निर्माण केलीं, वाढविलीं. जुनी माणसे अनुकूल जालीं त्यांचीं पदे व त्यांस सन्मान सरंजाम इनाम देऊन चालविले. जीं चांगलीं माणसे व पोखत शहाणे यांचे मसलतीनें चालावें, विश्वासू सेवक लोक यांजवर विश्वास ठेवून सर्व कार्ये त्यांचे हातें ध्यावीं, [ऐसे करून] लघु मनुष्य अथवा दुर्व्यसनी, कैफी, दारूबाज यांस समीप न ठेवितां मुत्सद्दी लोक प्रधान, प्रतिनिधि व सेनापति आदिकरून अष्टप्रधान व दरखदार यांचे हातें कारभार व सुभे सांगून चालविले. मराठे लोक शिपाई शूर यांस ज्यांनीं जशी सेवा केली तसा त्यांस सरंजाम देऊन शिपाईगिरीचे कामांत ठेविले. महाराजांस पुत्रसंतान नाहीं. याजविशीं अनुष्ठानें व धर्म करविले. पुत्र जाले ते दोन तीन वर्षांचे होऊन वारले. याजमुळें [महाराजांची] उदास वृत्ति जाली, शिकारींतच अरण्यांत बहुत काळ घालवावा ऐसे जालें. उत्तरदेश अटकेपर्यंत सोडवून थोरले महाराजांचा संकल्प सिद्धीस नेहला. देश रामेश्वरपर्यंत सोडवून संस्थानी यांसच स्थापून खंडणी ध्यावी ऐसे केलें. पश्चिम [दिशेस] द्वारकेपर्यंत

१. आई साहेब=ताराबाई.

२. साक्षात् अटकेपर्यंत मराठे १७५७
१७६५ सालीं गेले. पुढील गोष्टी राज-

गौरवाकरितां ग्रंथकारानें जरा आलीकडे ओढिल्या आहेत. पुढें गुजराथ, रामेश्वर या संबंधानेही हेंच म्हणणें लागू पडेल.

अंमल व खंडणी यावी ऐसें केलें. पूर्व देश कटक, जगन्नाथ, बराड, गोंड-
वण, बंगालपर्यंत अंमल खंडणी यावीस केलें. ऐशा चतुःसमुद्र मर्यादा [होऊन]
चहूँ दिशेचें राज्य एक आज्ञा चालवूं लागले. त्यांत उत्तर दिशेचें आधिपत्य
फौजा जाऊन बंदोबस्त राखणें, खंडणी पैका आणून आज्ञेत चालवें ऐसें क-
रून प्रधान पंत यांजकडे सांगितलें. पश्चिमदेश गुजराथ, काठेवाड द्वारकाप-
र्यंत सुभा सेनापति दाभाडे व गायकवाड यांजकडे नेमून दिव्हा. पूर्वदेश से-
नासाहेब सुभा यांजकडे बराड, गोंडवण, बंगाला, जगन्नाथ पर्यंत सुभा सांगि-
तला. दक्षिणदेश हुजूर ठेवून फौज सरदार व सुभे पाठवून बंदोबस्त कर्नाटक
त्रिचनापल्ली, रामेश्वरपर्यंत खंडण्या हुजूर आणविल्या. सरलण्कर यांजकडे मध्य
गंगातीर बालाघांटपर्यंत सुभा दिव्हा, बरकड प्रधान व मुत्सद्दी व सरदार यांज-
कडे तालुके व सरंजाम नेमून देऊन रसद यावी व फौजेची नेमणूक चाकरी
सरंजामी यांणी करावी ऐसें केलें. त्याप्रमाणें सर्व अष्टप्रधान व सरंजामी व सरदार
काडीमात्र आज्ञेचें उल्लंघन न करितां चालूं लागले. याजमुळें दिवसेंदिवस सर्वांस
जें कार्य सांगितलें त्यांणी यश मिळवावें, कार्यसिद्धिच करावी, ऐसें होऊं लागलें.
दिळीचे पादशाहापाशीं हिंगणे वकील ठेविले [होते] त्यांणी सर्व कारभार
करून वजीर व सुभे ज्यांस ठेवा, दूर करा, सांगितलें तसें वर्तावें. वकिलांनीं सर्व
कारभार करावा. पादशाई खर्च व इतमाम व त्यांचे सरदार व पादशाईतील मात-
बर व लहान यांचे सर्वांचे जागिरी व सरंजाम व इतमाम चालवें. उच्छेद कोणा
एकाचा होऊं नये. पादशाहीतील मातबर सुभे स्वदेशी त्यांचे तह चालून ते जरी
पेचांत आले तत्रापि त्यांचें सर्व हरण न करितां त्यांचे अंमल त्यांजकडे चालवें,
सर्व संस्थानें मांडलिक राजे यांणी खंडणी कारभार [करून] त्यांची दौलत इत-
माम चालून खंडणी यावी, ऐसें करून दिव्हें. याप्रमाणें अष्टप्रधान व सर्व सर-
दार यांणी ज्यांनीं ज्यांनीं पराक्रम जसे केले त्याप्रमाणें त्यांजकडे सुभे व तालुके
कोट्यावधि रुपयांचे सांगून सरदार यांस फौज तैसलमातीस देऊन वाढविलें.
सर्प पृथ्वीतील चातुर्थ कलावंत व कुशल लोक शहाणे मर्द ऐसे माणूस पुणें व
सातारा येथें येऊन राहिले. मोठी माणसे शिपाई व कारकून व मुत्सद्दी ऐसे ल-
क्षावधि जमा करून मोठे मोठे सुभे चार पांच केले. त्यांत त्यांचे चालवें ऐसें
करून देऊन कांहीं आपणापाशीं ठेवणें [ते] ठेविले. श्रावणमासीचा धर्म दा-
भाडे त्रिंबकराव लढाईत पडले यापासोन प्रधान पंत यांणी कीर्द राजमंडळ,
स्वारी प्रधान, ऐसें म्हणोन त्यांत ब्राह्मण यांची वेद व शास्त्र यांत परीक्षा क-
रून यथायोग्य शतावधि हजारों रुपये नेमून द्यावे, याप्रमाणें चार लक्ष पांच
लक्ष धर्म पुणें येथें त्यांचे निसबतीस नेमून देऊन घडावा, करावा, ऐशी आज्ञा

करून करविलें. ते कीर्ति सर्व दिगांत जाऊन थोर विद्वान्, व तपस्वी, व महापुरुष ऐसे ब्राह्मण चहुं दिशेचे लक्षावधि येऊं लागले. विद्यापीठच जालें. जशी काशी तसे सातारा पुणें जालें. धर्मस्थापना, तीर्थ क्षेत्र, देवब्राह्मण, सत्पुरुषांचों स्यानें, आग्रहार, पूजा, नैवेद्य, व गांवोगांवच्या देवतांचे नंदादीप, पूजा, नैवेद्य चालावे ऐसा बंदोबस्त करून हुजुरून दिव्हे व अष्टप्रधान यांणीं धर्मादाय इनाम देवब्राह्मण यांस दिव्हे त्यांस राजपत्रें करून देऊन चालविले. याप्रमाणें सर्व पृथ्वींत आज्ञा कोण्हीएक उल्लंघन न करावी. ऐसे सार्वभौम राज्य केलें. व नीति व न्यायें करून प्रजेचें पालन केलें, व पोषण केलें. कोण्हा एकास दुःख नाहीं. गरीब अनाथ यांचे ठायीं बहुत दया करून त्यांचें दुःख परिहार करावें. रयतेस उपद्रव काडीमात्र नाहीं. बिघा व पैका नेम केला त्याहून जाजती तिळपाय उपद्रव होऊं नये ऐसें केलें. त्या योगे करून साम्राज्य व सर्वांस बरकत, पृथ्वीचे ठायीं परजन्यवृष्टि कालें करून व्हावी, पृथ्वीनें धान्य पीक बहुत द्यावें, ऐसे सुभिक्ष जालें.

कोणे एके समयी आपले सेवक लोक लक्षावधि फौजेत धणी केले, कोट्यावधि द्रव्य दौलतदार केले, ते सर्व सुखी व संपन्न जाले याचा संतोष बहुत, परंतु आज्ञेत वर्ततात कीं नाहीं हे पहावें म्हणून बाळाजीपंत प्रधान यांस दहा हजार फौजेनीं हुजूर भेटीस यावें म्हणून लेहून आणविलें. ते फौज घेऊन आले. हे कळतांच प्रधान इतकी फौज घेऊन कां येतात बोलले. हे बातमी त्यांस कळल्यावरून तेथेंच दहा कोसांवर फौज लोक टाकून पांच खिजमतगार घाडीं ऐसें निघोन पुढें आले. तो मुहूर्त भेटीचा सांगून त्यांणीं पाठविला. ते समयी महाराजांस कळोन शिकारीस गेले. माशास गळ टाकून बसले. हे कळोन प्रधान पंत तेथेंच गेले. पाठीमागें उभे राहिले. चोपदार यांणीं मुजरा दिला. एक प्रहरपर्यंत त्यांजकडे पाहिलें नाहीं. शिकारीचेंच पुढें बोलणें, हव्यास करणें, चालविलें. नंतर मागें किरोन पाहिलें. त्यांणीं नजर करून मुजरे केले. विडे देऊन डेव्यास जाऊन उतरावें, आज्ञा केली. प्रधान पंत दरबारास आले. तेव्हां महाराज चरण घालून तख्तावरोन उठोन वाड्यांत चालले. मध्यघरचे दरवाज्यांत गेले तेथे चरण टाकिले. खिजमतगार दूर होते. महाराज पुढें गेले तो चरण बाळाजीपंत यांणीं घेऊन मागील दिवाणखान्यांत घेऊन गेले. आणि पुढें ठेविले. याजवरून संतोषी होऊन रुपा करून कामेकार्जे उलगडून देऊन निरोप दिव्हा.

कोणे एके दिवशीं पांच सात हजार फौजेनिशीं मोहीम करून मोठे इतमानें प्रधानपंत आले. भेटी जाव्या. डेव्यास फौजेत राहिले. तेव्हां अकस्मात् चिटणीस यांस बोलावून आज्ञा केली कीं, “ प्रधान यांस चिट्ठी लिहावी जे,

तुमचें प्रधानपद दूर केलें आहे. तरी शिके कटार व जरीपटका हुजरे पाठविले यांजबराबर जामदारखान्यांत दाखल करणें. " म्हणून चिट्ठी लिहून दोन हुजरे बोलावून चिट्ठी लष्करांत वेण्येवरि होते तेथें रवाना केली. तों प्रधानपंत स्नानास बसले होते, तेथें हुजरे जाऊन चिट्ठी दिली. वाचून पहातां चिट्ठीस मुजरे करून स्नान न करितां तसेच उठोन शिके कटार व जरीपटका हुजरे यांचे स्वाधीन करून रवाना केले. आणि एक राहुटी लष्करापासून दूर बाहेर देवविली तेथें स्वयंपाक करविला. खासगत शागिर्दपेक्षा चाळीस पन्नास माणूस मात्र घेऊन सरकारी सर्व इतमाम फौज तेथें ठेवून राहुटीस जाऊन राहिले. आणि चिट्ठी लिहिली जे, " आज्ञा आली तेव्हांच पायांपाशीं येऊन पावावें परंतु सरकारी कारखाना सर्व व फौज आहे ते कोण्हाचे स्वाधीन करावी ते आज्ञा यावी. [म्हणजे] त्यांचे स्वाधीन करून नंतर पायांपाशीं येतो, " लिहिलें. आणि हुजरे यांस सांगितलें जे, " कारखाने व लोक सलतनत सरकारची आहे हे कोण्हाचे जिम्मेस करून पायांपाशीं यावें ते कारकून नेमून यावे त्याचे स्वाधीन करून हुजूर येतो, किंवा तसेंच यावें ते आज्ञा यावी. म्हणजे निघोन येतो, " सांगून पाठविलें. हुजरे शिके व जरीपटका घेऊन महाराजांपाशीं आले. त्यांस जामदारखान्यांत नेऊन गुदरावें, सांगितलें आणि " सलतनत सरकारांत घेण्यास कारकून येतील तोंपर्यंत तुम्हीं आहां तेथेंच रहाणें " सांगून पाठविलें. याजप्रमाणे आठ दहा दिवस गुजरले. बहुत मुत्सद्दी लोक व जवळचे कपेंतील रहाणार [यांणी व] देहुडी कडून [अशी] सर्वांनीं विनांति केली जे, " प्रधान यांजपासेन असा अपराध काय जाला आहे ! " त्यांजपाशीं उत्तरें जालीं जे, " प्रधानपद [यांजकडे] ठेवावयाचें नाहीं. पुन्हा पिंगळे यांचें पद त्यांस द्यावयाचें आहे. " तेव्हां सर्व मुत्सद्दी यांणीं विनांति केली जे, " हिंदुस्थान प्रांतीं वगैरे हे बातमी गेली व जाईल. तालुके व फौज सरदार चहुंकडे यांचे विद्यमानचे आहेत त्यांत बखेडे होतील, मारले जातील. यास्तव त्यांजवर कृपा करणें. किंवा दुसरियास पद सांगून आधीं बंदोबस्त व्हावा. " [ऐशी] विनांति केली. बाळाजीपंत प्रधान यांणीं चिटणीस व मंत्री याजपासेन विनांति करविली कीं, " आम्ही एक राहुटीनें बाहेर राहिलों. चरणापाशीं येण्याविशीं आज्ञा व्हावी. किंवा दुसरी सेवा कांहीं सांगावी किंवा कृपा होणें ती व्हावी. " तेव्हां उत्तर जालें जे, नजर काय देतात बोलावें. याजवरून सांगून पाठविलें जे, " आम्ही एकटे येथें आहों. सलतनत सरकारची सरकारांत आली. आम्ही येथेंच पायांपाशीं आहों घर व सर्व जें आहे तें सरकारांत नजर आहे. आणवावें. " याजवर पद दुसरेकडे सांगावयाचें, इतकेंच उत्तर केलें.

यानंतर एके दिवशीं अकस्मान् हुजरे बोलावणें पाठविले. बाळाजीपंत एकच खिजमतगारानिशीं येऊन मुजरे करून उभे राहिले. “ अपराधी सर्वस्वें आहे. पायांपाशीं कोणती सेवा सांगणें ती आज्ञा होऊन पायांचा वियोग मात्र न व्हावा, ” विनंति केली. याजवरून बहुत रुपावंत होऊन एकनिष्ठ सेवक खरे, याजपासोन कदापि अंतर पडावयाचें नाहीं, म्हणोन जरीपटका व शिक्रे व वस्त्रें जवाहीर सर्व पदाचे बहुमान आणवून वस्त्रें व प्रधानपद पुन्हा दिलें. यांणीं पायांवर मस्तक ठेविलें. तेव्हां “ तुमची निष्ठा कशी आहे [हें पाहिलें.] बाजारावाचे पुत्र, बाळाजी विश्वनाथ यांचे नातु खरे ! तुमची सेवा व निष्ठा पाहून बहुत संतोषित जालों, ” बोलले. आणि आंगावरील पोषाक जवाहीर वगैरे आणवून आणखी दिलें.

याप्रमाणें सर्व अष्टप्रधान यांत मुख्य फौजेचे व तालुक्याचे मोठे अधिकारी प्रधान व सेनापति व सेनासाहेब सुभा त्यांत प्रधान यांची परीक्षा अशी केली. कान्होजी भोंसले [यांचे] सेनासाहेब पद दूर करून रघोजी बागांस दिलें. ते हुजूर ठेविले तसे राहिले. सेनापति [ही] आज्ञेत चालावे [असें केलें.] पदें दूर केलीं, किंवा नजर ठराविली, मुलकाच्या घालमेली केल्या असतां कोण्हीएक फंद किंवा आज्ञा उल्लंघन न करितां चालले. याप्रमाणें मोठे धारेनीं व मनसब्यांनीं राज्य बहुत दिवस महाराजांनीं अकुंठित आज्ञा चालवून केलें.

बिरुबाई निवर्तली याउपरि उभयतां राण्या यांजकडे सरंजाम नेमणुका अधिक वाढविल्या. बंदोबस्त नीट करून दिले. परंतु थोरली धणीन [यांची] मर्जी बहुत नाजूक याजमुळें आग्रह करणें पडूं लागलें. एकीकडे दिलें तें दुसरीकडे पाहिजे ऐसे आग्रह पडले. धाकटी राणी धणीन सरकार मर्जी व लक्ष्य धरून चालवें ऐशी मर्जीत राहिली. गांवांतील शहरांतील मनसुबी व फियादी याच्या हिमायती पडूं लागल्या. गांव खंडणी अंमल पाहिजे तेथें पाठवावा. व वतने विकत घ्यावीं ऐसे होऊं लागलें. यावरून महाराज बहुत उदास [झाले.] प्रधानपंत यांस आणवून दोहीकडे गांव नेमणूक करून खर्च पाहून करून देऊन शहरांत फियाद किंवा वतन घेणें अंमल पाठवणें कांहीं एक कारभार देहुडियांकडून होऊं नये, कोण्हाची हिमायत मनसुबी करूं नये, ऐशी यादी प्रधान यांजपासोन लिहून, आपले खास दस्तुर करून, निक्षून दोहीकडे ताकीद केली. तें मान्य दोहीकडे करविलें. एक दिवस एक महाल यांत भोजन एक दिवस एकीकडे ऐसें केलें. आणि नाटकशाळा मराठ्या मुली पाहून विकत

१०. मागें पृष्ठ ८० टीप ८८ पहा.

११. हिमायती=आश्रय, भीड.

१२. दोहोंपिकीं सकाराबाई ही फार ख-

बरदार बाई होती. आपल्या हातीं सर्व कारभार यावा असें तिच्या मनांत फार होतें.

१३. एक महाल=एका राणीचा महाल.

व नजर आणून ठेवून कारखाना वाढविला. त्यांत चौकीदार व खोजे वगैरे नेमून मोंगलाई पद्धतीने चालविले. आपण बहुतकरून शिकारीत एक दोन दिवस रहावे. सर्वकाळ शिकारीतच काढावा. संतान पुत्रही जाले नाही. जाले तेही गेले. यावरून उदास वृत्ति जाली. सरकारी ऐवज, नेमणुका, तालुकदार यांजकडील व हुजूर महालचा येऊन खर्चास ज्यास्त होऊन कर्जाऊ ऐवज होईल तो दोन तीन वर्षीं सर्व तालुकदार आणून त्यांवर हिसेरसी बसवून कर्ज वारीत जावे विनंति केली". त्याप्रमाणे बंदोबस्त चालविला. गोविंदराव चिटणीस व देवराव राजाज्ञेचे मुतालीक, येशवंतराव महादेव पोतनीस यांणीं सर्व कारभार खर्चवेच सरकारविल्हे हुजूरविल्हेकडे ऐवज जावा त्याचा आपले दर-खाप्रमाणे येशवंतराव व देवराव [या] दोघांनीं करावा. राजकारण कारभार सर्व गोविंदराव यांजकडे ठेवून त्यांणीं करावा. आपण बहुतकरून शिकारीत व बाहेर जनाना नाटकशाळा यांत असोन वरचेवरी कागदपत्र पाहून व आपले हाते खास दस्तक करून बहुत सावधपणे हुकुमांत [सेवकांनीं] चालावे, आज्ञेशिवाय काहींएक होऊं नये, ऐसे चालविले.

जानराव निंबाळकर खर्दकर भेटीस आले. यावरून महाराजांस हुजरे, यांणीं पागोटें जलदी करून आणून देऊन, " जवळ आले, भेटीस पुढें जाणें मोंगलाईतील सरदार बहुत इतमाम व जवाहीर पोषाक ऐसे आले आहेत," विनंति केली. तेव्हां " आमचे भेटीस येणार किंवा पागोट्यास ? " बोलले. आणि खंड्या म्हणून कुत्रा बहुत नामी शिकारीत होता, त्यास महाराजांनीं पालखी व इतमाम पांच हजार रुपये नेमणुक माणसे वगैरे चालविले होते, त्यास जवाहीर भरजरी झूल वगैरे घालविले. पोषाक मोठे व अळंकार कंठ्या चौकडे विजमतगार यांस देवविली आणि भेटी समयीं आपण काहीं एक पोषाक पागोटें जवाहीर न घालितां विजार घालावी, अगर पैठणी अगर ताडपत्री पासोडी असावी, ते घेऊन भेटी जाल्या. निंबाळकर बहुत खजील जहाले. त्यांस सन्मान वस्त्रे मेजवानी करून निरोप दिव्हा. महाराज नेहेमीं याप्रमाणे स्वारी शिकारी [करीत] पागोटें न घालितां राहूं लागले. केश मस्तकाचे बहुत चांगले तेच मोकळे असावे. तेच शोभायमान ऐसे जाले. दसऱ्याचे दिवशीं मात्र पागोटें घालावे, ऐसे जालें. शिकारीस सर्व काळ जाणें ते कारभारी यांणीं आधीं अगर [?] येऊन सर्व समजावून करावा. फारच निकड असेल तर प्रधान व कारभारी यांणीं शिकारीत समजावून तेथे आज्ञा घ्यावी. ऐसे होऊं लागले. सर्व काळ बहुतकरून अरण्यांतच असावे ऐसे जाले. याप्रमाणे पांच सहा वर्षे उदासवृत्ति जाली.

१३. अशी विनंति कोणी केली ? चि- | कदार आणून त्यांवर हिसेरसी बसवून कर्ज टणिसांनीं ? कोल्हापूर प्रतीत " सर्व तालु- | वारीत जावे " असे आहे.

नाटकशाळा वगैरे जनाना रहाणे बहुत गुप्तरूपे मर्यादेने त्यांत लखमोजी व बसवंतराव खोजे म्हणून त्यांजवर विश्वास ते त्या कामांत तेनात सरंजाम देऊन वाढविले. सर्व सेवक लोक कोण्ही कोणाची अमर्यादा न करितां चालावे. लहानांनीं थोरांनीं अमर्यादा केली असतां शिक्षा करावी ऐसें केले.

[पुढे] संतानवृद्धि जाली नाहीं. [म्हणून] लग्नसमारंभ मोठा करावा असें मनांत यावरून लग्न करावे ऐसें मनांत येऊन गंजराबाई यांचे लग्नाचा निश्चय समारंभ बहुत तरतूद दहा लक्ष रुपये खर्चावेसें करून मंडप बांदली व साहित्य कारखाने तरतूद जांबते करून सर्व अष्टप्रधान व सरदार नामी संस्थानी व मांडालिक राजे बोलावून सर्वास येतील त्यांच्या साहित्यास व पदरचे व नगरचे लोक सर्वास साहित्य जे ज्यास पदार्थ पाहिजेत तैसे पावावे ऐसें समारंभ करून केले. पुण्याहवाचनादि सभा करून उभयतां राण्या दोहोंकडे बसधून आपण केले. ते समयी जरी मंडपास मोतियांचे घोंस असावे. अष्टप्रधान व सर्व मातबर सरदार सर्वही संपन्न लक्षावधीचे जवाहीर व पोषाक आंगावर ऐसे मुत्सदी व सरदार पांच सातशे शिवाय आणखी मातबर लोक मंडपांत मजालस जाली, ते केवळ इंद्रभुवनाहूनही अधिक ! गुणिजन दहा हजार वीस हजार रुपये देऊन आणविले. व वाघे फारच [आणविली.] ते समयी अद्वितीय समारंभ जाला. ऐसें लग्न केले.

संभाजी महाराज ही तिसरोन सातारां कुटुंबसुद्धा श्रीदेवास जाऊन इहिदे अर्बेनांत आले. त्यास समारंभ व सत्कार बहुत करून मेजवान्या वगैरे महिनाभर ठेवून केले. खर्चास दिले. चार कोस पालीपर्यंत पोहोचवण्यास गेले. हत्ती, घोडे, जवाहीर, वस्त्रे देऊन रवाना केले.

श्रीपतराव प्रतिनिधि शरीरी पीडा होऊन वारले. शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरे. त्यांचे धाकटे बंधु जगर्जावन परशुराम यांस प्रातिनिधिपद वस्त्रे बहुमान देऊन दिले. यमाजी शिवदेव यांस मुतालकीची वस्त्रे दिली.

मदारी म्हणून हत्ती होता. बहुत चांगला होता. सर्वकाळ मस्ती रहावी, परंतु कडवे होऊं नये. माणूस किंवा जनावर मारूं नये. ऐसें दौलतींतील केवळ रत्नच होतें. तो रात्रीस सुटून बाहेर जाऊन शनवारांत विहीर होती त्यांत महात व लोक [मागे] असतां पडला आणि निवर्तला. याजमुळे बहुत खिन्न जाले, आणि बोलले जे, “ याउपरि आमचा पुढे काळ विपर्यास येईल, वार्धक्यही जालें, संतानही नाहीं. संभाजी राजे आहेत तेही वृद्ध झाले.

१५. कोल्हापूर प्रत “ येशवंतराव. ”
१६ ‘ गजराबाई ’ या शब्दापुढे मळांत जागा कोरी आहे. तेथे आढनांव देण्याचें राहिलें असावें.

१७. बादली=जरीचा.
१८. जाबता=यादी, व्यवस्थापत्रक,
१९. इहिदे अर्बेन (मया व अफळ)=
११११.

त्यांसही संतान नाही. पुढे राज्याची काय दशा होईल नकळे. बरे असो. मालोजी महाराज यांचे कनिष्ठ बंधु विठोजी राजे यांचे आठ पुत्र यांचा वंश बहुत आहे व सराफजी राजे शहाजी महाराज यांचे बंधु यांचा वंश आहे. ते सर्व श्रीचा वर जाला त्यांतील अधिकारीच आहेत," बोलले. आणि वंश आहे त्यांत चांगला मूल कोण, कोठें, राजचिन्हें व बुद्धि करून लक्षणें [करून युक्त] व शूर व उदार व चतुर, धीर ऐसे पहाणें, शोध करणेस लाविले. परंतु दोन पोंडे होते त्यांतून योरली राणी यांचे विचारें सिद्धांत होऊन आला नाही. या प्रसंगांत धाकटी धणीन समुणावाई यांचे शरीर व्यथा निर्माण जाली. त्यास उपाय व अनुष्ठाने वगैरे लक्षावधि रुपये खर्च करविला. परंतु आरोग्य न होय, याजवरून बहुत उद्धिग्न जाले.

या समयांत कोण्ही ब्राह्मणास कुष्ठरोग होता तो श्रीरंगकटेशीं^{२०} अनुष्ठानास बसला. त्यास दृष्टांत जाला जे, शाहूराजे स्नान करतील तें उदक घेऊन आंगास लावावें. कुष्ठ जाईल." यावरून येऊन सांगितलें. ब्राह्मणास आम्हीं शेष उदक कैसें द्यावें, बोलोन बाळकृष्ण मूर्तीस आपले हातें स्नान करवून ते तीर्थोदक स्नानास दिल्लें. ब्राह्मणांचे देवाचे तीर्थप्रसादे आम्ही हें राज्य भोगितो. आम्ही कसें द्यावें? बोलले. देवाचें दिल्यें त्या योगें कुष्ठ परिहार ब्राह्मणाचें जालें.

गोविंद खंडेराव यांस सेनापतीकडील दरमहा नेमणुकेचा ऐवज बहुत थकला म्हणून भोरगांवीं सेनापति होते तेथें रवाना करून ऐवज वसूल करावा आणावयास पाठविलें. लिहिणें बापूजी खंडेराव यांचे पुत्र प्रबुद्ध होते त्यास सांगितलें. तेरीख रामरावही कांहीं प्रबुद्ध झाले त्यांणीं करावीस केलें. धाकटी धणीन यांस व्यथा अधिक जाली. महाराजांची प्रीति गोविंदराव व येशवंतराव देवराव यांजवर [होती.] याजवरून धाकटी धणीन ज्या माणसांवर महाराज रुपा करतील त्या माणसांवर आपण रुपा करावी, ऐसें होतें. गोविंदराव यांस सत्वर आणावें सांगितलें. याजवरून आणविलें. प्रधानपंत यांस आणविलें. बहुतच व्यथा जहाली याजवरून श्रीजेजूरीस घेऊन जावें ऐसें ठरोन महाराजच घेऊन गेले. तेथेंही अनुष्ठानप्रसंग बहुत दानधर्म करविला. आयुर्दाय सरला. तेथेंच समाप्ति जहाली. यानंतर श्रीमाहुलीस दहन करावयाचें म्हणोन शेंपन्नास मराठे शिबिकेस सिद्ध करून माहुलीस घेऊन आले. दहन जालें. उत्तरकार्य तेथेंच राहून करविलें. दानधर्म बहुत करविला. शके १६७० विभवनामसंवत्सरे, तिसां अर्बेन

२०. वाढा, महाल, देहुडी यांचा अर्थ राणी असा होय.

२१. धावढशीच्या स्वामींचें चरित्र पृष्ठ

३०-३८ पहा.

२२. बेंकटगिरी कर्नाटकांत आहे.

२३. राजस्पर्शानें दुर्धर रोग दूर होतात अशी याकाळीं इंग्लंडांतही साधारण समजून होती. आतां राणीचा हस्तस्पर्श डॉक्टरां जाणसन यांस मुद्दाम अशाच हेतूनें करविला होता.

मया व अल्लफ. महाराज बहुत पैंगी जाले. योरली धणीन सकवारबाई साहेब मर्जी तसे चालणे, आज्ञा पालन करणे हें न करितां आपणांस पाहिजे तो पुत्र घ्यावयाचा वगैरे राजकारणे प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव वगैरे यांशीं निराळा जमाव राखणे वगैरे चालविलीं. यावरून पुत्र नाही वयही बहुत जालें. अडुसष्ट होऊन सत्तरीचा सुमार जाला. या उपरि पुत्र असोन त्याचे स्वाधीन राज्य करोन आपण आपले सार्थकाचा विचार पाहण्याचा समय. शरीरशक्तिही कमी. श्रीपतराव प्रतिनिधि व मदारी हत्ती आपले राज्याचीं रत्नें गेलीं. बाजीराव प्रधान वगैरे सरकारकून गेले. पुढें समुद्रवलयांकित राज्य संपादिलें हें संरक्षण कसें होईल, म्हणून बहुत विचार राहून पुन्हा सातारियांत रहावयास जावयाचें नाही. श्रीकृष्णातीरींच वास करावयाचा, म्हणून माहुली पासून सातारामध्ये वाडी होती ते अरण्यवास म्हणून तेथेंच डेरे व छावणी छपरबंदी करून राहिले. त्यास बनवासवाडी असें म्हणूं लागले. आणि पुत्र घेण्यास कसे असवे म्हणून खानवटे व मुंगी व हिंगणी बेरडी या [भोंसल्यांच्या] घराण्यांतील चांगलीं शहाणीं ऐशीं मुलें पहाण्यास आणून योजून योग्य लक्ष्मणें राजचिन्हें पाहून एक निश्चय करावा, ऐसें महाराजांनीं मनामध्ये धरिलें. तों सकवारबाई साहेब यांचें बोलणें प्रतिनिधि वगैरे मत निराळें, आपणास पाहिजे तो घेऊं, ऐसें पडलें. प्रधानपंत व चिटणीस, पोतनीस देवराव वगैरे मुत्सद्दी यांचें मत जे महाराजांचे मनांत सिद्ध होईल तें करावें, ऐसें एक मत निराळें पडलें. त्यांत ताराबाई साहेब सातारियावरि कैदेत नजरबंद होती. त्यांनीं सांगून पाठविलें जे, “ दुसरे मूल कां पाहतां ? राज्यास धणी शिवाजीराजे आपले पुत्र त्यांस मूल जालें ते मीं गुप्तरूपें ठेविलें ते असोन दुसरे दत्तक कां करितां ? ” यावरून सर्व मुलें आणविलीं त्यांचा निश्चय कोणताच जाला नाही. होणारानुरूप घडून आलें नाही. सर्व मुत्सद्दी व सर्वांस असें करावें हेंच सांगणेंस सामर्थ्य न घडे.

गंगाधर स्वामी चाफळकर समाप्त जाले. त्यांस पुत्र लक्ष्मणबावा ते मठाचे आधिपति करून चाफळ व परळी संस्थानचा बंदोबस्त [करविला.] उत्साह महोत्साह यथास्थित व्हावयास गांव जमिनी व मोहनी वस्त्रे यथास्थित करून दिलीं. त्यास कल्याणस्वामी गोंसावी समर्थ समाधिस्त जालियावरि पंचवीस तीस वर्षे होते. समर्थानीं मठास अधिकारी श्रेष्ठांचे चिरंजीव आहेत अशी आज्ञा केली. त्याप्रमाणें गंगाधर महाराजांनीं केलें. आपण डोंबगांवी राहून येणें तें चाफळ येथें येऊन गंगाधरस्वामींची मर्यादा समर्थाप्रमाणें करून परळी किछ्यासच प्रदक्षिणा करून जावें ऐसें करून राहिले. ते सैमास

जालियावरि तेथे शिष्य ब्रह्मचारी होते त्यांस आधिपत्य त्यांनी दिले. ते पन्नास शिष्यमंडळीसह चाकळी रामनवमीचे उत्साहास आले. नवमीचा प्रसादविडा तो आपणास, निस्पृह वडील शिष्य कल्याणस्वामी त्यांचे आपण, आपणास द्यावा म्हणून गर्गशा केला. हे कळोन महाराज आपण नवमीस उत्साहास गेले. तेथे लक्ष्मणस्वामीस ढोंगवांवर याणी कलह करून घेऊन बसले. हे पाहून हुजरे लावून सर्व शिष्यमंडळी बेटीखाली घालवून आपण कीर्तनास बसोन नवमीचा प्रसादविडा लक्ष्मणबावा स्वामीस दिल्या. आणि एक मुक्काम करून लळिताचा प्रसाद घेऊन स्वारी परत आली.

नारबावा मंत्री वारले. त्यांचे पुतणे दोन दोघे भावांचे, एक घनबावा व एक त्रिंबकराव. दोघेही आपण अधिकारी व्हावे बोलो लागले. त्यास घनबावास मंत्रीपदाची वस्त्रे देऊन वतन तीस हजार सरंजाम इनाम त्यांजकडे चालावेसे करून दिले. त्रिंबकराव नारायण असेच म्हणू लागले. त्यांस सरदेशमुखीचे गांव महाल कासेगांव, पंढरपूर व मोंगलाईतील नेमून देऊन त्यांस तीस हजार वेतन नेमून देऊन अजहत्त सरदेशमुख ऐसे मुनालीक किताब देऊन मामल्याचा ठराव रसद वंगरे ठरावून त्यांजकडे देऊन उभयतांची समजूत पाडिली.

महाराजांचे शरीरी बाळत्वापासोन सत्तर वर्षे वय होय तो दुखणें किंवा व्याधि कधी जाली नाहीं. बहुत दृढ होते. वारा, उष्ण, पर्जन्य उघडे सर्वकाळ आंगावर बहुत सोसणें, शिकारीत वंगरेही मस्तकी पागोटें नाहीं, ऐसेही बहुत दिवस व्रत चालिले. विजार किंवा धोतर इतके मात्र असावे. शालजोडी, पासोडी पुढे पालखीत असावी. प्रसन्न मजी ज्याजवर होईल त्यास वरचेवरि आंगावरील बक्षीस द्यावे. पुन्हा दुसरी ठेवावी, आंगावर घणें कोणहे समयी घ्यावे, ऐसे चालले होते. महाराजांचे शरीरी ज्वराची व्यथा निर्माण जाली. तेव्हां बहुत उदासवृत्ति धरिली. सर्वकाळ आत्मचर्चा, पुराण, श्रवण, दान, धर्म ऐसे व्रत चालविले. सर्व अष्टप्रधान मुख्य प्रधानासह समीप असावे ऐसी आज्ञा केली. " आमचे शरीरी जन्मापासोन व्यथा नाहीं ते निर्माण जहाली. या उपरि बहुत दिवस राहावयाचें नाहीं, लौकरच समाप्तिकाळ आहे. " [अशी] चर्चा करूं लागले. यावरून सर्व सेवक लोक प्रधान व सरदार यांस बहुतच उत्कंठा व दुःखाचे पर्वत जाले. आणि पुढें विचार कसा होईल ? महाराजांनी उदासवृत्ति धरिली, शरीरी व्यथा दिवसेंदिवस अधिक होत चालली, संतान नाहीं, राण्याचा विचार कसा होईल ? म्हणून प्रधानसह सर्वांनी धैर्य करून महाराजांस विनंति केली जे, " पुढें राज्य चालण्याची सर्वांस आज्ञा कशी ते जाली पाहिजे. " यावरून उत्तर

सांगितलें कीं, “ पुत्र व्हावयाचा असता तरि तसाच पुण्यवान् जाला असता कीं नाहीं ? व पुत्र जाला तो वांचला असता. दत्तपुत्र करावे तरी योरली धनीण राहिली ती मनस्वी, आपले चित्तांत येईल ते मनसबा करितात. तुम्हांस सर्वास घेऊन पुत्र घेऊन राज्य संभाळावें ऐसे त्यांचे दैवी नाहीं. संभाजी राजे आहेत. त्यांचा वृद्धापकाळ त्यांसही संतान नाहीं. राज्याचे धणीच परंतु इतके सर्वास घेऊन राज्य संभाळावें ऐशी बुद्धिवैभव आंवरणें शक्ति नाहीं. त्याजकरितां दत्तपुत्र घेणेंच प्राप्त. खानवटे, मुंगी, सिंगणापूर, हिंगणी सर्व अधिकारी बाबाजी महाराजांचा वंशविस्तार आहे. यांतून दैव ज्यास असेल तो लक्षणवान् अधिकारी करण्यास तुम्ही मोठेमोठे सेवक लोक कोट्यावधि द्रव्य मुलुख व लाखों फौजेचे अधिकारी करून ठेविले आहेत. त्यांत ताराबाई साहेबांचे म्हणणें मूल गुप्तरूपे ठेविलें आहे. त्याचा पक्केपणो शोध होऊन खरेच आहेत तरि दत्तक घेणें. अस्सल वंश असतां पुढें निभावणेंस कलह पडतील. यास्तव शोध नीट आधीं जाला पाहिजे. ” म्हणोन आईसाहेब यांजपाशीं गोविंदराव यांस पाठवून त्यांजपासोन जाला मजकूर सर्व लेहून आणिला. त्याजवर आपले हातें लिहून ठेविलें. आणि अमात्य यांचे घरीं ठेविलें प्रथम लिहिलें यावरून बावडेकर बाजीराव भगवंतराव आणवावेसे केलें. त्यांची येण्याविशीं खातरजमा न होय यावरून येशवंतराव पोतनीस व गोविंदराव पाठवून करविली. आणिले. श्रीकृष्णा सांनिध्य त्यांस विचारिलें. त्यांणीं खरें आहे, पांच वर्षांचें मूल होय तो आमचे घरीं ठेवून नंतर पानगांवाकडे दर्पाबाई निंबाळकर त्यांची बहीण त्यांचे आश्रयास पाठविलें, ” सांगितलें. मूल आहे तें खरें आहे ऐशी खातरजमा जालियावरून, “ दुसरे दत्तक घेणें अस्सल असतां युक्त नाहीं व निभावणार नाहीं. बखेडे होतील. संभाजी राजे मालकच आहेत. परंतु हें तें राज्य एक केलें असतां त्यांजमध्ये तुम्हां सर्वास घेऊन सर्वांचें संगोपन करणेचें बुद्धिवैभव नाहीं. त्यांचाही वृद्धापकाळ जाला. त्यांसही दत्तकच घेणें प्राप्त. यावरून तुम्ही सर्वांनीं एक विचारें राहून आमचे मागें त्यास आणून मुलासच धनी करून सर्वांनीं त्याचे आज्ञेत चालून राज्य रक्षावें ” बोलले. हें वर्तमान धणनीस समजलें. त्याजवरून बहुत रोषें करून निराळे विचार राजकारणें करूं लागली. धानेणीचें म्हणणें ताराबाई नातु आहे म्हणतात तें केलें असतां सर्व आधिपत्य त्यांजकडेस जाऊन आपण त्यांचे आज्ञेत रहावें लागेल. यास्तव आपणास पाहिजे तसा दुसरा दत्तक घेऊं ऐशी बोलणीं पडलीं. यावरि महाराजांनीं बाळाजीपंत प्रधान यांजकडील कारकून पांचशें स्वार पयक व गोविंदराव चिटणीस यांजकडील कारकून विश्वासुक देऊन रवाना पानगांवां केलें. मुलाची उस्तवारी व

रखवाली करविली. याजवरून धणी साहेब यांचा प्रधान, चिटणीस व देवराव येशवंतराव पोतनीस यांचे ठिकाणीं बहुत रोष जाला. प्रतिनिधि दादोबा व यमाजीपंत यांस विचारांत घेऊन त्यांची फौज जमाव करून करवीरी संभाजीराजे यांजकडे राजकारण त्यांणीं यावें ऐसें पाठविलें. आणि पानगांवीं आपणांकडून खंडेराव न्यायाधीश पाठवून ठेविले. ताराबाई साहेब यांचा बंदोबस्त करावा म्हणून गडकरी व किल्ल्याचे सुभे यांशीं राजकारण केले. प्रधान चिटणीस कारभारी गाळून प्रतिनिधीकडून कारभार राजकारण चालविलें. यांत महाराजांचे शरीरीं पीडा अधिक होत चालली. यावरून महाराजांस व्यथा बहुत होत चालली. सर्व कारभारी बखेडे व चार करितात यांचा प्रवेश महाराजांपर्यंत होऊं नये, ऐसा विचार [बाई] करूं लागली. त्या समयी महाराजांनीं मनीं आणिलें “ हा समय कठीण. सरदार आणविले ते येऊन पावत नाहींत. प्रधान यांजहून बलवान् विचारवानही कोण्ही नाहीं. ” त्यांस एकांतीं बोलवून आपले हातची यादी लिहून त्यांत कलमें पन्हाळ्याचें [व] हें राज्य एक न करावें. तेथील घेऊं नये. दुसरें मूल आहे म्हणतात तें करावें. त्याचे आज्ञेत राहून सर्वांचें आहे तसें चालवून तालुके ज्याचे त्याजकडे व सरदारी चालवून त्यांचे नजर पेशकशी व हुजूर महाल व किल्ले राज्य चालेल तें तसें चालवावें. ऐशीं कलमें [लिहून] सदरहुप्रमाणें चालवितो म्हणून शफतयुक्त लेहून घेतले. त्यांसही राज्यास अधिकारी दत्तक होतील ते तुम्हांस अंतर देणार नाहींत म्हणून चिठी दिली. गोविंदराव यांचे विद्यमानें एकांतीं यादी ठेवून दिली.

राणी साहेब यांणीं महाराजांस दुखणें बहुत व्यापिलें, वाड्यांत न्यायवाचे म्हणून येऊन सातारियास वाड्यांत चलावे म्हणून आग्रह करून रंगमहालांत नेलें. आणि वाड्यांत व बाहेर सर्व आपला बंदोबस्त करविला. चौकी पहारे ठेवून प्रधान व चिटणीस व देवराव पोतनीस यांचा प्रवेश परवानगीशिवाय होऊं नये ऐसें केले. महाराजांपाशीं गेले तरि आपले कारकून जवळ असावेसें केले. वाड्यांत येतां जातां प्रधान व चिटणीस यांस दगां करवावा ऐसे विचार चालले. महाराजांचें मनोगत व आज्ञा तसें शेवटास लागावे म्हणून प्रधान

१२. ही यादी खुद्द शाहूने लिहिली असें म्हणतात. ह्या मूळ लेखाची एक नकळ आम्हांस मिळाली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

“ राजमान्य राजश्री बाळाजी प्रधान पंडित यांस आज्ञा तुम्ही फौज धरने आज्ञा केली त्याच्या दैवा नाहीं महाराजास दुखने झालें नाहीं (?) बरें होत नाहीं राज्यभार चालला पाहिजे तरि पुढें वंश बसवून कोल्हापूरचे न करणे चिटणीसास सर्व सांगितलें तसे

करने वंस होईल त्याच्या आज्ञेत चालने राजमंडळ चालवने. चिटणीस स्वामीचे इस-वासू त्याच्या विचारें राज्य राखने वंश होईल तो तु * * करनार नाहीं. सुदन असा ”

श्री शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं प्रधान पंत कैलासवासी नाना साहेब यांस वरप्रदान देऊन चिठी लिहिली ती प्रथम स्वदस्तुर महाराज.

व कारभारी यांणी ताराबाई साहेबांचें समाधान [करून] त्यांजपाशीं यादो गो-
पाळ यांचे पुत्र गोपाळराव यादव व बाजीराव यादव होते, चिंतो वामन सा-
गांवकर व अतुर्बळीपंत व मोरो शिवदेव यिटे हे गोविंदराव यांजकडील त्रिवर्ग
रुस्तुमराव वाकनीस करवीरकर आईसाहेबांपाशीं होते यांचे हातें राजकारण रा-
खिलें. बाजीराव बावडेकर अमात्य यांस ठेविलें. किल्ल्यावरील राजकारण बंदो-
बस्त आनंदराव जाधव हवालदार व जोती अनंत सुभेदार यांचे हातें महादो-
बा पुरंदरे व गोविंदराव चिटणीस यांजपासोन करविले. आणि महाराजांची
आज्ञा व अस्सल मूल आहे तेंच अधिकारी करावें ऐसा मनसोबा सिद्ध जाला.
राणी साहेबांचा मनसोबा हे गोष्ट न घडावी, आपण पाहिजे तो मूल घ्यावा.
ताराबाईचा बंदोबस्त राखून आपण राज्यकारभार चालवावा, ऐसा चालला. म-
हाराजांपाशीं प्रधान पंत व गोविंदराव यांणी जाणें तें हजार पांचशें एकांडे
मानकरी निवडून वाड्यांत जावें. आपला सर्व बंदोबस्त राखून नंतर महाराजां-
पाशीं जावें, ऐसें प्राप्त जालें. हरप्रकारें यांस जिन्यांत वाटेंत दगा करावा एतें
राणीसाहेब करवूं लागली. आणि महाराजांपाशीं आग्रह करून बोललीं तेव्हां
“ तुझे करणार राज्यकारण विश्वासी कोण आहेत, शेवटास कसे जाईल ? ”
विचारिलें. तेव्हां दादोबा प्रतिनिधि व यमाजीपंत व सेनापति आहेत बो-
ली. “ ते तरि लांब राहिले, फौजेविना शेवटास जाणार नाहीं. प्रधान वगैरे
यांस आपले विचारांत घेऊन त्यांचे विचारें चालावें तें मानत नाहीं. त्यास
विश्वासु असतील त्यांस फौज जमा करावयास सांगावें ” बोलले. दादोबांस
राणी साहेबांनीं सांगितलें ते सात आठ हजार जमा जाले. प्रधान यांसही आज्ञा
जाली हा समय फौज जमाव असावा ऐसा आहे. त्यांणीं चोवीस तीस हजार ज-
माव केला. फत्तेसिंगबावा “ मजला राज्यभार चालवणें आटोपणार नाहीं ” बो-
लले. महाराजांनीं “ राजपुत्र दत्तक घेऊन तुम्हीं त्यांचे आज्ञेत चालून सर्व
कारभारी यांचे विचारें चालावें ” सांगितलें. परंतु घडलें नाहीं. आपलाच बंदो-
बस्त करून पत्र स्वदस्तुर शिक्क्याचें द्यावें बोलले यावरून दिव्हे. रघोजी भोंसले
यांस जलद येण्याचीं पत्रे पाठविलीं. बाहिरव खंडेराव चिटणीस सत्वर घेऊन
यावे म्हणून रवाना केले. परंतु समयास येऊन पोचले नाहींत. सेनापति [व] गा-
यकवाड यांस पत्रे गेलीं. सेनापति व्यसनी जाले. समयी आले नाहींत. यमाजीपंत
यांणी राणीसाहेबांचे आज्ञेने ताराबाई साहेबांचा बंदोबस्त राखावा म्हणून आपले
बंधु अंताजी शिवदेव व काहीं लोक पाठविले. तेव्हां प्रधान व गोविंदराव यांणीं
किल्ल्याचे अधिकारी यांजशीं राजकारण राखिलें होते. व महाराजांची आज्ञा
होती. आणखी खर्चास व बक्षिसें देऊन चार दिवस अंताजी शिवदेव
व लोक राणी साहेबांकडील वरते राहिले ते उतरोन दिव्हे. यावरून राणी

साहेबांनीं संभाजी राजे यांस फौजसुद्धां यावे म्हणून लिहून आणविले. यावरून महाराजांनीं बापूजी खंडेराव यांस दुसरे वेष देऊन त्यांजकडील कारभारी यांणी व जीजाबाई साहेबांनीं या खटलियांत आपण पडून शेवटास जावयाचें नाहीं. [असे] राजे यांणी सांगितल्यावरून पुढें न येतां माघारे जावे ऐसें जालें. महाराजांचे शरीरिं व्यथा बहुत झाली. सर्वास प्रधानासह बोलावून, “ राज्यास धणी पुत्र करून, सर्वांनीं आज्ञेत चालून राज्य देवब्राह्मणांचें हें एक विचारें रक्षावें. ” आज्ञा केली. आणि शके १६७१ शुक्लनामसंवत्सरे सन खमसेन मया व अल्फ मार्गशीर्ष वद्य तृतीया शुक्लवारी देह ठेवून कैलासवास केला. तोंपर्यंत राज्याभिषेक ७६ गुदरले.

याप्रमाणें शाहू महाराज यांणी बेचाळीस वर्षे राज्याभिषेक यवनाचे नजर-बंदीतून येऊन अप्रतिहत आज्ञा पृथ्वीचे ठायीं ऐसें करून परम पुण्यश्लोक हो-त्साते कैलासवास केला. तो समय परम दारुण ! सर्व प्रजा व लोक अष्ट-प्रधान आदि करून यांस प्रळयच गुजरला ! प्रधानपंत व गोविंदराव कार-भारी व सरदार यांणी शहरची नाकेबंदी करून, वाढ्याभोंवत्या चौक्या व कारखाने यांस चौक्या पहारे याप्रमाणें करून, प्रधानपंत वगैरे गोविंदराव यांचे वाडियांत येऊन बसले. आणि राणीसाहेब यांचे तीर्थरूप कुवारजी शि-कें यांस बोलावून नेलें आणि सांगितलें जे, “ बाईसाहेबांची मजी कशी आहे ? महाराजांसारखें रत्न गेलें ! पुढें राज्यभार चालीं त्यास आम्हांस सर्वास घेऊन महाराजांची आज्ञा जाली आहे त्याप्रमाणें राज्याचे अधिकारी करून करावयाचें आहे. आम्ही सर्व आज्ञांकित, महाराज तेच बाईसाहेब आहेत. किंवा सहगमन करण्याचा संकल्प आहे. हें विचारून यावे ” म्हणून पाठ-विलें. आणि “ आपणापाशीं बखेडा करणार कारभारी यांचा बंदोबस्त महा-राजांचे आज्ञेनें करितो ” म्हणून सांगून पाठविलें. आणि दादोबा प्रतिनि-धि आणि यमाजीपंत व त्यांचे लोक या भोंवते आपले लोक पाठवून नजरबं-दी करविली. शिकें यांणी बाईसाहेबांस निरोप सांगितला. तेव्हां बाईसाहेबां विचार केला जे, “ सर्व प्रकारें बलवान् प्रधानपंत व गोविंदराव व सर्व कार-भारी होऊन ताराबाईचे नातु राज्यावर बसवणें हें राजकारण सिद्ध जालें. तेच पुत्र घेऊन आपण रहावे तरि त्यांचे आज्ञेत चालून ताराबाईचे आज्ञेत चाला-वें यांत शोभा रहावयाची नाहीं. आपण दादोबा व यमाजीपंत यांचे नाहीं लागून प्रधान, चिटणीस व कारभारी सर्व तोडिले आणि मसलतही प्रतिनिधी-नें शेवटास नेली नाहीं. याउपरि रहाणें व्यर्थ आहे. ” म्हणोन सहगमन कर-ण्याचा निश्चय केला. “ जाली ती गोष्ट बरीच जहाली. महाराज गेले, आम्हांस

(९८) मल्हार रामराव कृत थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र.

रहावयांचें नाहीं. तुम्हीं सर्व महाराजांची आज्ञा जाली असेल तसें करून राज्य राखावें," बोलली. पदर टाकिला. आणि साहित्य लौकर करावें म्हणून आज्ञा पाठविली. याप्रमाणे निरोप येतांच तात्काळ प्रतिनिधि व यमाजीपंत यांस आणावयास पाठविलें. यमाजीपंत कुळबिणीचे घरांत गुप्त रूपें राहिले ते आणून बड्या घालून कैद केले. आणि पुरंदर व कावनई किल्ल्यावर रवाना केले.

या नंतर सर्व कारभारी व प्रधानपंत व प्रजा यांणीं दोन पालख्या तयार करून वाड्यांत गेले. सर्व कारखान्यास कुलपें घालून चौकी पहारे बंदोबस्त केला. आणि उभयतां पालखांत सर्व राजोपचार वस्त्रे, जवाहीर, अलंकार करून समारंभें गेले. तेथील विधि यथाशास्त्र करणें तो केला. यानंतर उत्तरकार्य मालोजी भोंसले मुंगीकर यांजपासोन चालतें केलें. लक्षावधि रुपये दानधर्म, यथाविधि दाने, ब्राह्मणांस देकार व भोजनें करविलीं. पानगांवास आधीं बंदोबस्त केला होता. सर्व कारखाने व शांतिदिपेशा हत्ती, घोडे, जवाहीर पोषाक व खजीना देऊन चापूजी खंडेराव चिटणीस व बरोबर चिंतो विनायक ताराबाई साहेबांकडील देऊन महाराज राजाराम साहेबांस आणावयास गेले. बराबर प्रधानपंत यांजकडील लिंबाजी अनंत म्हणोन सरदार फौजसुद्धां दिव्हे. ते पानगांवीं जाऊन मार्गशीर्ष अखेर निघोन येतां मार्गीं दर्याबाई निंबाळकरीण फौजसुद्धां बराबर घेतली. आईसाहेब खाली राहून राजे आले त्यांची भेट बहुत दिवसांची म्हणून श्रीकृष्णातीरी शकुन्तेश्वर याचे देवालयीं घेतली. सर्व लोक सामोरे जाऊन भेटले. शहरांत जाणें तें सुमुहूर्तानें जावें म्हणून बडुय आरळें नजीक मुक्काम करून राजे राहिले. तेथें सर्व सरदार लोक प्रजा यांच्या भेटी होऊन म्हसवें मुक्कामीं आले. याप्रमाणे शाहू महाराजांचें अवतारचरित्र समाप्त झालें. शिवाजी राजे यांचे अंशच निर्माण होऊन राज्य केलें. तें चरित्र समाप्त जालें. श्री शाहू महाराज छत्रपति व सकवारबाईस दहन श्रीकृष्णा-वेण्या-संगमीं प्रवाहांत जालें. त्या स्थळीं महाराजांचें लिंग पाषाणाचें व बाई साहेबांची मूर्ति यांची स्थापना केली. ते उभय प्रवाह कर्त्रीत मोठे मोठे पाषाणादि पदार्थ जातात त्या स्थळीं अचल पाषाणरूपें अद्याप प्रत्यक्ष राहिले.

चरित्र समाप्त.

